Dalloul Zaynab

Kovásznai Sándor, az elfeledett Janus-kommentátor

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Szörényi László egyetemi tanár

2008

Tartalomjegyzék

1. Kovásznai Sándor kommentárja Janus Pannonius elégiáihoz 4
1.1. Kovásznai Sándor személye és életműve 4
1.2. A Janus-filológia Kovásznai Sándor előtt és után 17
1.3. A reneszánsz kommentár 28
1.4. A Kovásznai-manuscriptum 48
1.4.1. Kovásznai forrásai az utrechti kiadáshoz 75
1.5. A kézirat feldolgozása és a kritikai apparátus 77
1.5.1. Bibliográfia a Kovásznai-manuscriptum kritikai kiadásához 87
1.6. Kovásznai helye az európai filológiatörténetben 99
1.7. Összegzés – Kovásznai Sándor jelentősége 113
1.7.1. Bibliográfia 125

2. Alexandri Kovásznai: Notae in Ianum Pannonium 136
2.1. Elegia I. 136
2.2. Notae ad Elegiam I. 139
2.2.1. Praefatio 139
2.2.2. Elegia I. 140
2.3. Elegia II. 158
2.4. Notae ad Elegiam II. 160
2.5. Epitaphium Barbarae matris 168
2.6. Notae ad Epitaphium Barbarae matris 168
2.7. Elegia III. 170
2.8. Notae ad Elegiam III. 177
2.9. Elegia IV 229
2.10. Notae ad Elegiam IV. 235
2.11. Errata 281

3. Riassunto: Sándor Kovásznai, il commentatore dimenticato di Janus 284

4. Appendix 286
4.1. Catalogus librorum clarissimi quondam Alexandri Kovásznai . . . 286
4.2. Ad Bartholomaeum Fontium – manuscriptum 301

Köszönetnyilvánítás

PhD-ösztöndíjas éveim elején a Szörényi László professzor úr vezette Neolatin Tanszéki Csoport hallgatójaként izgalmas feladatot kaptam témavezetőmtől: vizsgáljak meg egy Marosvásárhelyen a Teleki Tékában lappangó, még kiadatlan latin nyelvű kéziratot Kovásznai Sándortól. Ez a Janus Pannonius összes műveihez írt kommentár volt. Kovásznai Sándor munkásságát Kocziány László foglalta össze néhány évtizede, és munkájában Kovásznai költői életpályáját emelte ki, filológiai tevékenységének tárgyalására kisebb hangsúlyt fektetett. Deé Nagy Anikó a Teleki-monográfiájában Teleki Sámuelt méltatta, mint az utrechti Janus-kiadás gyakorlatilag egyedüli létrehozóját. A felfedezett kéziratból azonban kiderül, hogy Kovásznai Sándor készítette elő az utrechti kiadás végleges szövegét, és a kommentár a kiadáshoz írt kritikai apparátust tartalmazza. Ez a kommentár véleményem szerint a magyar tudománytörténetben egyedülálló, és az európai filológiatörténetben is megállja a helyét. Dolgozatomban éppen ezért Kovásznai Sándornak mint filológusnak szeretnék méltó emléket állítani.

Köszönetemet fejezem ki Szörényi László professzor úrnak, aki támogatott abban, hogy az Irodalomtudományi Doktori Iskola képzésében részt vehessek, és bekapcsolódhassak a Neolatin Tanszéki Csoport munkájába. Köszönöm az ihletet és az iránymutatást a disszertáció témaválasztásában. Hálával tartozom Kőszeghy Péternek, amiért a Kovásznai-kéziratról készített fényképeket önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta. Köszönet illeti a Neolatin Tanszéki Csoport munkatársait az ösztöndíj három éve alatt számomra nyújtott sok segítségért.

Köszönöm munkahelyi vezetőmnek, Farkas Gábor Farkasnak (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára), hogy lehetőséget biztosított a megkezdett munka folytatására és számos hasznos tanáccsal látott el. Köszönettel tartozom családom kitartó biztatásáért: külön köszönöm testvéremnek számítógépes technikai segítségét, amelyet a LaTeX program alkalmazásában nyújtott.

1. Kovásznai Sándor kommentárja Janus Pannonius elégiáihoz

1.1. Kovásznai Sándor személye és életműve

Kovásznai Sándor (1730–1792) a 18. századi Erdély igen jelentős alakja: költő, műfordító és filológus, akinek élete szakadatlan munkássággal telt, és akinek lényegében az 1784-es utrechti Janus Pannonius kiadást[1] köszönhetjük. Kocziány László (1920–1977) mutat rá 1970-ben megjelent *Kovásznai Sándor – Az ész igaz útján* című kötetében arra, hogy a közhiedelemmel ellentétben az 1784-es utrechti Janus-kiadás előkészületeinek filológiai munkálatait nem Teleki Sámuel (1739–1822), hanem szinte teljes egészében Kovásznai Sándor végezte el. Az egész Kovásznai-hagyaték kéziratban a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban található. A Kovásznai-hagyatékban fellelhető művekből közöl Kocziány részleteket: önéletírásából, levelezéséből, latin és magyar verseiből, kritikai apparátus nélkül. Tanulmányában a szerző tömör összefoglalását adja Kovásznai Sándor életművének:

> „Tudós literátor volt, számos európai hírű tudós barátja, munkatársa, a magyar nyelven megszólaló tudományosság egyik fáklyavivője. Helyét a Bod Péteré, a Hermányi Dienes Józsefé mellett kell kijelölnünk. Szép számú tudományos műveiből három irodalomtörténeti jelentőségű munkája emelkedik ki: Lázár János költői hagyatékának feldolgozása, Janus Pannonius életművének kritikai kiadásához készített tudományos jegyzetanyaga és végül Gyöngyösi István *Phoenix*-ének a kor színvonalán álló szintén kritikai apparátussal készült, nyomdakész kézirata.”[2]

Jelen dolgozatban nem volt célom Kovásznai-monográfiát készíteni, sem pedig költői munkásságára részleteiben kitérni. Fontosnak tartom viszont megvilágítani a szerző tudományos tevékenységét, elsősorban a Janus-életműhöz írott latin

[1] *Iani Pannonii Poemata, 1784.*

[2] *Kocziány*, 6.

nyelvű kommentárját és a kommentár bemutatásán keresztül kijelölni Kovásznai Sándor helyét a Janus-filológiában, a nemzetközi kommentártörténetben és a magyar tudománytörténetben.

Élete

Kovásznai Sándor Fintaházán született 1730-ban a tudománnyal való közelebbi ismeretségét apja, Kovásznai Kelemen református lelkész mellett kezdte Somosdon. Tizenkét esztendősen a marosvásárhelyi kollégiumba került, ahol a szegényes tananyagon felül jórészt önműveléssel fejlesztette magát főként a filozófiában, matematikában és a klasszika filológiában. A kollégiumban töltött éveiről részletesen beszámol önéletírásában,[3] amelynek segítségével színes és átfogó képet kapunk a szerző gyermekkoráról, majd kollégiumi praeceptorságáról. A kollégiumi tananyagot meglehetősen szűk keretek közé szorították, így Kovásznai tudásszomját nem egyszer jezsuita tankönyvek anyagával oltotta, főleg a matematika és a klasszika-filológia területén. Filozófiai ösztönzést a kalandos életű Nádudvari Sámueltől (?–1754) kapott, aki nyíltan hirdette Christian Wolff (1679–1754) hallei, majd marburgi professzor tanait,[4] miszerint a tiszta ráció alapján eljuthatunk az isteni kegyelemig, így a predestináció mint dogma eleve nem érvényesülhet. A magyar wolffiánusok legtöbbje azonban e filozófia egy mérsékeltebb változatát hirdette Magyarországon: azt vallották, hogy a műveltség terjesztésével a rosszat ki lehet küszöbölni. Az elmélet gyakorlati megvalósításában igen nagy szerepet vállaltak: Técsi Sámuel (?–1850), Incze István (1679–1776), Verestói György püspök (1698–1765) és Lázár János (1703–1772), a reformátusok országos főgondnoka. Kovásznai Sándor maga is a wolffi tanok alapján jutott el a természettudományok és a matematika magasabb szintjéig.

1755-ben Lázár János udvarába, Brassóba hívták Kovásznait, hogy a gróf Imre nevű fiának házitanítója legyen. Lázár János politikai tevékenységét az utókor nem mindig értékelte pozitívan. Ami viszont a műveltségét illeti: kétségtelen tény, hogy kora Erdélyének egyik legjelesebb alakja volt. Anyanyelvén, a magyaron kí-

[3] *Kocziány*, 41–127.

[4] *Studii*, 221.

vül írt és beszélt németül, franciául, ezek mellett még latinból és franciából fordított,[5] sőt éppen Kovásznai emlékezik meg a gróf román nyelvtudásáról is. Ebben a környezetben Kovásznai elméje kinyílt, Lázár udvarában tanult meg jól németül és franciául, és itt mélyítette el a tudását[6] annyira, hogy külföldi tanulmányokba kezdhessen. 1760–1763-ig hallgatott előadásokat a nagymúltú leydeni egyetemen, ahol például Petrus van Muessenbroektől (1692–1761) tanulhatta a fizikát és Tibe-

[5] Lázár János gróf fordította le latinra Wolff *Etika* és *Metafizika* című műveit, amelyeket maga a mester hagyott jóvá. Franciából magyarra fordította a *Florinda* című gáláns eposzt, Fénelontól (1651–1715) a *Télemaque*-ot németre, valamint Voltaire-től (1651–1715) két értekezést, az *Essai sur l'histoire générale*-t és a *Traité sur la tolérance* címűeket. A tudományos és szépirodalmi művek fordításán túl ő maga is írt költeményeket. vö. *Kocziány*, 18–19.

[6] „Kovásznai Sándor is pedig már az algebrában belékapott vala, és a litteralis calculust (nemigen?) jól tudja vala, minthogy semmit effélét kollégyomban laktában se professzortól nem hallott, se magától nem tudott tanolni, jóllehet eleget próbálta, látja vala pedig, hogy Lázár János úr ezt is jól tudta, igen erősen és mohón vágyakozott, hogy ebben az algebrában is belékaphasson. Adatott is csodálatosan néminemű alkalmatossága. Mert abban az időben a kolozsvári jezsuiták akadémiájában vala egy Maximilianus Höll nevű matheseos professor, (aki azután Caesareus Astronomus lett: igen híres ember, és talán most is él). Egy kis arithmeticát és algebrát nyomtattatott vala ki Kolozsvárt, amelyből mindjárt egy exemplárt a praesidens úrnak is külde. Ez a derék és hasznos könyvecske kezébe akadván Kovásznai Sándornak, addig a kezéből le nem tette, valamíg perfectissime meg nem tanolta és az úrfinak is eltanította. Úgy is vagyon ez a könyv írva ad captum, hogy minden tanító nélkül, aki figyelmesen olvassa, tökéletesen megértheti. Ott vala Kovásznai Sándornál Volf *Elementuma*, amelyet magának is 5 tomusban meghozatott vala Szebenben Kovásznai Sándor 36 magyar forinttal. De azt soha meg nem érthette volna, ha Höllt jól nem tudta volna, mint a tíz ujját. Azután volt az úr könyvei között egy Sturmius németül, amelyben afféle jádzi arithmeticum problémák vagynak és az aequatióknak determinatiói és némelyeknek egész deductiója is megvan. Ezeket a problémákat Kovásznai Sándor deákra fordítván, a tanítványát, Imris úrfit gyakorolja vala vélek. Úgy Krügernek is azt a könyvecskéjét, melyet írt a Volf *Compendiumának* magyarázatára, deákra fordította. Akkor akadott keziben Kovásznai Sándornak Tacquet *Geometriája* is, amely igen tetszett őneki. Úgy a Wedler *Mathesis*-e s afféle. Azért csupán csak a maga industriája és nagy munkálkodása által annyira ment az algebrában, hogy a geometrica constructiókat is megtanolta. Nagyon segítette pedig Kovásznai Sándort a litteralis calculusban Höll után az is, hogy a kezibe akadott Bartholinusnak az a munkája, melynek titulusa ez: *Principia Matheseos Universalis, seu introductio ad geometriae methodum Renati Des Cartes* mely a Cartesius Geometriája után volt, mely megvala a praesidens úrnak." *Kocziány*, 120–121, Eredeti: Marosvásárhely, Teleki Könyvtár (a továbbiakban:TKt), 1519. e. sz. töredék.

rius Hemsterhuistól (1685–1766) a klasszikusokat. Klasszika-filológiai jártassága praeceptorsága idején nem volt jelentős: önéletírásából[7] kiderül, hogy a vásárhelyi kollégium falai között nem tudott elmerülni az antikvitás világában sem tanuló, sem praeceptor korában. Ezt a hiányosságát később pótolta, egyrészt Lázár János udvarában, másrészt a leydeni ösztöndíj ideje alatt az egyetemen, valamint bibliofil tevékenysége során, mikor lehetősége nyílt a Telekiek könyvtára mellett a saját könyvtárát is gyarapítani. A leydeni egyetem tradíciói és szellemisége ellenére Kovásznai tanulmányai leteltével a várost meglehetősen unalmasnak érezte, ezért másik patrónusának, Teleki Sámuelnek inkább a fellendülőben lévő utrechti egyetemet ajánlotta, és ez nem is bizonyult rossz választásnak, mivel később ebből a városból indult a Janus-corpus kiadásának gondolata, és a kötet is itt jelent meg 1784-ben. Egyelőre azonban még csak barátságuk kezdetén járunk, amely Kovásznai praeceptorsága idején kezdődött, mikor Teleki Sámuelben felmerült a könyvtáralapítás gondolata, és úgy vélte, Kovásznai személyében nemcsak lelkes támogatót, hanem nagytudású szakembert is talált, akire könyvritkaságok, kódexek felkutatásában is számíthat.

1764-ben Lázár János hathatós támogatásának köszönhetően Kovásznait kinevezték a marosvásárhelyi kollégium klasszika-filológia és világtörténelem professzorának. Tisztségét, jóllehet ezt a körülményei rendkívüli módon megnehezí-

[7] „Nagyenyedről mikor hazaérkeztek osztán, examenkor praeceptornak tételték Kovásznai Sándor … Ugyanekkor már a Cicero *Selecta Oratio*-i is bécsúsztak vala a rhetorica classisba, Kovásznai Sándor pedig soha azelőtt se semmi historiát nem tanolt, sem Cicerót nem olvasott volt, amelyet mind e mái napig sirat és bán, hogy kollégyombéli életének leghasznosabb részét a leghaszontalanabb tudományban, metaphysicában, miben foglalván, a leghasznosabbokat és gyönyörűségesebbeket, a historiát és deák nyelvet mind ez ideig, hogy úgy mondjam, száraz lábbal elkerülte, és minden deáksága abból állott, amit Schultensből, Baumeisterből tanolt, mivel semmi jóféle deák auktort, az egy Cornelius Neposon kívül még csak nem is forgatott volt olyan véggel, hogy megérteni kívánná.” *Kocziány*, 101–102, Eredeti: TKt, 1519. e. sz. töredék.

tették,[8] mégis 28 éven át betöltötte. Élete utolsó évtizedét mellőzötten, betegen élte le.

A költő Kovásznai

Költőként soha nem kapott méltó elismerést Kazinczy Ferenc és körének lesújtó ítélete miatt. Latin és magyar nyelven egyaránt alkotott különböző terjedelmű költeményeket. Magyar verseit, pedig néhol vetekszenek Csokonai költeményeinek könnyedségével,[9] nem értékelték, mert Gyöngyösi-utánzónak tartották. Latin nyelvű epigrammáinak pedig azért nem szenteltek kellő figyelmet, mert azok már egy letűnőben lévő korszakot képviseltek. Patrónusai iránt érzett tiszteletének kifejezésére[10] és anyagi haszonszerzés céljából gyakran írt üdvözlő verseket, és ha alkalom adódott, halotti beszédeket, illetve saját kötetei élére nagyhatalmú pártfogókhoz intézett ajánlásokat.[11] Megjelent ezen felül még *Nuperae res Viennenses* című kötete[12] névtelen kiadásban, amely hét latin nyelvű költeményt tartalmaz.

---

[8] „Gyakran szívesen szabadult volna Vásárhelytől, ha pártfogói engedték volna. Így tanári működését megkeserítették az egyházi tanáccsal, a gondnokkal folytatott küzdelmei, akik nem egyszer feljelentették Szebenbe szokatlan öltözetéért, magatartásáért: a kollégáival folytatott vitái, humánus nevelési elvei miatt. Állandóan baja volt a helybeli jezsuitákkal is, akik népszerű, a városiak által látogatott történelem leckéit figyeltették, s ha nem szájuk íze szerint szólt, feljelentették." *Studii*, 226.

[9] Vö. *Kocziány*, 6.

[10] „A Janus-kiadás ágas-bogas munkájában is tudott időt szakítani magának Kovásznai arra, hogy egyrészt alkalmi panegyricusokkal, vagy halotti kártákra írt versezeteivel némi anyagi hasznot, s ezzel viszonylagos szellemi függetlenséget teremtsen magának, (néhol még a fogalmazványra is gondosan feljegyezte, hogy hány aranyat kapott érte) másrészt, hogy elnyerje pártfogója kegyeit, továbbá, hogy iskolai kötelezettségeinek is eleget tegyen." *Kocziány*, 28.

[11] *Laudatio funebris memoriae com. Emerici Lázár*, Nagyszeben, 1761. – *Laudatio funebris excellentissimi heroi S. R. I. Comitis Ladislai Teleki de Szék anni 1778 ab Alexandro Kovásznai. Halotti Tanítások* című kötetben, Kolozsvár, 1779. – *Laudatio funebris Mariae Theresae* , Cibinii, 1780. – Samuel L. B. Kemény: *Dissertatio iuridica*, Claudiopoli, 1779. – Latin üdvözlő vers Kemény Sámuel tiszteletére: „His illustrissimo Domino Samueli Kemény … dissertationis huius Scriptori … plaudebat et gratulabatur … Alexander Kovásznai." *Kocziány*, 255–260.

[12] *Nuperae res Viennenses, carmine elegiaco conscriptae a Philalethe*, Traiecti ad Rhenum, 1782.

Kéziratos formában maradt művei a Teleki Könyvtár már említett Kovásznai-hagyatékában hozzáférhetőek. Itt különféle témájú latin és magyar nyelvű verseit[13] tartalmazó füzetkék találhatóak, egyes levelei és a filológiai munkásságának nagy része,[14] amelyekről a továbbiakban még részletesen lesz szó. Kéziratban olvashatjuk önéletírását, amelynek szövegét[15] a héber és a görög nyelvű részletek kivételével Kocziány László teljes egészében közreadta. Költői életművének értékelése nem a disszertáció célja, mindenesetre nem hagyható figyelmen kívül sem Kazinczy Ferenc[16] véleménye, sem pedig Kocziány Lászlóé,[17] aki az akkori irodalmi élet irányítójának súlyos ítéletét Kovásznai Sándor erdélyi irodalmi környezetének és életművének jóval árnyaltabb megrajzolásával kívánta enyhíteni. Életműve igen sokrétű: írt tankönyveket, történeti műveket, fordított klasszikus auktorokat (Kazinczy Ferenc negatív véleménye egyébként Kovásznai műfordítói munkálkodására is kiterjedt[18]), önéletírásba fogott, amelyet nem fejezett be, valamint filológiai jegyzetapparátussal látta el Janus Pannonius, Lázár János és Gyöngyösi István (1629–1704) műveit. A nyomtatásban megjelent latin nyelvű

[13] *Carmina ad diversas materias latine scripta ab Alexandro Kovásznai*, MS autogr. TKt, 1486. b/2. sz. – *Magyar versek különböző materiákra írva Kovásznai Sándortól*, MS autogr. TKt, 679. d. sz.

[14] *Adnotationes – Notae – Kommentárok Lázár János kiadatlan verseihez* 1774, a *Cartophylacium Miscellaneorum* című gyűjteményben, TKt, 1157. sz. 249–286. – *Porábul megéledett Phoenix, avagy … Kemény János … emlékezete*, TKt, 681. c/3. sz. 1–205.

[15] *Kovásznai Sándor életének rövid leírása*, MS autogr. TKt, 1519. e. sz.

[16] „Kénytelen vagyok kivallani, hogy nékem a különben tisztelt Kovásznai nem fog példányul szolgálni a rómaiak fordításában.” *Váczy: Kazinczy Ferenc levelezése, II. Kazinczy Gr. Teleki Sámuelnek, (1802)*, 483–484.

[17] „… éppen ekkortájt jelent meg Kovásznai *Carmina*-ja … a kötet tartalmát tekintve furcsa keveréke a barokk retorizmusnak, a Janus Pannonius hatására utoljára fellángoló humanista klasszicizmusnak és a modern költészet felé mutató személyes hangvételnek – s így inkább a múlt ízlését elégíti ki … a kötet javarésze az ünnepi beszédekhez hasonló patetikusan terjengő dicshimnusz, mégis akad köztük néhány személyes élményből fakadó vers, mint a gyermekkora emlékeit felelevenítő, vagy a nagynénje halálára írt elégiája, illetve a feleséget kommendáló vénasszonyról, a hoppon maradt leányról, vagy a romlott ifjakról szóló szatírája.” *Studii*, 235–237.

[18] „… így bánni Ciceróval, mint ez a tudós, de ízetlen férfi bánt, az ugyan istentelenség.” *Váczy: Kazinczy Ferenc levelezése, II*, 555.

költeményei közül feltétlenül említésre érdemesek a *Carmina Exequialia* című kötetben megjelent darabok.[19] Kovásznai Sándor kéziratos és nyomtatott formában megjelent műveinek jegyzékét Kocziány[20] közli, és megadja a művek lelőhelyét is. Kovásznai Sándor marosvásárhelyi irodalmi hagyatékán kívül levelezésének egyes darabjai megtalálhatóak a Magyar Országos Levéltár (Budapest) Teleki-állományában. Az egykorú nyomtatványok, levelei és versei szövegét közölte Kiss Áron (1815–1908),[21] Koncz József (1829–?)[22] és Kocziány László.[23]

Műfordítói tevékenysége változatos munkákban valósult meg – legfontosabb darabjai a nyomtatásban megjelent művek: Plautus (Kr. e. ca. 254–184) és Terentius (Kr. e. 2. sz.) egy-egy drámájának fordítása,[24] Cicero (Kr. e. 106–43) *Cato maior*-jának fordítása,[25] amelyet Bethlen Zsuzsannának ajánlott. Kovásznait jórészt az a vád érte, hogy Kazinczy ítélete szerint „ízléstelen" műfordításait barokk túlzások és alázat jellemzik, dicsőítő költeményeiben, lírai munkáiban pedig Gyöngyösi István és Janus Pannonius hatása érződik. Ez teljességgel érthető és megbocsátható életének, sorsának ismeretében: mindig másoktól függött, csak patrónusain keresztül érvényesülhetett mind irodalmilag, mind pedig a tudományos felemelkedését illetően. Ezen felül pedig minden filológiai tudását Gyöngyösi és Janus műveinek kommentálásába fektette, akiket csodált: természetesnek tekinthető tehát a tény, hogy az őket feldolgozó költő műveire is jelentős befolyást gyakoroltak, és hogy egyes stílusjegyeiket, verselési formájukat, témájukat tuda-

[19] *Alexandri Kovásznai Carmina Exequialia et paucula quaedam alius argumenti*, Traiecti Batavorum, 1782. Teleki Sámuelnek ajánlva, vö. *Kocziány*, 255–260.

[20] *Kocziány*, 255–260.

[21] Kiss Áron: *Kovásznai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz*, Figyelő, 1876, 366–374.

[22] Koncz József: *Janus Pannonius utolsó kiadása*, Figyelő, 1886, 42–43.

[23] *Kocziány*, 255–260.

[24] A Mostellaria és az Andria fordítása Teleki Domokosnak ajánlva:*Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból fordíttatott magyarra Kovásznai Sándor által 1781-dik esztendőben.* Kolozsvárott, 1782., vö. *Kocziány*, 255–260.

[25] *Marcus Tullius Cicerónak nagyobbik Catója, Laeliusa, Paradoxumi és a Scipio álma.* Magyarra fordíttattak Kovásznai Sándor által 1781-dik esztendőben. Kolozsvárott, 1782., vö. *Kocziány*, 255–260.

tosan vagy tudattalanul átvette. Kovásznai híres volt egyébként is gunyoros természetéről, és nem csodálkozhatunk azon, hogy Janus szatírikus epigrammáinak mintájára öntötte versbe érzéseit, vagy hogy meg nem értettsége elpanaszolására a janusi stílusú elégiát választotta.[26] Verseiben megnyilvánulnak egyébként politikai eszméi is: felvilágosult jozefinizmusa és együttérzése a nép szenvedéseivel.[27]

A tanár Kovásznai

Kovásznai műveinek újabb csoportját alkotják azok a kötetei, amelyek a tanügyi reformkezdeményezések eredményeképpen születtek, azaz tantervek és tankönyvként is használt történeti munkák. Itt érvényesülhetett igazán a szerző tudományos vénája, alapossága, eme munkák írásakor ugyanis ismereteit tovább bővíthette, újabb tápot adhatott tudásvágyának. Oktatási célra írott könyvei is nagyrészt kéziratban maradtak, kivételt képez ez alól Christophorus Cellarius (1638–1707) grammatikájának[28] átdolgozása. A marosvásárhelyi gimnázium tanáraként új történelmi és földrajzi tárgyú könyveket írt, fordított, dolgozott át. Különféle szerzőktől kivonatot készített Lengyelország történetéről,[29] magyarra átültette Haner

[26] „Nos ubi luxuria morbos contraximus omnes | A medicis ferri posse putemus opem. | Hi stolidos mercede necant, occidere solis | Quos libet his, nulla lege vetante, licet.” *De malis medicis* 1784, Magyar és latin versek, 1761–1790. *Kocziány*, 236. – „Oderunt me omnes, nullus, cui dicar, amicus, | Et de quo merear vel bene, nullus adest. | Congressus fugiuntque meos cane peius et angve | Omnia pro nihilo mea si benefacta putantur, | Si cunctis odio noster habetur amor.” *De miserabili conditione et sorte vitae meae*, 1787, Magyar és latin versek, 1761–1790, *Kocziány*, 246.

[27] „Dum facit aequales quantum pote, quos regit omnes | Aequalem Caesar se facit ipse Deis. | Non ita terra polo distat, neque tartara terris | Dissita tam vasta sunt regione procul, | Quantum patricio vulgaris ab ordine plebes | Sub pede pro certo spreta iacebat humi. | Immiti procerumque tyrannide fessa gemiscens | Hanc Caesar populi sortem miseratus iniquam | Mancipii iussit iura valere nihil.” *Dum facit* . . . 1787, Magyar és latin versek, 1761–1790, *Kocziány*, 248.

[28] Christophori Cellarii: *Grammatica Latina linguae Hungaricae accomodata*, Claudiopoli, 1771.

[29] *Excerpta ad Historiam Poloniae pertinentia ex variis autoribus*, Scripsit A(lexander) K(ovásznai) L(ugduni) B(atavorum), 1763, TKt, 999. c. sz.

Jeremiás (1707–1777) brassói szász püspök *Királyi Erdély*-ét.[30] *Historia Universalis*[31] címmel hatalmas terjedelmű jegyzetanyagban rögzítette (1766–1768) a világtörténelem eseményeit, egészen a 17. század közepéig. *Magyar Historiá*-ja,[32] melyet 1767-től kezdett írni, egészen a huszita háborúkig követte nyomon Magyarország történelmét, amelyhez Kovásznai Sándor a saját kutatási eredményeit is felhasználta. Már itt tetten érhető a későbbi Janus-kommentárban is oly jellemző polemizáló hajlama, ahogyan Pray György (1723–1801) akkoriban megjelent köteteit[33] és a jezsuita történelemszemléletet bírálta.[34] Lefordította magyarra Iohann David Koehler (1684–1755) *Geographia antiqua*-ját,[35] részt vett a tanügyi reform kidolgozásában és a tananyag rendszerezésében: neki köszönhető, hogy az oktatásba bekerültek Cicero epistolái és a klasszikus auktorok, Wolff matematikai kompendiuma, Pasor György (1570–1637) kis görög szótára, a wolffiánus Christian Baumeister művei, valamint Cellarius grammatikája.[36]

A tudós Kovásznai

Kovásznai Sándor tudományos munkái alkotják életművének harmadik csoportját. 1772-ben, Lázár János halálával fordulópont következett be Kovásznai életében: elveszítette nagyhatalmú patrónusát, szellemi atyját, ezért elhatározta, hogy kiadja a Lázár hagyatékában talált latin verseket, és megírja hozzá a gróf életraj-

---

[30] *Királyi Erdély, melyet lerajzolt és ahhoz tartozó szükséges jegyzésekkel felkészített Haner Jeremiás György, Magyarra fordította Kovásznai Sándor ugyanazon Kollégyomban Nyelveket és Historiákat tanító Professor M.Vásárhelyen*, 1766. Esztendőben, TKt, 47. GBS sz.

[31] *Historia Universalis* ab Alex. Kovásznai, tom. I. 1766, tom. II. 1768, MS autogr., TKt, 3003. d/1–2.

[32] *Magyar Historia* ab Al. Kovásznai, MS autogr., TKt, 1445. sz.

[33] *Pray: Annales regum Hungariae – Annales veteres Hunnorum*, vö. Bibliográfia (1.7.1).

[34] *Kocziány*, 23.

[35] *Geographia antiqua* ab Al. Kovásznai, 1776, MS autogr., TKt, 2784. b. sz.

[36] *Studii*, 230.

zát, de sajnos munkája kéziratban maradt.[37] A Lázár műveihez[38] írt kommentárban érvényesül a tudományos jelleg, azonban inkább tekinthetjük művelődéstörténeti adalékoknak ezeket a jegyzeteket, mint kritikai feldolgozásnak. Szintén 1772-ben fogott neki a későbbi Janus-kötet összeállításához, ekkor már a legszigorúbb kritikai filológia módszereit alkalmazta: a disszertáció célja ennek az állításnak az igazolása. Élete vége felé pedig Ráday Gedeon (1713–1792) javaslatára elkészítette Gyöngyösi István *Phoenix*-éhez az újabb, immár magyar nyelvű filológiai jegyzetapparátusát, melyen ugyanolyan alapossággal dolgozott, mint korábban a Janus-szövegeken.[39] A régi kiadások alapján rekonstruálta az eposz eredeti szövegét, amelyhez hétszáz lapnyi kommentárt írt, és Teleki Sámuelt kérte meg, hogy vállalja a kötet kiadásának terheit, választ azonban nem kapott.

Az utrechti Janus-kiadás

A Janus Pannonius-kötet[40] Teleki Sámuel és Kovásznai Sándor barátságának és együttműködésének eredményeképpen született meg. Teleki Sámuel Lázár János halála után vált Kovásznai Sándor második nagyhatalmú támogatójává. A Janus-corpus összeállításának ötlete tőle származott, és az anyagi hátteret is ő szolgáltatta hosszú éveken keresztül: költséget nem kímélve kereste és szerezte meg az egyes Janus köteteket, manuscriptumok másolatait, és ő állta később a kiadás költségeit is. Teleki Sámuel az utrechti egyetemen Petrus Wesseling (1692–1764) professzor javaslatára fordult érdeklődéssel Janus Pannonius személye és költői hagyatéka felé. Teleki 1771-ben tudta munkatársának megnyerni Kovásznait, akinek az addig összegyűjtött kiadásokat és kódexeket szövegkritikai munkára átadta. A munkálatokban mások is részt vettek:[41] esetenként Teleki Sámuel is, bár őt ebben nagymértékben akadályozta politikai karrierje. Az imént említett Petrus Wes-

[37] *Kommentárok Lázár János kiadatlan verseihez* (1774) a *Cartophylacium Miscellaneorum* című gyűjteményben, TKt, 1157. sz. 249–286.

[38] Kiadatlan versekhez és levelekhez írt kommentárokat közöl *Kocziány*, 131–156.

[39] *Porábul megéledett Phoenix, avagy . . . Kemény János emlékezete*, TKt, 681. c/3 sz. 1–205.

[40] *Iani Pannonii Poemeta, 1784.*

[41] *Kocziány*, 27–28.

seling és Christophorus Saxe (1714–1806) utrechti professzorok, Adam Kollar (1718–1783) és Cornides Dániel (1732–1787) bécsi könyvtárosok segítettek az anyaggyűjtésben, a kéziratok hitelességének megállapításában. A kötetet nyomtatásra az Utrechtben tanuló – egyebekben Kovásznai-tanítvány – Zilahi Sámuel (1753–1800) készítette elő. A szövegkritikai munkálatokat azonban szinte teljes egészében Kovásznai Sándor végezte, erre megfelelő bizonyítékul szolgál az a több kötetet kitevő, Janus műveihez készített jegyzetapparátus, amely manuscriptum formában, Kovásznai Sándor gondos kézírásával ma a Teleki Téka állományát gazdagítja.[42] A tizenkét éven át tartó munkálatok egyes mozzanatainak emlékét őrzik a tudós férfiak egymással váltott levelei is. Kovásznai és a Janus-kutatók levelezésének teljes anyaga sajnos nem áll rendelkezésünkre, de bizonyos darabjaiból világosan lehet következtetni a Janus-kiadás elkészültének egyes szakaszaira. Kocziány közölt szemelvényeket Kovásznai leveleiből.[43] Találhatóak még levelei Kocziány jegyzetei szerint a Magyar Országos Levéltár Teleki-állományában,[44] valamint a Ráday Levéltárban.[45] Egyéb levelei fellelhetőek a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban.[46] A dolgozat későbbi fejezeteiben részletesen ismertetem Kovásznai szerepét és munkásságát a *Notae in Ianum Pannonium* című szövegkritikai kézirata kapcsán, amely jegyzetapparátus az utrechti Janus-kiadás egyes darabjaihoz készült, és több mint ezer oldalt tesz ki. Pontosan nyomon követhetjük belőle a Janus-corpus összeállításának egyes állomásait, a szövegvariánsok feldolgozását, és a korábbi Janus-kiadások szövegközlésének eltéréseit. Kovásznai ezen felül, filológusi tudását felhasználva, a kor színvonalának megfelelő és a nemzetközi kommentárirodalomba tökéletesen illeszkedő kritikai magyarázatokkal látta el Janus Pannonius költeményeit. A reneszánsz *studia humanitati* követelménye-

[42] *Adnotationes – Notae*.

[43] *Kocziány*, 167–199.

[44] MOL, P, 661.

[45] Ráday Levéltár, 1190–1200. sz.

[46] *A. Kovásznai Miscellanea*, TKt, 3587. f/2. sz. nagyrészt fogalmazványban. – Misszilisek: *Epistolae MS Eruditorum*, TKt, 1580. sz. – *Cartophylacium Miscellaneorum*, TKt, 1157. sz. – *Miscellanea Notata*, TKt, 1582. sz.

inek megfelelően és az adott mű témájától függően Kovásznai a kommentárban enciklopédikus ismereteinek teljes tárházát felvonultatta.

A Janus-elégiákhoz írt Kovásznai-kommentár kritikai feldolgozásának, kiadási alapelveinek részletes ismertetése a disszertáció első része negyedik fejezetének tárgya. A dolgozat második részében kerül bemutatásra a kommentár egy részletének, négy Janus elégiához írt jegyzeteknek a kritikai kiadása is.

Az utrechti-kiadás tehát, legalábbis filológiai szempontból Kovásznai Sándor érdeme,[47] a kiadáson mégsincs feltüntetve sem az ő, sem más közreműködő neve. Ezt a „bűnt" Teleki még egyszer elkövette: 1784-ben felkérte Kovásznait, hogy írja meg a Teleki Könyvtár klasszika-filológia részlegének katalógusához az előszót. Mikor azonban 1796-ban ezt a *praefatio*-t kiadta, Kovásznai nevét ismételten kihagyta. A 18. századi Magyarországon köztudott volt, hogy a Janus-kiadás filológiai munkálatait Kovásznainak lehet köszönni, az utókor számára az utrechti kötet mégis Teleki-féle kiadásként maradt meg. Kazinczy Janus Pannoniusról értekezve megjegyzi, hogy Janus a Garázdák rokona, a Garázdák viszont a Teleki család felmenői. Levelezésében megemlíti, hogy a Janus-kötetet Kovásznai adta ki.[48] Kocziány volt az első, aki szerette volna a Kovásznai körüli félreértéseket eloszlatni, vagy képletesen szólva Kovásznai személyét az árnyékból a fényre hozni.[49] A dolgozat ehhez a törekvéshez szeretne hozzátenni Kovásznai Sándor

[47] „Iratlan törvények szerint a patrónus familiárisa támogatása fejében felhasználhatta annak munkáját, anélkül, hogy pártfogoltja akár csak a legkisebb igényt is tarthatta volna nevének és munkájának közlésére … Teleki Sámuel … érthetelen módon elhallgatta a kiadás dicsérői előtt a Kovásznai és mások nevét, bár a dicsőséget magától is elhárította." *Kocziány*, 26–27.

[48] „János poéta, ki felől mondatik, hogy azt a püspöki széket bírja, az a szerencsétlen pécsi püspök volt, ki iránt Mátyás magát oly szépen és oly rútul viselte, az, aki felől úgy hisszük, hogy első kezde írni magyar grammaticát, de amelyet nem bírunk, az, akinek verseit maros-vásárhelyi prof. Kovásznai két kötetben kiadta, poétai nevével Ianus Pannonius, atyai nevénél Cesinge, anyaival pedig (minthogy anyja testvére vala a híres esztergomi érsek Vitéz Jánosnak) Vitéz. Az itt temetett poéta (utalás a gyulafehérvári sírfeliratra) magát feledé megnevezni, de a kövön állott. … A 12. század óta (A Teleki-ház) csaknem a 15. végéig Garázda de Mecsenics nevet viselte." *Kazinczy: Erdélyi levelek*, 162–174.

[49] „Az 1792. március 8-án elhunyt Kovásznai Sándor latinsága és klasszikus formakultusza, az európai történettudósokkal folytatott levelezése révén, a késő humanizmus utolsó képviselő-

tudósi, filológusi jelentőségének bemutatásával, elfeledett munkájának közreadásával. Kovásznai Sándor Janus kommentárja mind módszereiben, mind tartalmában nemzetközi jelentőségű mű, méltó arra, hogy elfoglalja az őt megillető előkelő helyet a Janus-filológiában és a tudománytörténetben.

---

inek egyike volt, a hagyományos mű- és népköltészeti formák kísérletezésével, a diák költészet néha csiszolatlan, de kifejező nyelvének alkalmazásával a régi magyar literatúrához tartozott – ebben a vonatkozásban tehát korszakot zárt. Latin disztichonjaiban ezzel szemben a felvilágosodás gondolatai öltöttek testet, magyar nyelvű történeti és irodalomtörténeti művei bizonyos vonatkozásokban utat törtek – így ez a munkássága a megújhodó irodalomhoz kapcsolta. Tragédiája volt mégis, hogy bármennyire is úttörő volt, mégis kopottnak érzett eszközei, kisvárosi elszigeteltsége miatt, élő irodalmi kapcsolatai hiányában az új kor nem mérlegelte műveinek ezt a kétarcúságát, és így a nagy célok felé szárnyalva, mint a múlt terhét, elejtette. . . . Ennek az elfelejtett tudósnak és költőnek méltó helyre állítását kíséreltük meg műveinek szemelvényes közlésével.” *Kocziány*, 39–40.

1.2. A Janus-filológia Kovásznai Sándor előtt és után

A Janus Pannonius-filológiában mind a mai napig óriási kiaknázatlan lehetőségek rejlenek, annak ellenére, hogy Ábel Jenő (1858–1889) és Huszti József (1887–1954) tevékenysége óta a modern kori Janus-kutatások megszaporodtak és egyre mélyebbre ásnak. Mára többé-kevésbé már ismert Janus Pannonius szövegeinek kéziratos hagyományozódása és hírnevének 16. századi újjáéledése, amely nyomtatott kiadásokban öltött testet.[50]

Köztudott a Janus-filológusok áldozatos munkássága Ábel Jenő[51] fáradhatatlan gonddal készített kritikai szövegfeldolgozásától kezdve Huszti nagy monográfiája[52] megszületéséig. A mélyreható vizsgálatokhoz rendelkezésre állnak a modern Janus-tanulmányok, monográfiák,[53] a legújabb tudományos eredmények,[54] és elkészült egy Janus Pannonius bibliográfia[55] is. Napjainkban készül Janus Pannonius modern kritikai kiadása,[56] amely évszázados hiányt fog pótolni. Mindezeket felhasználva betekintést nyerhetünk a hazai filológiatörténet[57] alakulásába a neolatin és a klasszika-filológiát illetően, Ábeltől egészen napjainkig.

---

[50] Vö. *Csapodi: A J. P. szöveghagyomány*.

[51] Vö. *Ábel: Adalékok*.

[52] Vö. *Huszti: Janus*.

[53] Vö. *Eszmetörténet*, 325–352., és *J. P. Tanulmányok*, 563–582.

[54] Különös tekintettel: V. Kovács Sándor, Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, Ritoókné Szalay Ágnes, Jankovits László, Mayer Gyula, Bollók János, Pajorin Klára, Kardos Tibor, Csapodi Csaba, Török László, Marianna D. Birnbaum, Borzsák István, Boronkai Iván, Josef IJsewijn, Deé Nagy Anikó, Kocziszky Éva munkásságára. A felsorolás korántsem teljes, a továbbiakban vö. *Békés Enikő: Janus-bibliográfia*, és a Bibliográfia (1.7.1).

[55] Vö. *Békés Enikő: Janus-bibliográfia*.

[56] Mayer Gyula és Ritoókné Szalay Ágnes gondozásában már megjelentek az epigrammák, és Mayer Gyulának tartozom köszönettel, mert még megjelenés előtt a rendelkezésemre bocsátotta az általam feldogozott elégiáknak a készülő kötetükbe szánt szövegét, és a hozzájuk írt kommentárt. Vö. *Mayer: Iani Pannonii Opera omnia*, részletes adatok a Bibliográfiában (1.7.1).

[57] Vári Rezső tanulmányai, Borzsák István tudománytörténeti kutatásai, különös tekintettel az Ábel Jenőről és a Budai Ézsaiásról írt monográfiáira, Szörényi László és iskolájának neolatin filológiai kutatásaira, valamint az International Association for Neo-Latin Studies (IANLS) három évente megrendezésre kerülő konferenciáira, vö. Bibliográfia (1.7.1).

Jelen dolgozat szempontjából a Janus-kutatásra vonatkozó tudománytörténeti eredmények az érdekesek. Betöltetlen űr tátong ugyanis a 16. századi Janus-kultusz virágzása, szövegeinek folyamatos feldolgozása, és az Ábel Jenőtől datálódó, a kritikai filológia módszereire támaszkodó kutatások között. Általános az a felfogás, hogy Ábel Jenő fellépéséig a klasszika-filológia hazánkban nem létezett olyan formában, amely színvonalban a külfölddel felvehette volna a versenyt. Hiányzott hozzá a szövegkiadási gyakorlat és az a kritikai filológiai tradíció, amelynek segítségével tudományos iskolák munkásságára alapozva létrehozhattunk volna latin és görög szövegkiadásokat, méghozzá az európai követelményeknek megfelelő kritikai apparátussal ellátva. Borzsák István írja az Ábel kontra Homan Ottó (1843–1903) polémia kapcsán a következőket:[58]

> „… hogy is beszélhetnénk itthon önálló klasszika-filológiáról, amíg nem nevelődött fel tudományos kutatásra képes nemzedék, amely aztán a művelt közönséget a klasszikus szerzőkkel, és fáradságos kutatásának eredményeivel megismerteti? Amíg szellemi és anyagi tekintetben önálló klasszika-filológiát nem tudunk létesíteni és fenntartani, addig írjunk »olyan nyelven, melyet külföldi bajtársaink is megértenek, ha ti. valami önállóval léphetünk fel,« olyasmivel pedig – »hiúságunk sugallatának engedve« – ne hozakodjunk elő, » mi a külföldítélőszéke előtt nem állaná meg a helyét.«”

A humanista szerzők műveit ráadásul még megközelítőleg sem gondozták olyan alapossággal, mint általában a nagy klasszikusokét. Ábel Jenő az általa felkutatott és közreadott Janus-szövegek kapcsán nem éppen hízelgő ítéletet mondott elődei tevékenységéről:[59]

> „Újabbkori latin költők műveit teljes criticai apparatussal kiadni, sokaknak fölösleges dolognak fog látszani, kivált az olyanoknak, kik, mint a humanismus történetének néhány újabb német művelője, azt

[58] *Borzsák: Ábel*, 34.

[59] *Ábel: Adalékok*, 1–2.

> tartják, hogy elég a humanisták munkáinak szövegét többé-kevésbé érthető alakban egyszerűen lenyomatni, és csak a belőlük meríthető művelődéstörténeti adatokra fordítani a figyelmet. Alig szükséges mondanom, hogy ezen nézet nem tarthat igényt föltétlen helyeslésre. … Hogy képezhetünk magunknak helyes fogalmat a humanismus latin költőinek classicus tanulmányairól, ha beérjük haláluk után egy-egy rossz kézirat alapján hanyagul rendezett kiadásokkal, melyeknek csonka szövege csak úgy hemzseg a nyelv- és verstani hibáktól? És mégis, mennyien foglalkoztak már az utolsó századokban a classicus irodalom újjászületésének oly érdekes korszakával, és mily kevés kutatónak jutott eszébe az említett bajokon segíteni! … Annál nagyobbra kell becsülnünk, hogy már a múlt század vége felé akadt köztünk oly férfiú, ki a humanismus legjelentékenyebb képviselői egyikének, Janus Pannoniusnak műveit a rendelkezésére álló eszközök mértéke szerint lehető kifogástalan alakban iparkodott kiadni. Teleki Sámuel grófnak Janus Pannonius kiadása a méltányos követeléseknek teljesen megfelel.”

Ábel Jenő és Borzsák István ítéletének lényegét azonban érdemes alaposabban megvizsgálni. Ezek szerint először is nem létezett korábban sem művelt tudományos nemzedék, aki értőn tanulmányozhatta volna az antikvitást, sem intézményesült klasszika-filológia, sem pedig alapos humanizmus-kutatás. A külföld „ítélőszéke” előtt nem állunk meg, hiúságból pedig ne alkossunk olyat, amellyel csak fogyatékosságainkat bizonyítjuk. Másrészről viszont akadt valaki, nevezetesen Teleki Sámuel, aki megpróbált tudományos igényű szövegkiadást létrehozni, csak a rendelkezésére álló eszközök hagytak kívánnivalót maguk után.

> „Nemcsak hogy a régibb kiadások csaknem mind fel vannak benne használva, hanem egy bécsi kéziratból számos új költemény van benne először kiadva, míg másrészt a terjedelmes bevezetés Janus Pannonius életéről lelkiismeretes szorgalommal összegyűjtött becses felvilágosításokat ad. Csak egy hiánya van e kiadásnak, mint Teleki

is jól tudta, az, hogy nem voltak meg benne Janus Pannoniusnak azon költeményei, melyek Olaszország könyvtáraiban állítólag kiadatlanul lappangtak, és hogy a már kiadott költemények szövege sem volt annyi kézirattal összehasonlítva, mint azt lehető hibátlanságának érdekében várni lehetett volna."[60]

Tudjuk, hogy Ábel Jenő pótolta az általa hibául felrótt hiányosságokat, és ezzel feltétlen elismerést szerzett. Valamit azonban ő sem tudott: hogy az érdem nem csupán Telekit, hanem nagyrészt Kovásznait illeti, és nem ismerte Kovásznai Sándornak a több mint ezer oldalt kitevő, európai színvonalon megírt kritikai apparátusát, amely ugyan az utrechti kiadáshoz készült, a nyomtatásból mégis kimaradt. Hogy mi volt ennek a konkrét oka, arra feljegyzést nem találtam Kovásznai Sándor eddig átvizsgált kéziratos hagyatékában,[61] így a kérdést nyitva kell hagynunk a további kutatások számára. Próbát teszek viszont annak felvázolására, hogy az esetleges pontos indokok meglétén túl milyen körülmények befolyásolhatták még a kommentár elhagyását.

A legkézenfekvőbb magyarázat nyilvánvalóan az, hogy a hatalmas Kovásznai-jegyzetanyag a nyomtatási költségeket jelentősen megnövelte volna.

További magyarázatként szolgálhat feltehetően a magyar filológiai gyakorlat hiánya, hiszen Kovásznai munkája előtt csak néhány magyar szerzőtől született kommentárt ismerünk, amely a nemzetközi szintet elérte, például az Erasmus (1466–1536) elismerését is kivívó Matthaeus Fortunatus (1480–?) Seneca-kommentárját.[62] Ebben az időben Európában – Párizsban, Londonban és a híres németalföldi egyetemeken: Leydenben és Utrechtben – a kommentár-műfaj óriási hagyománnyal rendelkezett, és olyan tökélyre fejlesztették, hogy a kommentár szinte öszeolvadt a főszöveggel és vele együtt élt tovább.[63] Ennek hatása Ma-

[60] *Ábel: Adalékok*, 2.

[61] *Adnotationes – Notae – Cartophylacium Miscellaneorum* című gyűjtemény, TKt, 1157. sz. 249–286.

[62] Fortunatus Matthaeus: *L. Annaei Senecae Naturalium Quaestionum Libri VII.* Venezia, Aldus Manutius, 1522, RMK III. 252, vö. *Vári: Classica-philologia*, 439., és *Vári Rezső: Matthaeus Fortunatus*, 346–362.

[63] Vö. az 1.5.1. fejezet, 87. lábjegyzet és Bibliográfia (1.7.1).

gyarországon talán csak a két kortárs, Kovásznai Sándor és később Budai Ézsaiás (1766–1841) munkásságán hagyott nyomot. Az utóbbiról Borzsák István monográfiája[64] tájékoztat minket, Kovásznai életműve azonban még csak most vár bemutatásra. A disszertáció következő fejezeteiben pontról pontra ismertetem Kovásznai nemzetközi színvonalú munkásságát, melynek bizonyítéka – többek között – a szerző könyvtárának katalógusa.[65] Kovásznai Sándor könyvlistája hozzávetőlegesen 850 művet sorol fel – amelyek között nem ritkán több kötetes munkákat is találhatunk – jelentős mennyiségű klasszikus auktor-kiadást tartalmaz. Ezek nagy részét közelebbről is megvizsgálva meggyőződhetünk arról, hogy szerzőnk ezen kötetek módszerét alapul véve alkotta meg a saját Janus-kommentárját. Noha korának irodalmi közszereplői Kovásznai filológiai munkásságát feltétlenül elismerték, a Janushoz írt kommentárjának jelentőségét nem látták át, és mivel nyomtatásban nem jelent meg, Kovásznai Sándor neve és tevékenysége is lassan a feledés homályába merült. Lehetőségként számításba jöhet még a kommentár elhagyásának, és ezzel lényegében el nem ismerésének magyarázatára a kor átmeneti jellege, az irodalmi közízlés megváltozása, a nemzeti nyelv és irodalom előtérbe kerülése. Ezért Janus Pannonius életműve – noha tehetségét elismerték – mégis kiszorult az épen alakuló romantika érdeklődési köréből.[66] Olyan eldöntendő kérdések közepette, hogy milyen mű, és főleg, hogy milyen nyelven írt mű

[64] Vö. *Borzsák: Budai Ézsaiás*.

[65] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

[66] „Előadásomban azoknak a népeknek az irodalomtörténetéről és irodalomtörténet-írásáról szeretném kifejteni álláspontomat, melyeknél a reneszánsz és a barokk korszakos jelentőségű volt, a reformáció és az ellenreformáció több-kevesebb intenzitással lezajlott, de amelyeknél a XVI-XVII. század fordulóján a kevéssé fejlett polgárság miatt nem különült el egymástól a nemzeti és a latin nyelvű irodalom története, a szaktudományok és a szépirodalom, mint ahogy az a legfejlettebb nemzeti kultúrák esetében megtörtént. Az irodalmi fejlődés visszamaradottsága miatt itt csak a XVIII. század elején születtek meg azok az irodalmi reformmozgalmak, amelyek az elterjedt szóhasználat szerint megújították az irodalmat és létrehozták a voltaképpeni nemzeti irodalmakat. A nemzeti irodalomtörténet-írás alapjait errefelé a romantikusok teremtették meg … Arról van szó, hogy romantikusaink koruk irodalom-felfogásának megfelelően csak az anyanyelven írt szépirodalmi műveket tekintették irodalomtörténeti szempontból vizsgálatra érdemesnek … Ezzel egyidejűleg a romantikusok latin művek egész sorát kellett, hogy beemeljék a nemzeti irodalom-

fér a magyar irodalom keretei közé, egy kritikai filológiai latin nyelvű jegyzettel nem sokat foglalkoztak. Tudjuk azt is, hogy a 18–19. század fordulóján, hiába ismerték el Janus költői zsenialitását, mégis megbocsáthatatlan bűneként rótták fel, hogy nem írt magyarul.[67] Ebben az esetben ugyanis költői zsenije még nagyobb magasságokba szárnyalhatott volna. A kommentár-irodalom szempontjából fontos kérdés Janus Pannonius továbbélése és tanulmányozásának mikéntje. Az, hogy Teleki miért pont Janus Pannoniust szándékozott kiadni, annak több oka is lehetett: egyrészt, mert külföldi tanulmányútja során elismert tudósok hívták fel rá a figyelmét,[68] másrészt a nemzeti öntudat és büszkeség is motiválhatta. Ráadásul ebben szerepet játszhatott még az a korabeli vélekedés, amely – a gyulafehérvári sírfelirat alapján, és Kazinczy Ferenc közvetítésével – a Teleki családot rokonságba hozta a Garázdákkal, így tehát lényegében Janusszal. Ezzel szemben Deé Nagy Anikó cáfolja, hogy Teleki komolyan vette volna a feltételezett rokoni kapcsolatot. Feltétlenül ki kell emelni viszont, hogy Teleki olyan korszakban élt, amelyben Janus latin nyelvűségét nem méltatták. Igen jól világítja meg ezt a jelenséget Bán Imre:

> „A felvilágosodás és a Bessenyei-program sodrában meggyorsuló irodalmi fejlődés változást hoz Janus Pannonius értékelésében is. A magyar nyelvű literatúra egyszeriben időszerűtlenné teszi a nagy humanista latin nyelvű remekeléseit, s minduntalan felhangzik a panasz: miért nem írt magyarul. … A nagy irodalmi ellenfél, Kazinczy Ferenc hasonlóképpen gondolkozik. Mátyás udvarát és egész művelődési tevékenységét kizárólag a magyar nyelvűség szempontjából ítéli meg … Kazinczynak semminő érdemleges nyilatkozata nincs Janus Pannonius költői tehetségéről. Poétai dicsőségéről tud, de a hajdan

---

történetbe hiszen ezek nélkül a fennmaradó anyanyelvi anyag is hiányos, csonka és történetileg értelmezhetetlen lett volna.” *Tarnai: Tanulmányok*, 142.

[67] *Thimár: Lingua et litteraria* , in *Historia litteraria*, 68–85. – *Szelestei: Historia litteraria*, in *Historia litteraria*, 86–105.

[68] Wesseling professzor hívta fel Teleki figyelmét egy javított Janus-kiadás fontosságára. *Kocziány*, 27., és *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 144.

> volt csillogás, a magyar reneszánsz fénye nem képvisel számára a jelen harcaiban mozgósítható értéket. A tőle függő írótársak csak az ő ítéleteit ismételgetik."[69]

A fent idézett Bán Imre-tanulmánynak ezen túl van még egy igen fontos citátuma:[70]

> „Ha Conradi Ignátz Norbert[71] Kegyes Oskolabeli Szerzetes, ha Koller József[72] Pétsi Nagy Prépost, ha Teleki Sámuel[73] Gróf a tündöklő érdemű boldogult erdélyi Cancellarius, nem fordították volna e jeles Férfira figyelmünket, ellehetne róla is mondani, hogy esméretlen maradott szülőföldén az újabb időkben."

Súlyos összegzése ez az akkori tudományos-irodalmi életnek. Még egyvalamit semmiképpen sem szabad kifelejtenünk: azt, hogy a kommentár műfaja szinte teljesen ismeretlen volt hazánkban.

Mezey László véleménye[74] szerint egy költőnek akkor lesz igazán megdönthetetlen, szilárd helye az irodalomban, ha iskolai auktorrá válik. Márpedig, az iskolai auktort magyarázzák, jegyzetelik, kommentálják mint a legnagyobbakat: Vergiliust (Kr. e. 70–19), Cicerót vagy az egyházatyák közül sokakat. Igaz, a kommentátorok tudásának színvonala nem volt feltétlenül egységes. Ezek szerint, ha Janus a 16–17. században nem volt iskolai auktor, mi szükség lett volna műveinek kommentárjára? Láthatjuk tehát, milyen problémákkal volt kénytelen szembesülni itthon az európai klasszika-filológián nevelkedett Kovásznai, aki ráadásul

---

[69] *Bán: J. P. irodalmi hagyomány*, in *J. P. Tanulmányok*, 491–508.

[70] Bán Imre idézi Horváth István : *Pannóniai János, előbb Nagy Váradi Kanonok, utóbb Pétsi Püspök, Költeményeiknek számos Kiadatásaikról* című dolgozatából, amely a Tudományos Gyűjtemény 1838, I. (102–120.) számában jelent meg.

[71] Vö. Az 1.4.1. fejezetben: *Conr.*

[72] Vö. *Koller: Historia*, és a Bibliográfia (1.7.1).

[73] Vö. *Iani Pannonii Poemata, 1784.*

[74] *Mezey: J. P. utóéletéről*, in *J. P. Tanulmányok*, 523–533.

– bár a leydeni egyetemmel nem volt megelégedve – a németalföldi kritikai filológiai módszereket elsajátította, és a leghíresebb tudósok kommentárjaival ellátott auktor-kiadásokkal[75] bástyázta körül magát. Kovásznai Sándor Janus Pannonius műveihez írt kommentárjait olyan tudósok neve fémjelzi, mint a németalföldi Daniel Heinsius (1580–1655) és Nicolaus Heinsius (1620–1681), Gerhardus Iohannes Vossius (1577–1649) és Isaac Vossius (1618–1689), Friedrich Gronovius (1611–1671) és Iacob Gronovius (1645–1716), az angliai Richard Bentley (1662–1742) és Thomas Farnaby (1575–1647), a francia Dionysius Lambinus (1520–1572), Isaac Casaubonus (1559–1614), Iulius Caesar Scaliger (1484–1555) és Iosephus Iustus Scaliger (1540–1609) és természetesen Erasmus. E tudós filológusok klasszikus auktor-kiadásait összevetve Kovásznai Janus-apparátusával, teljesen egyértelművé válik, hogy szerzőnk nemcsak sűrűn forgatta példaképei munkáit, hanem azokat mind módszertanilag, mind a stílust illetően, mind pedig a kommentár mennyiségét tekintve is hűségesen követte. Tekintettel arra, hogy a kommentár műfaja nem örvendett népszerűségnek hazánkban, Kovásznai Sándor munkássága a magyar irodalom- és filológiatörténet számára az ismeretlenség homályában maradt, holott a korabeli tudós Európában a latin nyelven alkotó szerzők műveinek kiadása megfelelő szintű kommentár nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Mindeközben, ebben a teljességgel ellentmondásos környezetben folyamatosan zajlott a tervezett Janus-kiadás kritikai előkészítése. Kocziány László[76] és Deé Nagy Anikó is a lehető legnagyobb részletességgel ismerteti a munkálatokat, Kocziány inkább Kovásznai, Deé Nagy[77] inkább Teleki jelentőségének hangsúlyozásával. Nem volt szándékomban a dolgozatban egyikük igazát sem elvitatni, hiszen az utrechti kiadás praefatiója és a Janus-biográfiák összeválogatása, valamint a kötet megjelenéséhez szükséges anyagi háttér biztosítása, nemkülönben a külföldi ismeretség ugyanannyit nyom a latban, mint a filológiai előkészítő munká-

[75] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

[76] *Kocziány*, 26–28.

[77] *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 143–156. – Megjegyzés: A szerző kétségbe vonja azt az általánosan elfogadott nézetet, hogy Teleki maga finanszírozta volna a Janus-kiadás költségeit, mivel erre vonatkozó adatot, iratot, szerződést nem talált.

latok összessége. Ebben a munkában inkább Kovásznai Sándor kéziratának jelentőségére kell felhívnom a figyelmet, mert Kovásznai mint filológus majdhogynem egyedülálló jelenség a 18. század magyar irodalmi közegében. Nem kérdőjelezhető meg Borzsák István[78] állítása sem, aki nagy monográfiájában Budai Ézsaiást teszi meg a hazai klasszika-filológia kezdetének, csak szeretnék rávilágítani Kovásznai Sándor filológiai munkásságára, megerősítvén Kocziány Lászlót, akinek imént említett tanulmányában először vetült fény erre a kiváló tudósra. Mivel Budai Ézsaiással ellentétben Kovásznai nem folytatott jelentős közéleti tevékenységet, ráadásul a kommentárját sem nyomtatták ki, – hiába datálható Kovásznai Sándor munkája korábbra – érdemei elismerésére és emlékezete fennmaradására is kevesebb esély adatott.

A Janus-filológia történetét többen[79] igen alaposan ismertették, amelyhez a jelen dolgozat szeretne néhány – Kovásznaira és a tudománytörténetre vonatkozó – adalékkal a továbbiakban hozzájárulni, valamint rámutatni, hogy a Janus-filológiában Zsámboky (1531–1584) és Ábel Jenő között tátongó űrt Kovásznai Sándor tökéletesen kitölti. Munkásságával többszörösen cáfolja az eddigi tudományos közfelfogást: egyrészt mert kommentárja olyan, amelyik „a külföld színe előtt” is megállja a helyét, és ezáltal bebizonyítja, hogy a magyar tudományosság is lehet nemzetközi színvonalú; másrészt pedig azért, mert Kovásznai kéziratában a Janus-filológia szempontjából még mind a mai napig is találunk fel nem tárt érdekességeket. Műve igen jelentős ezen felül a tudománytörténeti kutatások számára is, hiszen sem a klasszika-filológusok, sem pedig az irodalomtörténetírók nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tudóst, aki Janus Pannonius műveihez az első klasszikus kommentárt írta, még akkor sem, ha nem volt lehetősége a létező összes Janus-kódexet felkutatni és vizsgálat alá vonni. Az utrechti kiadásról és megjelenésének körülményeiről Deé Nagy Anikó a Teleki-monográfiájában[80] kimerítően megemlékezik, méghozzá Teleki Sámuelt állítva előtérbe. A Janus-

[78] Vö. *Borzsák: Budai Ézsaiás*.

[79] Vö. *Békés Enikő: Janus-bibliográfia*.

[80] Vö. *Deé Nagy: Teleki Sámuel*.

edíció körüli munkálatokat illetően nagy mennyiségű levélrészleteket is közöl.[81] Mérleget von az utrechti kiadás rendkívüli jelentőségéről, amellyel a magam részéről a legteljesebb mértékben egyetértek, hiszen valóban – a most készülő modern kritikai kiadás teljes megjelenéséig – a mai napig ez a munka[82] a legjobb hivatkozási alap a Janus-corpust illetően.

> „Visszatérve az utrechti kiadás méltatására, hangsúlyozzuk, hogy a 19–20. századi Janus-irodalom szinte kivétel nélkül mindig erre hivatkozik. Használhatóságát jelzi az is, hogy az 500 éves Janus évforduló alkalmából készült tanulmánykötet[83] 37 magyarországi és külföldi szerzője ebből veszi idézeteit."

Az már más kérdés, hogy az utrechti kiadás filológiai érdemei kit illetnek. Kocziány[84] és Deé Nagy Anikó[85] óta tudjuk, hogy nem kizárólag Telekit:

> „Sajnálatos módon az előszó nem nevezi meg a segédkező tudóst, aki bizonyosan a Marosvásárhelyi Református Kollégium tudós klasszika-filológia tanára, Kovásznai Tóth Sándor volt."

Erre a Kovásznai-kézirat teljes átvizsgálásával bizonyítékot is kapunk. A tanulmány szerzője így folytatja:[86]

> „Az 1784-es kiadás »előkészítése« és megjelenése több szempontból is figyelmet érdemel. A magunk részéről az előkészítés és a megjelenés fogalmát különválasztjuk, és a továbbiakban elsősorban a

[81] Vö. többek között *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, Levelek, 231–390, – 18. számú: Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1777. január 5. – 41. számú: Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1783. február 2. – 42. számú: Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek, Utrecht, 1783. április 18. – 48. számú: Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek, Utrecht, 1783. augusztus 29. – 49. számú: Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek, Utrecht, 1784. február 18. – Deé Nagy a levelek közlésénél megadja a pontos lelőhelyeket.

[82] *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 152.

[83] Vö. *J. P. Tanulmányok*.

[84] *Kocziány*, 27.

[85] *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 146, 148.

[86] *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 150.

> nyomtatásban közzétett anyag jelentőségéről szólunk. Nem törekszünk mikrofilológiai teljességre, éppen ezért hangsúlyozzuk, hogy a Teleki Tékában őrzött, s az utrechti kiadásban nem hasznosított hatalmas jegyzetanyag minden bizonnyal tartalmaz a Janus-filológia eljövendő kutatói számára kiaknázásra érdemes adatokat.”

Szándékom volt éppen ezért Kovásznai Sándor Janushoz írott kommentárjának kritikai közlése és részletes ismertetése négy Janus-elégiához írt jegyzetapparátus alapján. A teljes, több mint ezer oldalt kitevő *Notae in Ianum Pannonium* közlésére a disszertáció keretei természetesen nem adnak lehetőséget. A dolgozatban csupán arra vállalkozom, hogy sorrendben az első négy elégia és egy epitaphium kommentárjának kritikai közlésén túl a hozzájuk írt apparátust bemutassam, és ezzel Kovásznai Sándor tudós professzor korát megelőző módszereit és eredményeit széles körben megismertessem a hozzáértő közönséggel.

1.3. A reneszánsz kommentár

A dolgozat jelen fejezetében röviden összefoglalom a kommentár műfajának történetét és fejlődését, különös tekintettel a Petrarcától (1304–1374) induló, egészen a 18. század végéig tartó folyamatra. Ezzel némi betekintést nyerhetünk a kommentár műfajának, kritériumainak, feladatának és funkcióinak meghatározásába, valamint képet kaphatunk a kommentár és a kommentálni kívánt főszöveg kapcsolatáról. Ez az összefoglalás reményeim szerint segít megvilágítani, hogyan illetszhető be Kovásznai Sándor Janus-kommentárja az európai filológiai hagyományba. A kommentár műfajával, meghatározásával számos kutató[87] foglalkozott, és többé-kevésbé meg is egyeztek abban, hogy a kommentár már szinte az irodalom születésekor létezett, mint irodalmi szövegekhez írt megjegyzések halmaza; hogy a filológiai tevékenységnek szerves része, és hogy pontos meghatározása a műfaj sokrétűsége miatt igen nehézkes, illetve más szemszögből nézve igen sokféle lehetőséget vet fel. A kommentár jelentéstartalmát erőteljesen befolyásolja a kor és a környezet, amelyben keletkezett, a kommentált mű műfaja, és maga a kommentátor személye is, ilyen értelemben tehát nagyon sokféle kommentárról beszélhetünk. Viszont létezik minden kommentárnak legalább egy közös vonása: mégpedig keletkezésének motívuma és célja, azaz egy adott szöveg megértésének és interpretálásának a vágya. Az, hogy ezt a kommentátor mikor, hogyan, mely környezetben, milyen háttértudással, milyen formában és milyen céllal készíti, teszi igen különbözővé, változatossá a kommentárt. Rudolf Pfeiffer[88] összefoglaló kommentártörténeti alapmunkáját egy definícióval kezdi, miszerint a klasszikus tudományosság, a klasszikus tudomány művelése lényegében a megértés, a magyarázat és az irodalmi hagyomány visszaállításának mű-

[87] Hadd emeljek ki néhány nevet korántsem teljes felsorolásban: Friedrich August Wolf, Gottfried Hermann, August Boeckh, John Edwin Sandys, René Wellek, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, Michael von Albrecht, Rudolf Pfeiffer, Marianne Pade, Anthony Grafton, Roy Gibson, vö. Bibliográfia (1.7.1).

[88] „Scholarship is the art of understanding, explaining, and restoring the literary tradition. It originated as a separate intellectual discipline in the third century before Christ through the efforts of poets to preserve and to use their literary heritage, the »classics«. So scholarship actually arose as »classical« scholarship.” *Pfeiffer: Classical Scholarship I*, 3.

vészete, amely a Kr. e. 3. században keletkezett, és célja az irodalmi örökség, a „klasszikusok” megőrzése volt. Pfeiffer meghatározásában a „scholarship” kifejezést használja, amely tágabb értelemben tudományosságot, illetve a tudományos kutatást, szűkebb értelemben pedig a humanista tudományok művelését jelenti. Ha a szűkebb értelemben vett studia humanitatis-t vesszük alapul, amelynek lényege a klasszikusok tanulmányozása és az ókori auktorok szövegei által az egész antikvitás lehető legalaposabb megismerése, akkor gyakorlatilag eljutunk a filológia tudományához. Márpedig a filológia az írott szövegek tanulmányozásának és megértésének tudományos módszere, ha ismételten a szűkebb jelentéskört vesszük figyelembe.

Kapitánffy István és Kovács Endre filológiára a következő meghatározást adják:

> „A filológiát régebben önálló tudományos diszciplínának tekintették, amely különböző korokban különböző más tudományágak területeivel is érintkezett; (a grammatikával, filozófiával, metrikával, poétikával, jogtudománnyal, stb. majd az epigrafikával, numizmatikával, papirológiával; a 18. század végétől kezdve szinte minden történeti tudomány alapja) … A filológiai tevékenység egyik fő területe a lehető legautentikusabb szöveg megállapítása, a *szövegkritika*. Ennek három fő területe van: a *recensio* (az összes rendelkezésre álló szöveg, kivonat, idézet, stb. összegyűjtése), az *examinatio* (az összegyűjtött szövegek kritikai vizsgálata, értékelése) és a *constitutio* (a szöveg eredeti, vagy helyes alakjának helyreállítása). Mindezek keretében a filológusnak számos részfeladatot kell megoldania (*emendatio*, a betoldások – *interpolatio* – elkülönítése, a szövegromlás – *corruptela* – lokalizálása, a különböző olvasásmódok – *lectio* – értékelése, javítása: konjektúra, a szövegváltozatok összefüggéseinek feltárása, a szöveg különböző rétegeinek elkülönítése, a szövegtörténet összeállítása). A modern értelemben vett szövegkritikai munka a kritikai kiadás létrehozásának egyik fő feltétele. – A filológiai munka másik fő területe a szövegértelmezéssel és szövegmagyarázattal kapcsolatos: a

szöveg egyes szavaihoz, helyeihez kapcsolódó nyelvi, tárgyi, történeti jegyzetek és magyarázatok elkészítése (*szómagyarázat, glossza, szkolion, lábjegyzet*), továbbá az értelmezés (*kommentár, interpretáció, hermeneutika, exegézis*). Tágabb értelemben filológiai tevékenységnek tekinthető a forráskutatás, a szöveg utóéletére vonatkozó adatok összegyűjtése, valamint életrajzi-kortörténeti adatok összeállítása is."[89]

Rudolf Pfeiffer fentebb említett két kötetes műve igen részletesen és alaposan ismerteti[90] az évszázadokon, sőt évezredeken átívelő filológiai tevékenységet, a tudomány kezdetétől a filológia modern értelmezéséig: a homéroszi eposzok hagyományozásának tárgyalásával kezdi, majd ismerteti a szofisták etimológiai és grammatikai vizsgálódásainak történetét. A filozófia mestereit tartja a filológiai tudomány megteremtőinek: Sokratést (Kr. e. ca. 469-399), Platónt (Kr. e. ca. 428–347), Aristotelést (Kr. e. 384–322). A mai értelemben vett filológia kibontakozását az alexandriai tudományossághoz köti, majd sorra veszi Zenodotos (Kr. e. 330–260), Kallimakhos (Kr. e. 310–240) és Eratosthenes (Kr. e. 280–200) életművét, valamint tárgyalja a sztoikus grammatikusokat. Aristarkhost (Kr. e. 217–245) az interpretálás művészetének mestereként mutatja be, a pergamoni iskolát pedig úgy, mint a filozófia és a tudomány összefonódásának képviselőjét, majd elemzi az epigonok tevékenységét. Művének első kötete sajnos a hellenizmus végével lezárul, és nem tér ki egyáltalán a római filológiára, amelynek legjelentősebb képviselői – a teljesség igénye nélkül – Verrius Flaccus (Kr. e. 1. sz.), Hyginus (1. sz.), Valerius Probus (1. sz.), Suetonius (1–2. sz.), Gellius (123–ca. 165), Donatus (4. sz.), Servius (4–5. sz.) és Macrobius (4–5. sz.) voltak, akiknek grammatikai tárgyú és a klasszikus auktorokhoz írt kommentárjaik rendkívüli jelentőséggel bírnak. Tanulmányozásukhoz bőséges irodalom áll rendelkezésünkre, úgy, mint a középkori kompilátorok, glosszátorok, és a bizánci filológia jeles képviselőinek

[89] *Világirodalmi Lexikon*, Kapitánffy István–Kovács Endre *Filológia*, szócikk, 164–166.

[90] Rudolf Pfeiffer előtt és után is számtalan tudós foglalkozott filológiatörténeti kutatásokkal. Idevágó munkásságuk ismertetése szétfeszítené e dolgozat kereteit. Vö. 87. lábjegyzet és Bibliográfia (1.7.1).

vizsgálatához is. Pfeiffer inkább a reneszánsz kori filológia ismertetését tartotta fontosnak, és a prehumanisták (Lovato Lovati [1241–1309], Albertino Mussato [1261–1329]) tevékenységének ismertetésével kezdi az itáliai tudós humanisták szövegkritikai munkásságának bemutatását. Petrarcát mint az új kritikai filológia atyját ünnepli, majd Boccaccio (1313–1375) tevékenységének ismertetése után áttér Salutati (1331–1406), Bruni (1370–1444), Niccoli (1357–ca. 1440), Poggio (1380–1459), Valla (1407–1457) és Poliziano (1454–1494) nagy horderejű műveinek összefoglalására. Kötetének túlnyomó részét viszont annak szenteli, hogy részletesen tárgyalja a „scholarship", azaz a tudományosság, a klasszika-filológia, illetve a studia humanitatis elterjedését az Alpokon túli területeken. Sorra veszi Erasmus életművéből kiindulva a németalföldi, a németországi, a francia és az angol területeket is, elemezve ezek filológiai tevékenységének főbb jellegzetességeit és a nagy egyéniségek munkásságát.

Jelen dolgozatban a későbbiekben a németalföldi és a francia filológiai iskolák részletesebb bemutatására térek majd ki, tekintettel arra, hogy Kovásznai tevékenysége ezektől nem választható el. Azt kell megvizsgálnunk először, mi a kommentár a filológiához képest, és mit takar a kommentátor tevékenysége. Találhatunk erre egyszerű választ is, (a kommentár a filológiai tevékenységnek *csak* egy része, a kommentátor pedig a szöveget *csak* értelmezi) a megoldás és a gyakorlat azonban ennél jóval bonyolultabb.

A filológia fogalmát kortárs tudósaink nagy része a fentiek szerint egyszerűen értelmezi. A kommentár definíciója viszont nem ennyire egyértelmű. Miből indulhatunk ki, ha a műfaj történetére vagyunk kiváncsiak? Mindenképpen valamely egyszerű áttekintésből, amely esetleg a műfaj meghatározását is magában foglalja.

> „A kommentár »latin commentarius 'emlékeztető' szóból«: valamely eseményhez, vagy írott szöveghez fűzött magyarázó, értelmező megjegyzés, tényszerű adalék, vagy értékelő fejtegetés. Járulékos műfaj, ritkán tesz szert önálló műveket megillető jelentőségre. Járulékos voltából adódik, hogy története során sokféle változatban jelentkezett."[91]

[91] *Világirodalmi Lexikon*, Fekete Ibolya–Rónai Mihály András *Kommentár*, szócikk, 474–476.

Ez a definíció olyan kiindulópont, amely elsőre rendkívül szilárdnak tűnik, ám mégis minden egyes szavát – ha valaki akarja – cáfolni tudja. Például: nemcsak a *commentarius* szó jelölhet olyan jellegű művet, amit a kommentár műfajba sorolhatunk. Ezen kívül nem feltétlenül csupán értelmező megjegyzést, tényszerű adalékot és értékelő fejtegetést tartalmazhat. És legvégül: járulékosnak éppen járulékos, amennyiben mindig egy másik szövegből indul ki, de szó sincs arról, hogy nem tesz (illetve ritkán tesz) szert önálló műveket megillető jelentőségre; elég csak Macrobiusra, Boethiusra (ca. 480–ca. 524), Origenesre (ca. 184–ca. 253), Augustinusra (354–430), Marsilio Ficinóra (1433–1499), stb. gondolni. A fent idézett definíció tehát helyesbítésre szorul.

> „A szó mai értelmei közül irodalmi szempontból két műfajmegjelölés figyelemre méltó. Az egyik műfajt az a beláthatatlan mennyiségű irodalom alkotja, amely – mint a filológia egyik ágát – a klasszikussá vált, vagy klasszikusnak tekintett művek magyarázatait, értelmezéseit és újraértelmezéseit foglalja magában. A szakirodalom megkülönböztet még szó szerinti, alkalmazott, misztikus, mitologikus, stb. magyarázatokat is.”[92]

A jelen dolgozatban ebből a meghatározásból két szempontot szándékozom kiemelni: elsőként, hogy a kommentár a „klasszikussá vált” művekből indul ki, másodszor pedig azt, hogy a kommentár „magyarázat, értelmezés, újraértelmezés”. Nem vonhatók kétségbe a kommentár mint fogalom ennél jóval tágabb értelmezései, viszont a dolgozat témája szerint a klasszikus és a neolatin filológia keretein belül kell maradnunk. Az előbbi szócikk írója is jórészt a klasszikus-középkori-reneszánsz hagyományból meríti a definícióhoz szükséges ismereteket, és végül a következő megállapításra jut:

> „A kommentár tehát a megkommentált művel egyenlő rangra is emelkedhetett, alkothatott vele bontatlan, vagy szükséges, mindenesetre szerves egészet.”[93]

---

[92] *Világirodalmi Lexikon*, Fekete Ibolya–Rónai Mihály András *Kommentár*, szócikk, 474–476.

[93] *Világirodalmi Lexikon*, Fekete Ibolya–Rónai Mihály András *Kommentár*, szócikk, 474–476.

Természetesen ennek az ellenkezője is ugyanígy megtörténhetett, azaz a szöveghez fűzött magyarázat megmaradhatott egyfajta minimális, didaktikus szinten, amelyet például a tanár készített diákjai számára.

Ebben a fejezetben az egyik legfontosabb szempont annak a folyamatnak a megragadása volt, amely a reneszánsz korszak kritikai filológiai módszerének kialakulásával indul, és az újkori, önálló jelentőségű kommentár virágzásával zárul, azaz: hogyan jutunk el Petrarcától, a kritikai filológia atyjától Erasmuson és Isaac Casaubonuson keresztül Iustus Lipsiusig (1547–1606), a Scaligerekig, Daniel és Nicolaus Heinsiusig, a Vossiusokig, Richard Bentley és a párizsi Royal Press tudós filológusainak munkásságáig, akik olyan kommentárokat hoztak létre, amelyek abszolút önállóságra tettek szert, (vagyis a főszöveggel együtt éltek tovább az irodalmi hagyományban) és akik – nem mellékesen – Kovásznai Sándor marosvásárhelyi klasszika-filológus professzor Janus-kommentárjához mintát szolgáltattak. A fenti meghatározás egyrészt nagyon leszűkíti a kommentár fogalmát, másrészt viszont egy olyan összegző meghatározást ad, amely tükrözi az évszázadokon át kialakult értelmezést, és ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ki kell azonban bőségesen egészíteni a különböző korok filológusai által előírt különféle kritériumokkal. Figyelembe kell venni a modern irodalomtörténészek, humanizmust kutatók megközelítési módját, főként azért, mert többségük módszertani alapokra helyezi a kommentár vizsgálatát. Abban a folyamatban, amely során a szövegkritikától, illetve a kritikai filológiai módszertől eljutunk a kommentárig, rendkívül érdekes és meghatározó lehet a korabeli humanisták véleménye, definíciója és munkamódszere.

A neolatin kutatások kommentártörténeti vizsgálódásai érthető módon az itáliai reneszánsz korát ölelik fel, azaz Petrarca korától a Cinquecento első feléig ívelő szakaszt tekintik át. Erre a korszakra nézve adnak is bizonyos meghatározásokat, amelyeket egy-egy humanista író filológiai módszertanát tanulmányozva fogalmaznak meg. Marianne Pade tanulmánykötetében[94] bemutatja az aktuális kommentár-kutatásokat több kortárs neolatin filológus egymást kiegészítő cikkén keresztül. Nagyon fontos kiemelni, hogy a reneszánsz szövegolvasás egyik

[94] Vö. *Pade: Renaissance Commentaries*.

legjellemzőbb vonása az antikvitás felélesztésének a szándéka, amelyhez a kommentátor minden eszközt segítségül hív: az irodalmat, a történelmet, a nyelvet, a retorikát, stb. Még fontosabb hangsúlyozni, hogy a kritikai filológia kialakulása és fejlődése szükségszerűen magával hozza az interpretáció vágyát is. Tudjuk, hogy hosszú évszázadok után Petrarca, a kritikai filológiai módszer megalkotója volt az első, aki a *varia lectio*-k tudományos feldolgozásával nem csupán a lehető legjobb szövegolvasatot hozta létre, hanem a kritikai filológia módszerének alkalmazásával képes volt bizonyos történeti könyveket[95] rekonstruálni és homályos személyazonosságokat tisztázni,[96] hogy csak a legalapvetőbb filológiai érdemeit említsük. Ez a munkamódszer már önmagában alapja – mégpedig a legfontosabb alapja – kell, hogy legyen egy kommentár megírásának.[97] Például kiindulópontként megmagyarázható, hogy a kommentátor miért csak egy bizonyos szövegvariánst választott, rekonstruálható, hogy mi lehetett a szerző szándéka az eredeti szöveg megalkotásával, vagy éppen bizonyos történeti események kronológikus sorrendjének megállapítását milyen módszer alapján végezte el. Robert W. Ulery[98] például a középkori auktorolvasási szokásokat tanulmányozván azt állítja, hogy a kommentárok keletkezésének alapja a bonyolultabb szöveg megértésének vágya, illetve az *accessus ad auctorem*, a szerző megértésének vágya volt. Ez nem utolsósorban, mint ahogyan az előző fejezetben említettem, elősegítette az auktor irodalmi köztudatba kerülését[99] is. Ulery felhívja a figyelmet Glenn W. Most[100]

[95] Livius: *Ab urbe condita*, Petrarca filológusi tevékenységéhez vö. *Martellotti*, 538–548., és *Billanovicz: Tradizione*, 97–122.

[96] Petrarca volt az első, aki rájött, hogy Terentius Afert és Terentius Culleót meg kell különböztetni. *Pfeiffer: Classical Scholarship II*, 7.

[97] Kitűnő példa erre, hogy mikor Petrarca alkalmi jegyzetekkel és parafrázisokkal ellátott könyvei egy évszázaddal később Lorenzo Vallához kerülnek, maga is hozzájuk fűzi a saját feljegyzéseit és magyarázatait. *Pfeiffer: Classical Scholarship II*, 36.

[98] *Ulery: Bellum Catilinae*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 7–28.

[99] Vö. Mezey László cikkével, miszerint egy szerző továbbélése akkor biztosított, ha iskolai auktor rangjára emelkedik. *Mezey: J. P. utóéletéről* in *J. P. Tanulmányok*, 523–532.

[100] „... the commentary ... puts materials at his disposal which help him the reader not only to understand that text in ways that the commentator wants him to believe the author to have intended, but also other texts”. *Most: Kommentare*.

véleményére, miszerint a kommentár nemcsak abban segít, hogy a szerzői szándék szerint értsük meg a szöveget, hanem abban is, hogy más szövegeket is képesek legyünk interpretálni. Ulery cikke Omnibonus Leonicenus (1412–1474) klasszikusokhoz írt jegyzeteit értékelve megállapítja, hogy erősen pedagogikus jellegű és etikai, grammatikai, valamint retorikai jelentősége a legszembetűnőbb. A Persiushoz készített kommentárja a középkori hagyományban gyökerező *accessus*-műfajt közvetítette a reneszánszba. Az *accessus* általában tartalmazza a könyvek sorrendjét (*ordo librorum*), megállapításokat tesz ezen kívül a tárgyválasztás (*materia*), az auktor szándéka (*intentio*), a szándék oka (*causa intentionis*), a címválasztás (*titulus*), a szerző neve és élete, (*nomen et vita auctoris*) és a *prologus* vonatkozásában. A szöveg magyarázata ilyen esetben jórészt grammatikai, amely esetenként tartalmaz a római történelemmel, joggal, antik retorikával kapcsolatos megjegyzéseket, de nem hoz pontos szöveghelyeket más auktorok vonatkozásában. Jellemző vonás még a korai kommentárok parafrázis-használata: a körülírást mindig bizonyos formulákkal vezetik be, mint például: *hoc est*, *id est*, *non est mirum*, *igitur*, *et quia*. Patricia J. Osmond a Vallának tulajdonított Sallustius-kommentár alapján állapítja meg, hogy az Ulery által tárgyalt középkori *accessus ad auctorem*-hez képest a reneszánsz kommentár célja már az, hogy a szöveget az irodalmi szövegek kánonjába helyezze, jelen esetben egyrészt történeti kontextusba, másrészt pedig az ókori irodalmi kritika keretei közé.[101] A szöveg értelmének megvilágítása érdekében antik auktorokat idéznek a történeti hűség igazolására, vagy hogy erkölcsi tanulságul szolgáljanak, illetve, hogy retorikai és grammatikai megoldásokat igazoljanak munkáikkal. A reneszánsz kommentárral jut érvényre a *prohemium* illetve a *praefatio* szerepe is, mert míg a főszöveget főként grammatikai, történeti, retorikai jegyzetekkel látták el, a *praefatio*-ban hangsúlyozni lehetett a szerző szándékát, életrajzának bizonyos adatait, a mű megírásának körülményeit, illetve – ha volt – egyfajta filozófiai megközelítést is.[102] Ezek szerint, amint ko-

[101] *Osmond: The Valla Commentary*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 30.

[102] „In fact, while the grammatical and historical notes of the commentary could satisfy the practical exigencies of the school curriculum, the proem, with its more philosophical appeal, elevated the tone and gave it a programmatic importance.” *Osmond: The Valla Commentary*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 37.

rábban már említettem, a kommentár többféle lehet: ha nagyon leegyszerűsítjük a megközelítést, akkor létezik az egyszerű, iskolai használatra szánt, és a magasabb rendű, bonyolult, filozófiai és filológiai jellegű változata. Természetesen ez a kétféle stílusjegy egyetlen műben is összemosódhat. Egy másik tipikus, reneszánsz korban született jelenség a kommentárirodalomban, hogy a kommentátor kritikával illeti elődei munkásságát.[103] A középkori és a reneszánsz szövegek és az ezekkel együtt megjelenő kommentárok között újabb lényeges eltérés, hogy míg a középkor szeret kompilálni, kivonatolni, florilégiumokat gyártani, addig a reneszánsz tudós humanistája tőle telhetően teljességre törekszik. A „tőle telhetően" megjegyzés jelen esetben azért hangsúlyos, mert bár a középkori olvasási gyakorlathoz képest a humanisták olvasata több variánson alapszik, azért nyilvánvalóan nem felelnek meg egy mai modern kritikai kiadás követelményeinek.[104] A humanisták teljességre törekvésének egy nem tipikus, de nagyon figyelemre méltó példája Niccolò Perotti (1429–1480) *Cornu copiae seu linguae Latinae Commentarii* című munkája, amely formálisan Martialis epigrammáihoz írott kommentár, azonban valójában egy igen nagy jelentőségű kísérlet az egész antikvitás komplex ábrázolására.[105] Perotti maga fejti ki a *praefatio*-ban és az utószóban, hogy Pomponio Leto (1428–1497) kérésére javította Martialis erősen romlott állapotú szövegét, amihez saját magát sem kímélve óriási mennyiségű kutatást végzett, főként a témák változatosságából fakadóan. Húsz évig dolgozott rajta éjt nappallá téve, hogy az epigrammákhoz megfelelő színvonalú *corollarium*-ot tudjon illeszteni: ez lett a *Cornu copiae*. Perotti tehát abban tér el az őt megelőző összes többi kommentátortól, hogy nem csupán Martialist (39–104) kommentálta, hanem az egész antikvitást. Tipikus megnyilvánulása ez annak a humanista olvasási módnak, amely az imitációt segítette, ugyanis – ez köztudott – a humanisták nemcsak

[103] *Osmond*: *The Valla Commentary*, in *Pade*: *Renaissance Commentaries*, 45.

[104] Az első humanista szövegkiadásokra ugyanis általánosan jellemző volt, hogy nem tüntették fel a *varia lectio*-k forrását, vagy nem adták meg az összes olvasatot, még akkor sem, ha egyébként ezek a rendelkezésükre álltak. A szöveghez fűzött kommentárok gyakran csak marginália formájában vagy lapalji jegyzetekben csekély mértékben jelentek meg, a kötet végén esetlegesen *index* és egy *errata*-jegyzék volt fellelhető.

[105] *Cornu Copiae*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 49–63.

olvasták és értelmezték, hanem saját műveikbe be is építették a klasszikus szövegeket.[106] Perotti kommentárjának megemlítendő sajátossága, amelyet a későbbi kommentátorok is alkalmaztak munkáikban, hogy nem csupán klasszikus, hanem kortárs auktorokat is idézett igazolás, vagy éppen ellenkezőleg, cáfolat céljából. A kommentárok természetének, gondolkodásmódjának megértéséhez újabb ismérvvel járul hozzá Ermolao Barbaro (1454–1493) munkája, melyet a *Dioscurides*-hez írt.[107] Barbaro azt vallotta, hogy eredeti nyelven kell a görög szerzőket olvasni, különben szövegeiket a latin fordításon keresztül vagy nem fogják megérteni, vagy ami még rosszabb, esetleg félreértik. Jelentősége abban áll, hogy kommentárjában áttekintést nyújt az ókori görög és római orvosi ismeretekről, és természetfilozófiai magyarázatokat is ad. Ezzel újabb szempontoknak ad teret a történeti, grammatikai, retorikai, stb. megfontolások mellett azon túl, hogy szövegkritikai módszereket alkalmazva foglalkozik intertextuális és interpretációs problémákkal is. Így mutat utat a természettudományos ismereteket közvetítő szerzők (pl. Strabon, (Kr. e. ca. 60–20) Plinius Maior (23–79), Manilius (Kr. e. 1. sz.) stb. műveinek kommentálásához. Az antik világ életre keltési kísérletének egyik legnagyszerűbb példája Beroaldo (1428–1497) Apuleius-kommentárja. A témával Konrad Krautter[108] és Casella[109] foglalkoztak behatóan. Krautter abban látja Beroaldo jelentőségét, hogy – amellett, hogy egyéniségéhez kifejezetten illett Apuleius (125–180) imitálása – kísérletet tett arra, hogy filológiai kommentárját műve saját jogán irodalmi műfajjá emelje. Beroaldo tanította is Apuleiust, kommentárja ezért átitatódott az élőszóban előadott magyarázat stílusjegyeivel, amelyek egyik oldalról igen erősen tükrözték a szerző egyéniségét, másik oldalról pedig lehetőséget adtak egy-egy téma lehető legkimerítőbb elemzésére, olyan szempontokat figyelembe véve, mint az etimológia, az auktor feltételezhető szándéka, a szóhasználat, az ókori szokások, a jog, a vallás, a pszichológia, a történelem és a mitológia. Beroaldo gya-

[106] A módszer bővebb ismertetéséhez lásd: *Hankins*: *Plato*.

[107] *Ramminger: Ermolao Barbaro*, in *Pade*: *Renaissance Commentaries*, 71.

[108] *Krautter: Philologische Methode*.

[109] *Casella: Beroaldo*, in *Studi medievali*, 1975, 16. 627–701.

korlatilag a múlt enciklopédiáját adta Apuleius-kommentárján[110] keresztül. Craig Kallendorf[111] ezzel szemben főként a kommentátor egyéniségének leképeződését keresi és tartja fontosnak a kommentárban. William H. Shermannal[112] egyetértve úgy véli, hogy a kommentárnak több köze van a szerző életéhez, mint az általa kommentált szöveg történetéhez. Ezzel az állásponttal természetesen vitába lehet szállni, mégis egy esetleges újabb jellemző a kommentár kritériumainak meghatározásánál. Igaz, Kallendorf a *marginalia*-ra[113] helyezi a hangsúlyt, és nem a tényleges kommentárt kutatja. Egyenesen azt állítja, hogy a klasszikus szövegek korai olvasói saját lapszéli jegyzeteiken keresztül határozták meg önmagukat. Térjünk most át a kommentár értelmezési funkciójára! A humanisták célja a szöveg interpretálása kapcsán elsőként az *obscuritas*[114] kiküszöbölése volt. Ezt azon általános vélekedés jegyében tették, amely a reneszánsz korszak sajátja: tudniillik, hogy a szerintük „sötét középkor" tudatlan olvasói nyilvánvalóan nem érthették a szöveg igazi jelentését, és ezáltal az interpretációban is csak homályt generáltak. A humanista olvasó viszont megfelelő háttértudással rendelkezik ahhoz, hogy helyesen értelmezze a szöveget, és ez feljogosítja elődeinek korrigálására és a polemikus hangnem alkalmazására is. Saját véleményüket, erkölcsi álláspontjukat, tudásukat, az irodalmi kánonra vonatkozó ismereteiket bizonyítandó, az eredeti szöveghez írt jegyzetapparátusaikat klasszikus citátumokkal tűzdelték tele. Lehet, hogy a céljuk nem ez volt, de ezzel a tevékenységükkel gyakorlatilag kanonizálták a klasszikus irodalmat a saját maguk és a jövő nemzedéke számára.[115] (Amit

---

[110] *Haig Gaisser*: *F. Beroaldo*, in *Pade*: *Renaissance Commentaries*, 88.

[111] *Kallendorf*: *Pade: Renaissance Commentaries*, 114–116.

[112] „… all of the notes left behind by readers engage directly with the text they accompany, and more, have to do with the life of the reader than the life of the text." *Sherman: Renaissance Readers*, 130. in *Andersen–Sauer*: *Books and Readers*.

[113] Kallendorf kiindulópontja sok egyéb mellett *Grafton*: *The footnote* alapműve volt, valamint szintén *Grafton: G. Budé* műve. Ez a munkája a Papers of the Biographical Society of America 91/2. (1997) 139–157. hasábjain jelent meg.

[114] *Kivistö*: *The Concept*, in IANLS, Bonn, 2006, 429–438.

[115] *Martels*: *Piccolomini*, in IANLS, Cambridge, 2003, 603–610. Megjegyzés: Igaz, hogy Martels csak a késő antik szerzőkre nézve teszi ezt a megállapítását, véleményem szerint viszont vonatkoztatható az egész klasszikus irodalomra is.

persze a középkor is megpróbált, de a reneszánsz elutasított.) A humanista citálások módszere utat nyit nemcsak a kommentátor egyéniségének megismeréséhez, hanem a szöveg interpretálásához is: nem mindegy ugyanis, hogy a kommentátor a saját véleményének igazolására Ovidiust (Kr. e. 43–17), Augustinust vagy esetleg Cicerót idézi. A citátum kiválasztása így tehát jelentős mértékben befolyásolja az interpretációt. Az sem közömbös, hogy a kommentátor szó szerint idéz, vagy csak körvonalaz, illetve utal egy másik szerző gondolataira. Ez útmutatást ad arra nézve, hogy saját korában mennyire volt köztudatban a citált auktor munkássága, milyen módon és mértékben épült be az irodalmi hagyományba. A disszertáció témaválasztása behatárolja a lehetőségeket, így nem fér bele minden kommentárelméletet felsorolása, az összes kommentátor munkásságának, jelentőségének bemutatása. A hangsúlyt inkább arra a folyamatra kellett fektetni, amely a kommentár fejlődését mutatja be a 18. századi németalföldi filológiai iskolák tevékenységéig, ez határozta meg ugyanis Kovásznai Janus-kommentárját. A reneszánsz kommentár mint műfaj kritériumai már a Quattrocento idején körvonalazódtak; az egyes szerzők viszont nem feltétlenül használták fel a műfaj összes lehetséges kellékét. Nem volt ugyanis olyan egyértelmű, megmerevedett előírás erre nézve, mint később, Kovásznai korában, a 17–18. században. A párizsi és németalföldi kiadásokban a klasszikus auktorokhoz írt és kinyomtatott kommentárok többékevésbé ugyanolyan hagyomány mentén körvonalazódtak. A humanizmus terjedésének iránya közismert: Itáliából elindulva a reneszánsz kultúra először meghódította Németországot és a Németalföldet, majd Franciaországot, Angliát és szépen lassan egész Európát. Lehetetlen lenne sorra venni az összes humanistát, aki a gyakorlatban is művelte a kritikai filológiát és kommentárt is írt. Azokat a szerzőket azonban mégis meg kell említenünk, akik a kommentár műfaji kritériumaihoz valami újjal járultak hozzá. Itt van mindjárt rotterdami Erasmus, aki John Colet (1467–1519) hatására törekedett a kereszténységet és az antikvitást nem a megszokott módon, tehát a misztikus szimbolizmus segítségével összeegyeztetni, hanem tisztán kritikai filológiai módszerekkel. Ezért úgy vizsgálta Szent Pál (1–

67) leveleit, mintha azok egy vallásos érzületű személy valós levelei lennének.[116] Erasmus úgy vélte, a klasszikus szövegek tanulmányozásához a klasszikus nyelveknek tökéletesen birtokában kell lenni, mert csak így hánthatjuk le a szövegekről az elmúlt századok hordalékaként rájuk rakódott hibákat. Csak az ókori nyelvek megbízható ismeretében lehetséges visszaállítani a szövegek nyilvánvaló igazságát, amely segítségével lehetségessé válik, hogy saját korunk hibáit is belássuk. Ezért kell új kiadásokat, parafrázisokat, fordításokat és kommentárokat készíteni. 1516-ban fogalmazta meg *Methodus*[117] címmel interpretációs módszerét, amelyet az Újtestamentum kiadásához készített. A módszer lényege, amely Homeros interpretálása kapcsán a hellenizmusban fejlődött ki, és amelyet Erasmus előtt Valla elevenített fel, hogy a szöveg saját magát interpretálja. Erasmus Újtestamentumhoz írt kommentárja tehát, amely a „Scriptura Sacra sui ipsius interpres" szellemében fogant, a legnagyobb humanista vállalkozás volt. Nem véletlen, hogy Luther (1483–1546) is ezt használta fel, mikor a Bibliát németre fordította. Jelentős Beatus Rhenanusnak (1485–1547), Erasmus tanítványának munkássága, akinek többek közt az egyik Janus-kiadásunkat is köszönhetjük.[118] Azt tudjuk, hogy Kovásznai használta a Beatus Rhenanus-féle Janus köteteket, azonban eddig nem volt ismeretes, hogy könyvtárában előkelő helyet foglalt el Erasmusnak az Újtestamentum-kommentárja.[119] Guillaume Budé (1468–1540) a következő, akinek munkássága jelentősen meghatározta a későbbi filológiát: ő vette rá I. Ferenc francia királyt (1494–1547), hogy a Collège Royal-t (a későbbi Collège de France) megalapítsa, és ezzel gyakorlatilag megteremtette a francia filológia

[116] Pontosan úgy, ahogyan Petrarca szemlélte Cicero leveleit, Rudolf Pfeiffer álláspontja szerint, vö. *Pfeiffer: Classical Scholarship II*, 9–10.

[117] Erasmus a *Methodus*-t az 1516-os bázeli görög nyelvű Újtestamentum *praefatio*-jában fogalmazta meg, vö. *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum*, Basileae, apud Iohannem Frobenium, 1516.

[118] *Iani Pannonii Quinqueecclesiensis episcopi, Sylva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum. Et eiusdem Epigrammata nuncque antehac typis excusa*, Basileae, apud Io. Frobenium mense Iulio Anno 1518., RMK III. 220.

[119] Kovásznai tulajdonában Erasmusnak az 1555. évi bázeli, Frobenius (ca. 1460–1527) által kiadott Újtestamentum-kommentár volt, vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

alapjait, és körvonalazta a kereteit. A Collège Royal a görög képzésre helyezte a hangsúlyt, és olyan híres tanítványokat nevelt ki, mint Calvin (1509–1564), Rabelais (ca. 1490–1553), Loyolai Szent Ignác (1491–1556), Amyot (1513–1593), Ronsard (1524–1585), Henricus Stephanus (1528–1598) és Jean Dorat (1508–1588), stb. Felbecsülhetetlen Budé tevékeny részvétele a *Res publica litterarum*-ban, amelyben Erasmusszal és egyéb humanistákkal együtt részt vett, és amely a levelezés útján biztosította, hogy a klasszikus szövegek széles körben elterjedjenek. Gyakran hivatkozott Kovásznai a kéziratában Henricus Stephanusra, azaz Henri Étienne-re, aki a nyomdász Robert Étienne (1503–1559) fia, a Collège Royal tagja, nyelvzseni és kéziratgyűjtő volt. Munkássága azért jelentős, mert 1559-től kezdve, mikor megörökölte apja nyomdáját, klasszikus auktorok tömkelegét adta ki megfelelő kommentárral, appendix-szel és index-szel ellátva. Rendkívüli jelentőségűek praefatiói is; minden kiadása standard szöveggé vált a későbbiekben. Ő írta meg 1587-ben az első modern értelemben vett filológiatörténetet,[120] Hérodotos-apológiájára[121] pedig igen gyakran hivatkozik a Janus-szöveg kapcsán Kovásznai. Idézi Kovásznai a kéziratában Adrianus Turnebust (1512–1565), aki a párizsi Press Royal igazgatójaként dolgozott, és ő volt az, aki Dorat-val szemben egy szövegkiadásnál a legfontosabbnak a kézirati hagyomány alapos összehasonlítását tartotta, és kommentálta többek között Cicero *De legibus*-át. Dionysius Lambinus követte Turnebust ebben a felfogásban, miszerint a kézirati hagyomány alapos ismerete nélkül lehetetlen megfelelő színvonalú edíciót létrehozni. Kiadott kommentárral együtt egy Lucretius-szöveget, és Kovásznai Sándor könyvtárában is több Lambinus-kommentárral ellátott auktor-kiadás kapott helyet.[122] Kovásznai filológiai módszerére erőteljesen hatott Marc-Antoine de Muret (Muretus 1526–1585); *Variae lectiones*-ára igen gyakran hivatkozik kéziratos Janus-kommentárjában. Muretus Rómában az egyetemen tartott klasszikus auktorokról előadást, *Opera omnia*-jának igen sokféle jegyzete tanúskodik kommentátori tevé-

[120] Henricus Stephanus: *De criticis veteribus Graecis et Latinis*, 1587.

[121] Henricus Stephanus: *Traité préparatif à l'Apologie pour l'Hèrodote*, 1566.

[122] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix és a Bibliográfia (1.7.1).

kenységéről és filológiai kompetenciájáról.[123] Munkamódszere Kovásznai Sándor tevékenységét erőteljesen befolyásolta,[124] mind filológusi, mind pedig professzori tevékenységének szempontjából. A következő lépcsőfokot a humanista filológiatörténetben Iulius Caesar Scaliger és Iosephus Iustus Scaliger jelentik, habár Kovásznai életművére nem voltak hatással. A könyvtári katalógusában megtalálható Iulius Caesar Scaliger verseskötete, de módszertani, irodalomtörténeti műveiknek, esetleg kommentárral ellátott szövegkiadásaiknak Kovásznainál semmi nyomuk. Ennek valószínűleg két oka lehet: egyrészt a Scaligerek meggyőződéses katolicizmusa, aminek a szellemiségével Kovásznai nem feltétlenül tudott azonosulni, másrészt pedig Iosephus Iustus Scaliger ellentmondásos filológusi személyisége. Igaz, hogy az ifjabb Scaligernél jobban senki nem ismerte az archaikus latint, hogy az asztronómia tudományában mindenkit felülmúlt, hogy helyreállította Maniliust, és rajta kívül senki nem értette Eusebiust (ca. 260–340) mégis – szövegkiadásai kapcsán – súlyos hibákat vétett, amelyek felett nem lehetett elsiklani.[125] Viszont 1593-tól haláláig a leydeni egyetem professzora volt, ahol már életében óriási kultusz övezte, és tanítványai nagyrészt az ő munkásságát folytatták. Isaac Casaubonus, Henricus Stephanus sógora abban újszerű a többiekhez képest, hogy ő állandóan – aprólékosan, szinte morzsánként gyűjtögetve az ismereteit – antik tanulmányokat folytatott, és több görög szerzőhöz írt kommentárt; Strabon, Theophrastos (Kr. e. ca. 370–286), Polybios (Kr. e. ca. 205–120), stb.). 1600-ban jelent meg *Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri XV* című műve, amellyel kiérdemelte a „tudomány mártírja”[126] címet, mivel kortársai és a későbbi irodalomtörténészek szerint is túl sok munkát fordított egy olyan műre, amely a pogányok halevési szokásairól szól. Ennél azonban sokkal többről volt szó: Casaubonus célja – nemcsak Athenaios (2–3. sz.) kapcsán – az volt, hogy kommentár-

[123] Vö. *Rossi*: *Le orationes di Muret*, in IANLS-Bonn, 2006, 697–705.

[124] „… si dedica alla *lectura* dei diversi autori classici; i *commentaria*, le *adnotationes*, gli *scholia*, le *notae*, le *lectiones* date alle stampe e confluite infine nella sua corposa *opera omnia* rappresentano lo specchio fedele del puntuale lavoro di commento svolto nella sua *Rossi: Le orationes di Muret*, in IANLS-Bonn, 2006, 699.

[125] *Pfeiffer: Classical Scholarship II*, 113–119., és *Grafton: Joseph Scaliger*.

[126] *Sandys*: *A History of Classical Scholarship*, 208.

jában a lehető legteljesebb módon, amennyire csak a számára hozzáférhető források lehetővé teszik, rekonstruálja az antik világ kultúráját; ennek érdekében jegyzeteit szinte elárasztja a hihetetlen mennyiségű kulturális információ.[127] Egyedülálló a lexikográfiai tudása, és a görög szavak szemantikájának feltérképezésében végzett munkája. Figyelemreméltó az a szokása, hogy nem tesz különbséget keresztény és pogány auktor között, együtt használja fel őket az interpretációjában – ez a jelenség Kovásznainál is megfigyelhető. Fontos még az a tény is, hogy saját korának kultúráját is beépíti filológiai munkájába. A leydeni egyetem Iosephus Iustus Scaliger kapcsán kapott figyelmet, amely 1575-ben szerveződött intézménnyé, és sok nemes tudóst vonzott. Itt tanított a híres filológus, Iustus Lipsius is, akinek a kommentáros auktorkiadásait Kovásznai Sándor is előszeretettel gyűjtötte.[128] A németalföldi filológiával, és egyetemi élettel kapcsolatban számos érintőleges és összefoglaló mű[129] megjelent már, mégsem foglalkoztak behatóan azzal, hogy ez milyen hatást válthatott ki a magyarországi filológiai munkákban. Kovásznai kapcsán azonban néhány dologra érdemes felhívni a figyelmet. Elég csak abba belegondolni, hogy Kovásznai könyvtára és a Teleki Téka számára is meglehetősen nagy mennyiségben érkeztek a németalföldi auktor-kiadások, és ezeknek a kommentáros kötetei (amelyek leydeni tudósok tollából származtak) egyértelműen befolyásolták Kovásznai munkásságát. Iustus Lipsius találta ki például az egész Európában elterjedő *Doctrina Civilis*-t,[130] amely nem egyszerűen filológiai eszmény: célja ugyanis a *homo politicus* kinevelése, amelynek tökéletes mintapéldánya volt a csodagyerek Hugo Grotius (1583–1645). A homo politicus nem csupán a *studia humanitatis*-t teszi magáévá, hanem a római történelemből vett tudását az eloquentiával és a sztoikus filozófiával vegyítve tökéletesen képes a kora történelmi helyzetében hasznosítani. Daniel és fia, Nicolaus Heinsius, mindketten latin költők; Daniel Heinsius szövegkritikai módszerekkel vizsgálta Ovidiust, Ni-

[127] *Considine: I. Casaubon*, in IANLS-Cambridge, 2003, 155–162. Kovásznainak a mű 1612. évi lyoni kiadása volt meg. vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

[128] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix és a Bibliográfia (1.7.1).

[129] *Waszink*: *The Leyden University*, és *Surdél*: *Classical Philology*, in IANLS-Bonn, 2006, 777–788.

[130] *Pfeiffer: Classical Scholarship II*, 124–126.

colaus pedig sok auktort adott ki Vergiliustól egészen Claudianusig (ca. 370–?). Klasszikus edíciói gyakorlatilag megteremtették a modern értelemben vett kritikai kiadások alapjait. Figyelemmel forgatta köteteit Kovásznai is; említi egyebekben a Gronoviusokat, akiknek az érdeklődési területe leginkább a prózai szövegek vizsgálatában merült ki. Gerhardus Iohannes Vossius filológiatörténeti és elméleti munkáit Kovásznai mind összegyűjtötte,[131] Isaac Vossiusra pedig nem egyszer hivatkozik a Janus-kommentárjában. Gerhardus Iohannes Vossius nemcsak műfajelméleti kategóriákat állított, de a filológia számára is előírt bizonyos követelményeket, például a korai nyomtatott szövegkiadások és a manuscriptum-hagyomány összehasonlításával kapcsolatban. Rávilágít arra a különbségre is, amely az eredeti nyelven megírt szöveg és a műfordítás között fennáll, nem is beszélve a kompilációkról, antológiákról, egyéb közvetítő szövegekről.[132] A párizsi Royal Press kiadványai külön fejezetet érdemelnének, azonban a disszertáció témakörénél maradva ezekből csak azt a legfontosabb jellemzőt említeném, amely Kovásznaira leginkább hatott: az az a módszer, – amellett, hogy a kommentárok több szerző közreműködésével készültek – amely szerint a filológusok mindig külön részt szenteltek az interpretációnak és külön részt a kommentárnak, azaz a szövegmagyarázatnak. A németek közül Melanchton (1497–1560) két tanítványa, Ioachim Camerarius (1500–1574) és Hieronymus Wolf (1516–1580) emelkedett ki. Camerarius 1535-ben kiadta Ptolemaios Τετραβιβλος-át, amelyet Melanchton fordított latinra. 1538-ban Grynaeus-szal (1493–1541) együtt kiadták Ptolemaios Μεγαλὴ σύνταξις-ának első görög edícióját. Camerarius az 1552-es új Plautus-kiadásához több új kéziratot is felhasznált. Hieronymus Wolf, Melanchton és egyben Camerarius tanítványaként az attikai szónokok legismertebb fordítójává és kiadójává vált. 1548-ban jelentette meg Isokratést (Kr. e. 436–338), 1549-ben pedig Démosthenést (Kr. e. 384–322). A németek közül a Xilander néven publikáló heidelbergi professzorról, Wilhelm Holtzmannról (1532–1576) kell még megemlékeznünk, aki egyaránt publikálta klasszikus és bizánci prózai auktorok műveit. Legnagyobb

[131] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix és a Bibliográfia (1.7.1).

[132] *Bloemendal*: *Vossius* in IANLS–Bonn, 2006, 193–200.

hírnevet Ploutarkhos-fordítóként és -kiadóként szerzett.[133] A németországi filológia Kovásznai munkásságát gyakorlatilag nem érintette, angol kommentátorok kiadásait viszont találunk könyvtárának katalógusában.[134] Közülük Richard Bentley és Thomas Farnaby neve fordul elő. Bentleyt hatalmas tudása a korszak meghatározó figurájává emelte; két korszak határán élt, amelyek eszméit sikeresen össze tudta egyeztetni, és ezt filológiai munkásságában kamatoztatni. A tradíció létjogosultságát nem kérdőjelezte meg, viszont igen erősen hatottak rá az új tudományos eredmények, és befolyásolta őt a rációba, az észérvbe vetett hite. Holland filológusokkal együttműködve szövegkiadásokat készített elő. Az utókorra lexikográfiai érdeklődését és tudását hagyományozta; neki köszönhető, hogy Angliában felvirágzott a szövegkritika. Bentley kortársai és utódai, – szellemi értelemben is azok az itt következő holland filológusok – akiknek a művei Kovásznai munkásságára befolyással bírtak: Pieter Burmann (1668–1771), Tiberius Hemsterhuis és David Runken (1723–1798). Mindhármukra a Bentley-féle új, kritikai megközelítés hatott. Láthatjuk tehát, hogy a kommentátor tevékenysége gyakorlatilag minden filológiai részmunkát felölel. Hiába határozza meg a kommentárt a szakirodalom csupán a filológia egy részeként, kommentárt nem lehet írni úgy, hogy ne vetnénk be a filológia teljes eszköztárát, már csak azért sem, mert a reneszánsz kortól kezdve, főleg a nyomtatás feltalálásával a szöveg feldolgozása, kiadásra való előkészítése szorosan összefonódott a kommentárral. Egy felkészült, alapos ismeretekkel bíró kommentátor szükségszerűen filológus is, ha nem csupán iskolai magyarázatra szánt jegyzeteket készít. A filológus-kommentátoroknak pedig legalább két nagyon fontos céljuk van: a lehető leghitelesebb szövegváltozat létrehozása a szövegkritika módszerével és a szöveg lehető leghelyesebb módon való interpretálása. Ennek érdekében tehát a filológus-kommentátor törekszik a lehető legtöbb szövegvariánst megszerezni, ezeket összehasonlítani és kritikai vizsgálat alá vonni, majd végül az állandó korrekció révén helyreállítani a feltételezhető eredeti szövegállapotot. Eközben rávilágít a tévedésekre, betoldásokra, kivonatokra, összeállítja a szöveg történetét, utóéletét, forráskutatást végez, és a vizs-

[133] *Pfeiffer: Classical Scholarship II*, 139–141.

[134] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

gált auktor életrajzát, munkásságát is megkísérli feltérképezni. Mikor mindezzel elkészült, a kommentátor-filológus munkája új szakaszba lép: kezdetét veszi az interpretáció és a magyarázatok elkészítése. A magyarázatok mindenképpen a főszöveghez kapcsolódnak, de intertextuális jelentőségük is van: összekapcsolják az eredeti művet bizonyos hasonlóságok alapján más művekkel, és ezáltal bekapcsolják az irodalmi hagyományba. A magyarázatok színvonalát, és témáját a főszöveg eredeti témája, a kommentárhagyomány és a kommentátor háttértudása határozza meg; mindezek értelmében a kommentár lehet járulékos, de önálló rangra is emelkedhet. Sokszor megtörténik, hogy a kommentár járul hozzá a főszöveg irodalmi hagyományozódásához. A kommentár (és a filológia) eszköztára éppen ezért igen sokrétű: a szerzőt is meg akarja közelíteni, hogy az ő megismerésén keresztül *(accessus ad auctorem)* közelebb férkőzzön a szöveg értelméhez. A korai kommentárok magyarázatai erősen grammatikai, retorikai, etikai és történeti jellegűek voltak, és emellett tárgyalták a szerző életét, a szándékát, a szándékának indokait, a címválasztást és a tárgyválasztást. Jellemző volt még a parafrázishasználat, amelyet jellegzetes *hoc est, id est, igitur* stb. formulákkal vezettek be. Később, Petrarca fellépésétől kezdődően egyre erősebb hangsúlyt kapott a szövegkritikai szemlélet, a virágzó reneszánszban kiegészülve azzal a vággyal, hogy az antik világot a filológia segítségével teljes egészében felélesszék. Tipikus humanista olvasási mód az imitáció, ugyanis klasszikusokat saját szövegeikbe is beépítették a humanista kommentátorok. Perotti volt az első, aki ilyesfajta kísérletet tett. Természettudományos és természetfilozófiai ismeretekkel járult hozzá Ermolao Barbaro a kommentár műfajához. Beroaldo az imitációval és saját egyénisége lenyomatával Apuleius-kommentárját önálló rangra emelte. Szembehelyezkedve a középkorral a humanisták célja volt még az *obscuritas* kiküszöbölése, de ezt csak a kommentátor óriási, különböző területekről összegyűjtött ismeretanyagának birtokában lehetett megtenni. Ismereteinek igazolására klasszikus auktorokat citál, és ezáltal a kommentált művet beépíti az irodalmi hagyományba. Itáliából az Alpokon túli területekre átterjedve, nemcsak a klasszikus művek, hanem a kommentár kritériumai is kanonizálódtak. Erasmus és John Colet hatására vetették el azt a felfogást, miszerint az antikvitást a kereszténység szűrőjén keresztül a misztikus

szimbolika segítségével kell vizsgálni, és tűzték ki célul, hogy a szövegre rárakódott hordalékot eltávolítsák. A szöveg saját magát interpretálja: a kommentátornak ezért tökéletesen ismernie kell az eredeti nyelvet, hogy ezt belássa és megértse. A párizsi iskola célja a lehető legtöbb klasszikus szöveg kiadása volt többrétegű kommentárral ellátva (lásd: többféle interpretáció, és több szempontú magyarázatok, azaz: irodalmi, történeti, jogi, földrajzi, etikai, filozófiai, csillagászati, orvostudományi, politikai, szövegkritikai, stb.). Ehhez járult még az appendix az *errata*-val és az index *rerum et nominum*-mal. A franciáknál általában többen működtek közre egy-egy szövegkiadásban. A leydeni filológiai iskola sokban kapcsolódik a francia hagyományhoz, egyrészt a Scaligerek, másrészt a Casaubonus által kezdeményezett lexikográfiai, szemantikai kutatások átvétele kapcsán. Casaubonus látszólag érdektelen részletek alapos tárgyalásával kísérelte meg összefoglalni és felélesztení az antik kulturális szokásokat. Iustus Lipsius politikai eszményt állított össze klasszikus auktorokból merítve, a studia humanitatis segítségével, amely tanulmányok felhasználásával írta meg kommentárjait is. Nicolaus Heinsius teremtette meg gyakorlatilag a modern kritikai kiadás alapjait, és hagyományozta a későbbi németalföldi filológiai nemzedékre (Burmann, Runken, Hemsterhuis), akik átvették még ezen túl Richard Bentley angol filológus észérvekbe vetett hitét és lexikográfiai érdeklődését.

A dolgozat további fejezeteiben arra keresek majd választ, hogy Kovásznai Sándor Janus-kommentárja meg tudott-e felelni minden formálisan és informálisan előírt kritériumnak, amelynek rendszerét Kovásznai számára már négyszáz év tradíciója írta elő.

1.4. A Kovásznai-manuscriptum

Ha elemezni és értékelni szeretnénk Kovásznai Sándor Janushoz írott kommentárját, beleértve a mű keletkezési hátterét, módszertanát, tartalmát és stílusát, vissza kell kanyarodnunk Kovásznai külföldi tanulmányaihoz, fel kell tárnunk Teleki Sámuel személyiségét, bibliofil és közéleti tevékenységét, továbbá Kovásznai Sándor tanári pályafutását, valamint könyvgyűjtő munkájának a klasszika-filológia tárgykörébe tartozó kis szeletét. A dolgozat előző fejezeteiben a fent felsorolt témákat már érintettem; a jelen fejezetben részletesen bemutatom Kovásznai Sándor művét, a kommentárt. A szerző tanulmányaira, klasszika-filológiai ismereteire, felkészültségének alaposságára közvetlenül a leydeni egyetemi környezet és a nagy németalföldi humanisták szellemi tradíciója, közvetve pedig patrónusának, Teleki Sámuelnek a támogatása, valamint a Janus-kiadásra vonatkozó kezdeményezése hatott. Jóllehet Kovásznai tanulmányaira nagy hatással voltak a leydeni évek, ebben a kisvárosban mégis unatkozott, és patrónusának inkább az utrechti egyetemet javasolta. Leydenben élt még a 16–17. századi nagy németalföldi filológusok szellemisége, és ápolák a klasszika-filológia tradícióit. Kovásznai feltehetően mégsem a tanórákon, hanem inkább a nagy humanisták által kommentált kötetekből sajátította el mindazt, amit az elődök örökségül hagytak az irodalomtudomány és a filológia tudománya számára. A hajdani leydeni humanista professzorok módszertani metódusait pontosan nyomon tudjuk majd követni Kovásznai Sánor Janus-kommentárjában. Találhatunk erre közvetlen bizonyítékot is: Kovásznai a kommentár egyes részeiben hivatkozik a németalföldi tudós elődök módszertani, irodalomtörténeti műveire. Közvetett bizonyítéknak számít a metódus és a stílus hasonlósága, valamint a szintén kéziratos formában fennmaradt katalógus,[135] amely a Kovásznai Sándor könyvtárában fellelhető köteteket veszi sorra: a klasszikus szövegkiadások a párizsi és a németalföldi tudósok munkáiban kommentárral együtt fordultak elő: ezekről a későbbiekben részletesen esik majd szó. Mindenesetre kijelenthetjük: Kovásznai úgy tért vissza Marosvásárhelyre, hogy igen alaposan felfegyverkezett irodalomtörténeti, történettudományi

[135] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

és filológiai tudással, amelyből bőven volt alkalma meríteni a Janus-kommentár készítése során. Tehát Kovásznai felkészültsége itt már adott (1763-ban tér haza), de tudását egyelőre csak a helyi református líceumban, illetve a Teleki Sámuelnek tett apró – többnyire bibliofil tevékenységhez kapcsolódó – szívességek kapcsán kamatoztatja.

A Janus-kiadás előmunkálatai

Teleki Sámuel tehát Kovásznai Sándor javaslatára az akkor hirtelen nagy fejlődésnek induló utrechti egyetemen kezdi meg tanulmányait, és társadalmi helyzete, származása révén igen előnyös ismeretségeket is köt.[136] Még Utrechtben tartózkodik, mikor Wesseling professzor ösztönzésére figyelme Janus Pannonius költészeti öröksége felé fordul, és itt határozza el, hogy kritikai kiadásban megjelenteti műveit. Ehhez a grandiózus tervhez csatlakozik 1772-ben Kovásznai Sándor, aki szinte egymaga végzi a szövegkritikai munkálatokat. Igen fontos hangsúlyozni Kovásznai Sándor és Teleki Sámuel kapcsolatának jelentőségét: együttműködésük nem csupán Janus Pannonius kiadása terén volt gyümölcsöző, hanem bibliofil érdeklődésük is összekötötte őket. Teleki kedvencei a klasszikus auktorok voltak, gyűjtötte a ritka kiadásokat, az *editio princeps*-eket, és ha csak tehette, mindig felkutatta Aldo Manuzio, Giunta és Étienne kiadásait. A könyvek nagy részét maga Teleki vásárolta meg, ebben igen nagy segítségére szolgáltak nemzetközi kapcsolatai, és olyan segítőtársak, mint például Zilahi Sámuel, vagy maga Kovásznai Sándor. A fent említett katalógusból tudjuk, hogy Kovásznai nem csupán Teleki, hanem a maga számára is állított össze egy kisebb könyvgyűjteményt. A Janus-kiadás előkészítő munkálatai sorána a feladatok úgy oszlottak meg, hogy Teleki megszerezte a nehezen hozzáférhető korábbi kiadásokat, lemásoltatta a kódexeket, megvásárolta a régi nyomtatványokat,[137] majd rábízta szerzeményeit Kovásznai Sándorra. Teleki filológiai kutatómunkát várt el Kovásznaitól: neki kellett kiválasztania a szövegeket, emendálni a költeményeket, feladata volt még az összehasonlító elemzéseket elvégezni és az *errata* jegyzékeket összeállítani: azaz

[136] Teleki Sámuel külföldi tanulmányútjáról bővebben vö. *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 21–36.

[137] *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 143–156., és *Kocziány*, 26–28.

elő kellett készítenie a teljes kritikai kiadást. Kovásznai az összehasonlító kritikai munkálatokon túl írt még a kiadáshoz egy több mint ezer kéziratos oldalt kitevő kommentárt is; egészen 1783-ig dolgozott a kiadás előkészítésén. A feladat megvalósításában mások is részt vettek: főként anyaggyűjtésben és a szövegek hitelességének megállapításában segédkeztek: Zilahi Sámuel, Wesseling és Saxe utrechti professzorok, Cornides Dániel és Kollár Ádám bécsi könyvtárosok. Viszont a munka nagy részét Kovásznai végezte, erre elegendő bizonyítékul szolgálhat az öt kötetet kitevő, 1772–1783-ig vezetett jegyzetapparátus. Ő volt az, aki rekonstruálta az eredeti szöveget, interpretálta a nehezen érthető vonatkozásokat és megmagyarázta azokat az irodalomtörténeti, filozófiai hivatkozásokat, amelyek kora olvasói számára előképzettség nélkül többnyire érthetetlenek maradtak volna. Jelentős mértékben járult hozzá ezen felül a Teleki Téka gyarapításához: ismeretségben állt több kiváló hazai és külföldi tudóssal,[138] akiktől nagy értékű kéziratokat és régi nyomtatványokat szerzett. Teleki tevékenysége többnyire arra korlátozódott, hogy a felhalmozott sokféle anyagból kiválassza a szövegek nagy részét, hiszen ő fedezte a könyvbeszerzéseket és egyáltalán, a kritikai kiadás előkészületeinek költségét. Nem mintha Teleki Sámuelnek bármilyen hiányossága is adódott volna a klasszikus tudományok terén, csakhogy a politikai elkötelezettségéből adódó közéleti szereplései[139] rendkívüli módon lefoglalták. Egyéb, morális jellegű akadályok is felmerültek az *emendatio* kapcsán: Teleki erkölcsi megfontolásból nem szívesen foglalkozott például Janus erotikus hangvételű költeményeivel.[140]

A közös munka végére azonban megromlott a viszony a nagyhatalmú patrónus, Teleki és pártfogoltja, Kovásznai Sándor között. A törés oka az volt, hogy Kovásznai hiányolta a nyilvános elismerést érdemeiért Teleki részéről: mikor végre 1784-ben megjelent Janus műveinek az eddigi legalaposabb munkával elkészült kritikai kiadása, Teleki nem említette meg Kovásznai Sándor nevét a

[138] Például Cornides Dániellel, Koppi Károllyal kolozsvári egyetemi professzorral, Godofred Schwartz rintelni egyetemi tanárral. *Kocziány*, 28.

[139] *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 125–134.

[140] *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 153.

*praefatió*ban.[141] Nemcsak itt mellőzte egyébként pártfogoltját, egykori barátját és munkatársát: Kovásznai írta ugyanis a Teleki Könyvtár klasszika-filológiai szekciójának katalógusához az előszót, amely végül nem nyerte el Teleki tetszését: mikor 1796-ban újra kiadta a nyomtatott katalógust,[142] saját maga újrafogalmazta a praefatiót is, és újfent nem említette meg Kovásznai nevét, noha jónéhány eredeti gondolatát megtartotta.

Visszatérve az 1784-es utrechti kiadáshoz, Teleki a praefatióban felsorolja, mely forrásokból dolgozott a végleges szövegek rekonstruálásához: egy kéziratot és tizenhárom régi nyomtatványt[143] használt, amelyek egyike sem tartalmazta Ja-

---

[141] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Praefatio, III–XVI.*

[142] *Bibliothecae Samuelis S. R. I Com. Teleki de Szék. Pars Prima. Auctores Classicos Graecos et Latinos ex optimis editionibus ordine chronologico dispositos eorumque Opera et Fragmenta coniunctim edita; Patres denique et Scriptores Ecclesiasticos Veteres complexa. Cum brevi vitarum descriptione, et notatione temporis quo quisque circiter vixerit, adiectis passim Eruditorum iudiciis.* Viennae. Excud. Fr. Markid. Pulio. Typis per Sam. Falka Bikfalvensem Transilvanum Sculptis in Typographeo Baumeister, 1796.

[143] „Usi ad haec sumus quatordecim libris, uno videlicet manu scripto eorundem temporum quibus Poëta vixit aequali, et tredecim editis ac typo mandatis; quorum tamen singuli ita sunt comparati, nullus ut omnia Iani Pannonii monumenta complectatur, sed alii unam, alii plures vel pauciores lucubrationum eius particulas conservarint. Ac primum quidem, quod ad Codicem manu exaratum attinet, eius copiam nobis fecit Doctissimus Adam Franz Kollarius, Caesarianae Bibliothecae primarius Custor, atque Praefectus, eruditissimis ingenii monumentis in vulgus editis, satis ubique terrarum gentiumque cultiorum notus, humanitate vero praeditus tanta, ut proprio quodam naturae munere factus ad studium de aliis bene merendi remque literariam adiuvandi esse videatur. Constat autem hic liber duabus omnino partibus, quarum una, eademque potior ex reliquiis Bibliothecae regiae Corvinianae Budensis per Lambecium Anno 1666. Viennam translata, continet Epigrammata circiter 384, Elegias 15 et Panegyricum Guariniarum. … Altera pars huius MS per Iohannem Sambucum Florentiae reperta et mox Anno 1567. Viennae typis excusa, sola Eranemo absolvitur. Collato igitur hoc duplici libra, plurima Iani vulnera curavimus, quae, absque illa fuisset, nulla unquam ratione sanari potuessent. Porro in eis quos typis descriptos coluimus, agmen ducit Viennensis Anno 1512. ab Adriano Wolphardo Transilvano emissus … Deinde Anno sequenti 1513. Sebastianus Magius Hungarus Bononiae edidit … Insequenti Anno 1514. Iohannes Camers Ordinis Minorum S. Theologiae Professor edidit Viennae … Hanc excepit editio quarta a Iohanne Frobenio celebri Basileensium typographo Anno 1518. adornata … Exhinc secuta est altera editio Bononiensis Anno 1522. quam Adrianus Volphardus dedit tripartitam. … Hinc iam

nus összes műveit. Már Ábel Jenő megjegyezte,[144] hogy Teleki Sámuel nagyon is tisztában volt az utrechti kiadás hibájával: nevezetesen hogy nem kutatta fel az itáliai könyvtárakban lappangó, számtalan további Janus-művet, így ezeket nem tudta feldolgozni, és a kiadásába beilleszteni. Ugyanezt a gondolatot találjuk Kovásznai manuscriptumában, abban a részben, ahol hangot ad szomorúságának és csalódottságának, amiért számos Janus-művet hagytak pénz- és időhiány miatt Itália könyvtáraiban (főleg a Biblioteca Ambrosianában) parlagon heverni.[145] Teleki azonban, noha nyomtatott formában később sem jelentette meg, az utrechti kiadásból kimaradt Janus-műveket saját maga számára összegyűjtette és könyv-

per annos 30. prela typographorum Ianus non exercuit, donec Anno 1553. ab Hilario Cantiuncula Venetiis nova, inque duas partes divisa pararetur editio, et biennio post Anno videlicet 1555. Basileae per Iohannem Oporinum alia rursus adornaretur. … Sequebantur posthinc editiones octava, nona et decima ab Iohanne Sambuco profectae, quarum prima, quae exiit Patavii, e solis iam ante vulgatis constat, sed cuius inspiciende nulla nobis hoc loco et tempore suppetit facultus; altera est Eranemi, quem Florentiae repertum Sambucus una cum suis Hungariae Regibus edidit Viennae Anno 1567. … tertia denique prodiit locupletior ibidem ex Officina Caspari Stainhoferi Anno 1569. ubi omnia Iani poemata quae uspiam adhuc edita fuerant et plurima quoque Epigrammata iuris publici facta sunt. … Nam undecima editio Debreceniensis Anno 1594. foras data … Seculo sequenti sola editio duodecima renovata est Francofurti Anno 1619. in Deliciis poëtarum Hungaricorum per Iohannem Philippum Pareum … Tertiam decimam tandem et quod sciamus, adhuc ultimam quod vivimus peperit Seculum, eamque dedit nobis Ignatius Norbertus Conradi Budae Anno 1754. admodum castratam et mirifice corruptam … ”, *Iani Pannonii Poemata, 1784, Praefatio, IV–XII.*

[144] *Ábel: Adalékok*, 1–2.

[145] „Sic itaque tandem absolvimus Elegias Iani Pannonii, quarum novem postremis, non multum auxilii potuimus adferre, propterea quod praeter Sambucinam et quae inde nata est, Parei editiones nullae vetustiores erant; neque Codex Manu Scriptus; quorum collatione menda facilius deprehendere et eluere potuissimus. Nempe praestituimus reliquiis Pannonii nostri, quantum licuit, non quantum erat in votis nostris. Eodem tenore pergemus, si Deo Optimo Maximo vitam et vires sufficere placuerit (: quae adhuc clementer praestiti) in castigandis quoque optimi vatis Epigrammatis; ubi tamen navigio nostro ventum secundiorem speramus; quod omnia diligenter Excerpta e Manu Scripto Vindobonensis Bibliothecae in manu habemus. Utinam celeberrimas Italiae Bibliothecas Ambrosianam in primis et Mediceam excutere licuisset! Nullum enim dubito, quin plurima in eis reperiri possent sanandis vulneribus vatis nostri facientia.”, *Notae*, 401.

tárában őrizte.[146] Tisztában vagyunk az utókor Janus-kutatóinak érdemeivel, akik közül ki kell emelni Ábel Jenőt, aki fáradhatatlan munkájával rendkívül nagymértékben gazdagította a Janus-corpust.[147] A dolgozat szűk keretei sajnos nem adnak lehetőséget a Janus-szövegek hagyományozódásának teljes ismertetésére, amelyről viszont részletes leírást találhatunk több kiváló irodalomtörténész munkáiban.[148] Teleki maga említ még két olyan kiadást, amelyek más auktorok műveibe beillesztve tartalmaznak egyéb Janus-költeményeket.[149]

Teleki Sámuel természetesen minden megszerzett, Janus munkáit tartalmazó művet hiánytalanul átadott feldolgozásra Kovásznai Sándornak, aki igen nagy lelkesedéssel, több mint tíz évig tartó szakadatlan munkával a feladatot legjobb tudása szerint véghez is vitte. Munkája annyira jól sikerült, hogy egészen napjainkig, a modern kritikai kiadás[150] egyes szakaszai elkészültéig az utrechti edícióra hivatkozik még mindig a szakirodalom. Igazán nagy kár, hogy a kiadáshoz tartozó jegyzetapparátus kiadatlan maradt: sok olyan értékes információt tartalmaz ugyanis, amely már a 18. század végén elindíthatta volna a modern kritikai filológiai alapelveinek lefektetését, és sokrétűen gazdagította volna az addig még csupán alig létező Janus-kutatásokat.

A kézirat

A Kovásznai saját kezével írt, Janus Pannonius műveihez készített kommentár a marosvásárhelyi Teleki Tékában található, több kötetben, meglehetősen rossz állapotban. A Janus-kommentárnak tehát két manuscriptuma létezik: egy igen ron-

---

[146] *Iani Pannonii Carmina inedita*, TKt, Tq-675. b/e. S. 226.

[147] Vö. *Ábel: Adalékok*, és *Hegedűs: Analecta nova*.

[148] Vö. *Csapodi: A J. P. szöveghagyomány* és *Mayer: Janus utrechti kiadása*.

[149] „Ceterum fuerunt praeter haec, passim editae. quaedam particulae Carminam Pannonii nostri, ut Elegia ad Constantium per Caspar Heltai ad calcem Historiae Matthiae Regis, Tria epigrammata de Galeotto, a Sigismundo Torda post praef. praemissam Libro Galeotti de dictis et factis Matthiae R. Viennae Anno 1563. edito, et aliae alibi.” *Iani Pannonii Poemata, 1784, Praefatio, XIV–XV.*

[150] A modern kritikai kiadáson Ritoókné Szalay Ágnes, Mayer Gyula és Török László dolgoznak. Eddig Janus Pannonius epigrammáit jelentették meg. Vö. *Mayer: Iani Pannonii Opera omnia*.

csolt állapotban lévő, 1771-től kezdődően vezetett öt kötetes piszkozat,[151] és az 1778–1779-es datálású nyomdakész tisztázat[152] három kötetben, amelyek Janus összes addig hozzáférhető művéhez tartalmaznak jegyzeteket. A tisztázat lapjai minden kötetben számozottak, míg a piszkozat lapszámozás nélküli. A 327 lapból álló nyomdakész kézirat (formátuma oktáv, keményfedeles) harmadik kötetében 406 számozott oldalon találhatóak az elégiákhoz írt jegyzetek. (A piszkozat 230 lapot tartalmaz.) Az íróanyag és az íróeszköz mindkét esetben tinta és toll. A tisztázat írófelülete az erősen foszlásnak indult lapszélek miatt változó, de nagy többségében 17,6×22,2 cm; a piszkozatban ez 11,5×17,5 cm. A tisztázatban a lapszélek a következő arányban találhatók meg: a felső és az alsó margó hozzávetőlegesen 1 cm, a belső margó is átlagosan 1 cm, a külső lapszél viszont 4–4,3 cm között váltakozik. A piszkozatban gyakorlatilag nincs margó. Széljegyzetek nagyon ritkán fordulnak elő, ha mégis, ezeket a külső lapszéleken találjuk. A kézirat egésze autográf, egyetlen szerzője Kovásznai Sándor, aki apró, összezsúfolt, egyre csökkenő méretű betűkkel írt. A két kézirat folyóírása egyértelműen ugyanattól a kéztől származik. A két íráskép között az egyetlen szembetűnő különbség, hogy a tisztázat világos, rendezett, mindenfajta nehézség nélkül folyamatosan olvasható, míg a piszkozat – értelemszerűen – gyakran kusza, többször átjavított, néha kivehetetlen írásképet mutat. A sorköz a tisztázatban átlagosan 0,5 cm, a piszkozatban 0,4 cm, a betűmagasság a két kéziratban körülbelül azonos: a középső tartományba tartozó betűk mindkét esetben 0,1 cm-t tesznek ki, csak a felső illetve csak az alsó tartományba átnyúló betűk magassága éri el átlagosan a 0,4 cm-t, míg az alsó és a felső tartományba egyaránt átnyúló betűk mérete 6 mm. A nagy kezdőbetűk 0,3–0,4 cm-esek. Az egy oldalra írt sorok száma mindkét kéziratban többnyire 32–35 között váltakozik, az írástükör viszont már eltérő: a tisztázatban nagyrészt 13 cm, míg a piszkozatban legtöbbször csak 10 cm. A szavak közti távolság is megegyezik a két manuscriptumban: átlagosan 0,15 cm. A szövegkiemelés eszköze mindkét esetben egyforma: Kovásznai aláhúzással jelöl bizonyos hangsúlyozni kívánt részeket, vörös színű kiemelést nem találunk nála. Bekezdést

[151] Vö. *Adnotationes*.

[152] Vö. *Notae*.

nem alkalmaz, az új szövegegység csupán némi helykihagyás után követi a régit. Határozott elválasztást kizárólag egy új elégia elemzésének kezdetén készít: két párhuzamos, egymáshoz közel álló egyenes közötti X-szel kitöltött sormintával. A szöveget mindkét kéziratban sűrű satírozással javítja, amely a betűket olvashatatlanná teszi. Ugyanúgy, mindkét szövegváltozatnál minden oldal alján a jobb sarokban találunk őrszót, általában aláhúzva. A szöveg a betűk kis mérete és zsúfoltsága miatt nehezen olvasható (olykor csak nagyítóval látható), az íráskép végig félreismerhetetlenül egyöntetű. A szerző mindvégig megmarad elvei mellett a szerkesztés, a stílus, a szóhasználat és a helyesírás tekintetében. Az *ae* és *oe* diphtongusok írásképe nagyon hasonló, alig különíthetők el egymástól. Nem használja az *mp* mássalhangzópárt, például a „promptus” helyett következetesen „promtus”-t ír. Saját kora helyesírási szabályai szerint javítja az előző kiadásokat: Kovásznai soha nem használja például a *th*-t. A helyesírási- és egyéb javításokat *Errata* címmel közli a kötet 401–406. oldalain, az elégiákhoz írt kommentárok végén. Az *Errata* nem csupán helyesírási, hanem kritikai szövegkorrekciós javításokat is tartalmaz: megadja ugyanis a *varia lectio*-kat is a hangeltérések mellett. Végezetül még annyit érdemes megemlíteni: a kétféle Kovásznai-manuscriptum szövege nem teljesen azonos, bizonyos szórendi, szóhasználati, sorrendi és stilisztikai eltéréseket mutat, jóllehet tartalmilag megközelítően ugyanaz. A piszkozat és a tisztázat eltéréseit a kommentár kritikai apparátusában megfelelően jelöltem.

Az elégiákhoz írt kommentár tartalmának ismertetése

Kovásznai az elégiák kommentárját rövid bevezetéssel kezdi, amelyben megadja a kritikai feldolgozás során felhasznált forrásokat: egyetlen kéziratot említ, mint Teleki, azonban nála ez mindenféle egyéb pontosítás nélkül: *Manuscriptum Budense*, majd a Teleki által említett tizenhárom nyomtatott edíció közül csupán azokat sorolja fel,[153] amelyek az elégiákat tartalmazzák, a többit ezen a helyen nem említi. Minden felsorolt nyomtatott kötet esetében megadja a megjelenési helyet és évszámot a kiadó adataival együtt, majd kijelenti, hogy az egyes kiadásokban

[153] Vö. *Iani Pannonii Poemata, 1784, Praefatio, IX–XII*, Bibliográfia (1.7.1) és *Notae*, 1. 1, 1–14

semmiféle időrendi megfontolás nincs,[154] ezután kezd hozzá az elégiák interpretálásához. Külön az elégiákat teljes egészében soha nem közli, csupán a kommentár szerves részeként 8–10 soronként idézi. A Kovásznai-kommentár kritikai kiadásában szükségesnek tartottam a jegyzetek előtt az elégiák teljes szövegét is közölni, természetesen az utrechti kiadás végleges változata szerint. (Az utrechti edícióban és a Kovásznai-kéziratban az egyes elégiák szövege, illetve az elrendezésük sorrendje esetenként eltér.) Kovásznai a 8–10 soros egységeket csak a *repetitio* miatt használja, valószínűleg abból a megfontolásból, hogy az elégiák teljes szövege az 1784-es kiadásban úgyis megtalálható. Véleményem szerint nem merész talán az a következtetés, miszerint a munkálatoknak ebben a szakaszában Kovásznai még arra számított, hogy a kiadásban közölni fogják az általa írt kritikai apparátust is. Az elégiákat viszont nem olyan rendben veszi sorra, mint ahogyan azok megjelentek az utrechti kiadásban.[155] Erre az eltérésre explicit magyarázatot nem találtam,

[154] *Notae*, 1. 1, 2–3

[155] Az elégiák sorrendje Kovásznai (a továbbiakban: K) számozása szerint (zárójelben a V. Kovács-féle datálást is feltüntettem) – valamint a *Iani Pannonii Poemata, 1784.* (továbbiakban az utrechti kiadás = uk) szerint:

1. K 1. *Naiadum Italicarum Principi Divae Feroniae devotus hospes Ianus Pannonius cecinit reditu ex Urbe Nonis Iuniis Anno 1458.* (1458. június 9.) – uk I. 1.
2. K 2. *De arbore nimium foecunda*, 1468. (1468–1469.) – uk I. 14.
3. K sorszám nélkül. *Epitaphium Barbarae matris*, 1463. (1463. december 10. Barbara halála) – uk Epigrammata, II. 1.
4. K 3. *Threnos, de morte Barbarae matris*, 1463. (1463. december 10. után) – uk I. 6.
5. K 4. *Invehitur in lunam, quod interlunio matrem amiserit* – uk I. 7.
6. K sorszám nélkül. *Epitaphium clarissimae matronae dominae Andreolae, Nicolai V. Pontificiis Romani et Philippi Cardinali Bononiensis matris*, 1447–1455. (1451. augusztus, Andreola halála) – uk Epigrammata, II. 2.
7. K 5. *Threnos de eius morte*, 1447–1455. (1451. augusztus, Andreola halála) – uk II. 2.
8. K 6. *Matthias Hungarorum Rex, Antonium Constantium, poëtam Italum alloquitur*, 1464. (1464. február) – uk I. 8.
9. K 7. *De inundatione*, 1468. (1468. október) – uk I. 13.

Kovásznai a kézirat kapcsán sem azt nem közli, hogy milyen megfontolások ve-

10. K 8. *Threnos de morte Racacini cubicularii*, 1458. előttről (Ferrara) – uk I. 15.
11. K 9. *De se febricitante ad Blasium militem*, 1458. (1458. augusztus 25. a hadjárat időpontja) – uk I 3.
12. K 10. *De se aegrotante in castris*, 1464. (1464. október–november) – uk I. 9.
13. K 11. *Ad Apollinem cum e pede laboraret*, (1451–1454.) – uk II. 1.
14. K 12. *Ad somnum cum dormire nequiret*, 1466. (1466. tavasza) – uk I. 11.
15. K 13. *Conqueritur, de aegrotationibus suis*, 1466. – uk I. 10.
16. K 14. *Ad animam suam*, 1466. (1466. tavasza) – uk I. 12.
17. K 15. *Marco Georgio et Antoniolo Scientae rusticantibus*, Ferrara vagy Padova, (ferrarai időszak) – uk I. 3.
18. K 16. *Laus Andreae Mantegnae pictoris Patavini*, 1458. (1458. június 9. után) – uk I. 2.
19. K 17. *De stella aestivo tempore meridiae visa*, 1462. (1462. június) – uk I. 4.
20. K 18. *De Apro et Cervo*, 1463. (1463. február) – uk I. 5.
21. K 19. *Ad Galeottum Narniensem*, (1454. első fele) – uk II. 4.
22. K sorszám nélkül. *(Titus Vespasianus Strozza) Ad Ianum Pannonium* – uk II. 5.
23. K 20. *Ad Titum Vespasianum Strozzam* – uk II. 6.
24. K sorszám nélkül. *Titus Vespasianus Strozza ad annulum suae puellae* – uk II. 7.
25. K 21. *Ad Eundem*, (1451. első feléből, a levélváltás első darabjaként készült) – uk II. 8.
26. K sorszám nélkül. *Titi Vespasiani Strozzae ad Ianum Pannonium responsio* – uk II. 9.
27. K 22. *Ad Eundem*, (záródarab) – uk II. 10.
28. K 23. *Bartholomaeo Fontio respondet Florentiae Ianus Pannonius*, 1472–1492. – uk I. *Carminum Appendix*, 674–687.
29. K 24. *Ad Franciscum Durantem Fanensem*, (1450–1451.) – uk II. 11.
30. K 25. *Ad Antonium Mariam de coniuge ducenda*, Ferrarában, Guarinónál (1451–1454.) – uk II. 12.
31. K 26. *Ad Eundem*, Ferrarában, Guarinónál (1451–1454.) – uk II. 13.
32. K 27. *Ad Borsium Estnemsem Marchionem Ferrariae, Ioannes de Gaibana per Ianum Pannonium*, 1449–1452. (1452. előtt, mert akkor Borso már dux!) – uk II. 17.

zették a költemények csoportosításában, sem pedig arra nem utal, hogy miért tér el végül is a nyomtatott kiadás változatától. A Kovásznai által felállított sorrend tudniillik sem időrendi, sem keletkezési hely szerinti összefüggést nem mutat, legalábbis a modern tudományos eredmények szerint. Ha alaposabban megvizsgáljuk ezt a sorrendet, még leginkább a tematikai összefüggést fedezhetjük fel az egyes költemények között: többé-kevésbé egy csoportban állnak az epitaphiumok, a betegségről szóló elégiák, a nászdalok és a kisebb dicsőítő költemények, az asztrológiai témájú versek. Fontos szempont lehet még ezen kívül, hogy itáliai, vagy magyarországi elégiáról van-e szó, láthatjuk ezt később, a kommentár részletes tanulmányozása esetén.

Az elégiák keletkezési helyének és idejének megállapításához Kovásznai többnyire két úton jut el: egyrészt magából az elégia textusából indul ki, pusztán a szövegből, a kritikai filológia módszerével érkezik meg a végkövetkeztetéshez, másrészt pedig kortárs és utód történetírók feljegyzéseire támaszkodva, önmagát mintegy az előbbiekkel igazolva támasztja alá konklúzióit. Ritkábban közli saját történeti tárgyú kutatásainak eredményeit is. Ritkábban közli saját történeti tárgyú kutatásainak eredményeit is. Kiváló logikával jön rá például Kovásznai, hogy a hamisan Janusnak tulajdonított *Ad Bartholomaeum Fontium* című episztola valójában Angelo Poliziano műve. Ez az egyetlen olyan általa írt magyarázat, amelynek egy részletét Teleki érdemesnek tartott közölni nyomtatásban is.[156] Előfordul sajnos olyan eset is, mikor nem jut el a helyes végeredményig,

33. K 28. *Epithalamium in Matthaeum Herbam Mediolanensem et Margaritam Costabilem Ferrariensem*, Ferrara (az első ferrarai epithalamium) – uk II. 14.

34. K 29. *Epithalamium in Liberam Guarinam et Salomonem Sacratum*, Ferrara (utolsó ferrarai epithalamium) – uk II. 16.

35. K 30. *Epithalamium ad Gulielmum Calefinum et Flordemiliam Guarinam*, Ferrara (a második nászének) – uk II. 15.

36. K 31. *Iani Pannonii de rerum humanarum conditione* – uk II. 18.

[156] Vö. *Notae*, 23. 315, és Appendix, valamint az utrechti kiadásban: *Carminum Appendix*, I. 671–674.

mert bizonyos tényeket – amelyeket csak a modern Janus-filológiának sikerült megállapítani – még nem ismerhetett.[157]

Kovásznai elemzési módszere a következő: elsőként mindig az elégia címét boncolgatja, amit több szempontból is fontosnak tart: először, mert az egyes kiadások címváltozatai egymástól eltérnek, és ebből sok mindenre lehet következtetni, másodszor pedig, néhol előfordul, hogy a címben benne foglaltatik az elégia keletkezésének dátuma. Vegyük példának az első elégiát – *Naiadum Italicarum Principi Divae Faeroniae devotus hospes Ianus Pannonius cecinit in reditu ex Urbe Nonis Iuniis Anno 1458.* – ahol a cím kapcsán rögtön olyan irodalomtörténeti kérdést jár körül helyesen Kovásznai , amelyet napjainkban igazolt Ritoókné Szalay Ágnes[158] vatikáni oklevelekre támaszkodva, azaz, hogy Janus, mikor 1458-ban Rómába ment, nem csupán mint látogató érkezett az *Urbs*-ba, hanem félhivatalos úton, pápai audiencián is járt, hogy kiváltságokat kérjen maga és családja számára.

Lássuk, mit tudott erről Kovásznai! Az egyes kiadások eltérő címváltozatainak[159] közlése után, Feronia kultuszának ismertetését követően rátér az irodalomtörténeti problémára: véleménye szerint az „in reditu ex urbe" kifejezés arra utal, hogy Janus a költeményt Rómából Ferrarába való visszatérésekor írta, és hogy ott a műemlékek megtekintése mellett valószínűleg a kardinálisok kegyét kereste. A római látogatás célja nem az lehetett, hogy a pápai beiktatást végignézze – mint ahogyan azt korábban feltételezték –, hiszen Enea Silvio Piccolominit csak később választották meg: akkor, amikor Janus feltételezhetően már hazatért. A költemény címvariánsainak és az ezekből levont irodalomtörténeti következtetéseknek az ismertetése után következik az a rész, amelyet a párizsi Press Royal kiadványai *interpretatio*-ként[160] tüntetnek fel. Az *interpretatio* gyakorlatilag az elemezni kívánt szövegrész érthetőbbé tételét, magyarázatát, értelmezését jelenti.

---

[157] Legjobb példa erre, hogy Kovásznai Janus vezetéknevét Kaprinai pápai legátus alapján »Cesingének« határozta meg, hiszem nem ismerhette a Ritoókné által felfedezett vatikáni regesztákat. Vö. *Notae*, 3. 37, 774–781 és *Ritoókné: J. P. családjáról*, in *Nympha* 23–29.

[158] *Ritoókné: J. P. családjáról*, in *Nympha* 23–29.

[159] Vö. *Notae*, 1. 1, 15–24

[160] Például az „in usum Serenissimi Delphini" kiadványok, vö. Bibliográfia (1.7.1).

Az *interpretatio*-val nem feltétlenül a mögöttes tartalmat keresték, inkább arra törekedtek, hogy minél világosabban át tudják adni az olvasónak a szöveg szó szerinti értelmét, főleg olyan esetekben, mikor a bonyolult mitológiai történetek szövevénye, esetleg homályos filozófiai tételek, illetve nehezen követhető asztrológiai megfigyelések leírásai a szöveg könnyedségét bonyolították, illetve egyes esetekben az összefüggések logikáját meg is törték. A mai kor olvasója számára talán túl direkt módszernek, esetenként akár feleslegesnek is tűnhet az *interpretatio*, de ne felejtsük el, hogy a kommentátorok célja az volt, hogy minél szélesebb réteggel ismertessék meg a szöveg valódi jelentését, és minél kevesebb félreértésre adjanak okot. Kovásznai az *interpretatio* során mindig belehelyezkedik a költő szerepébe: egyes szám első személyt használ, mintha gyakorlatilag ő lenne Janus prózai szócsöve. Ez az írásmód csupán az *interpretatio* szakaszára érvényes; a további magyarázatok során Kovásznai ismét felveszi a külső, objektív filológus pozícióját, mellőz minden szubjektivitást, és visszatér az egyes szám harmadik személyhez, mikor a költőről, illetve egyes irodalmi-történelmi-mitológiai figuráról beszél: azaz puszta tényfeltárásra szorítkozik. A stílusa is visszakanyarodik az érzelmeket tükröző szubjektivitásból a higgadtabb, szárazabb tényközléshez.

Az *interpretatio* szakaszát követően Kovásznai gyakorlatilag a kommentár kilencven százalékában szavanként, ritkábban kifejezésenként bőséges magyarázatot fűz a költeményekhez, mégpedig többnyire az elégiák hosszúságával arányban. Ezek a magyarázatok igen sokrétűek: függenek természetesen az eredeti szöveg jellegétől, de híven reprezentálják a kommentátor rendkívül széleskörű, főleg a *studia humanitatis* szellemiségét tükröző ismereteit. Kovásznai tanúbizonyságot tesz arról, milyen alaposan ismeri az antikvitást, mitológiai, antik irodalmi, történelmi ismereteinek igazolására mindig segítségül hívja a klasszikus auktorokat. Tisztában van a reneszánsz korral is, szintén számos korabeli auktort idéz, jórészt az aktuális történelmi események igazolásához, földrajzi leírásokhoz. Korának tudományos életét is figyelemmel kíséri, viszont itt leginkább kritizál, teret enged híresen gúnyos stílusának. Latinsága tiszta, világos, teljesen érthető, és bár a klasszikus retorika szépségét nem éri el, a korabeli tudományos stílus követelményeinek mindenben megfelel: követhető, logikus, következetes, gyakorlatilag az

interpretatio-ban használt személyes hangú narráció és a kortársak gúnyos hangvételű kritizálása kivételével mindenhol higgadt és objektív. Említésre méltó még, ahogyan Janus Pannoniust – Teleki Sámuellel egyetértésben – „Janus noster”-nek, „Pannonius noster”-nek, illetve „poëta noster”-nek nevezi, hangsúlyozva a büszkeséget, melyet Janus magyar mivolta miatt érez.[161]

A kritikai kiadáshoz előkészített kommentárok közül a doktori dolgozatban részletesebben az első négy elégiához írt kommentárról állítottam össze elemzést: úgy vélem, ez megfelelő minta ahhoz, hogy Kovásznai stílusát, módszerét, tudását, felkészültségét bemutassam. Természetesen sor kerül a többi Janusköltményhez írt jegyzetek ismertetésére is, viszont tömörebben, szűkebb keretek között, főleg a lényegesebb tudományos eredmények ismertetésére, illetve az érdekesebb megjegyzések bemutatására térek ki. Az első négy elégia kommentárjának bemutatása során az idézetek helyett csak a pontos szöveghelyet jelöltem meg, hiszen a disszertáció második része tartalmazza a kommentár kritikai feldolgozását. Idézeteket csak azokból a Kovásznai-jegyzetekből citálok, amelyek még nem kerültek kritikai feldolgozásra, ezért – és nemkülönben helyhiány miatt – kimaradtak a dolgozat második részéből.

Az első elégia. A *Naiadum Italicarum Principi Divae Feroniae* ... című elégiában az etimológiai-mitológiai-földrajzi leírások dominálnak a Feronia-kultusz eredetéről, Feronia nympha kilétéről, a gyógyvíz hatásáról, és a forrás földrajzi elhelyezkedéséről, amelyhez Kovásznai Vergiliust, Lilius Gregorius Giraldust (1479–1552), Leander Albertust (1479–1552), stb. idézi. Megengedi magának, hogy Giraldust gúnyosan bírálja: azt állítja, hogy a híres költőkről összeállított művében nem írt igazat Janusról.[162] Más helyütt megdicséri Iohann Frobent, hogy vesszőt tett az „Ante” szó után és így helyesen, adverbiumként értelmezte, nem pedig accusativust vonzó praepositióként.[163] A Feronia-nymphának tett *votum*

[161] Ne felejtsük el, hogy a romantika korabeli irodalom-történészeknek milyen nagy szívfájdalma volt, hogy Janus Pannonius soha nem írt magyarul! Vö. *Thimár: Lingua et litteraria*, in *Historia litteraria*, 68–85, *Szelestei: Historia litteraria*, in *Historia litteraria*, 86–105., és *Tarnai: Tanulmányok*, 142.

[162] *Notae*, 1. 4, 93–107.

[163] *Notae*, 1. 8, 262–263.

kapcsán megmagyarázza az áldozatbemutatás[164] fogalmát, majd a gyógyforrások mibenlétéről, tulajdonságairól, kedvező hatásairól értekezik, amelyhez Leander Albertust használja fel segítségül.[165] Majd mitológiai példákon keresztül sorolja fel, kiket gyógyított már meg a gyógyforrás vize, részletesen ismertetve a mitológiai nevek, személyek és történetek mibenlétét. Feronia csodás gyógyhatású forrássá válása kapcsán Kovásznai Ovidiust idézi, megemlíti a nymphák csodás átváltozását,[166] majd mellékesen hozzáteszi: Janus szövegén kívül nem talált adatot arra, hogy Feronia Nar forrásává változott volna, ezt valószínűleg Janus költötte.[167] Kovásznai itt ismét gúnyosan kritizálja Giraldust, és megjegyzi, hogy ha valaki a költőket amiatt ítéli el, ami miatt azt Giraldi tette, akkor nem mást akar, mint hogy a költők ne legyenek költők![168]

A második elégia. A *De Arbore nimium foecunda* kapcsán a cím elemzésében és az *interpretatio* tekintetében ugyanúgy jár el, ahogy az előző és az összes többi utána következő elégia bemutatása során. Egyes kiadások a címhez hozzátették még a következő alcímet: *Arbor loquitur*, amelyről Kovásznai megjegyzi, hogy ez olyan fantáziátlan és gyermeteg dolog, hogy semmiképpen sem írhatta Janus.[169] A legfontosabb megállapítása Kovásznainak a költemény kapcsán az, hogy Janus ezt már mint pécsi püspök írhatta, és hogy az egész költemény Ovidius *Nux*-át utánozza.[170] Az elégia mögöttes jelentéstartalmát úgy értelmezi, hogy a saját termése miatt elpusztuló Arbor Janus szimbóluma, és ezzel megelőlegezi a 19–20. század divatos felfogását, amely többnyire ovidiusi párhuzamként értelmezte Janus helyzetét Magyarországon. Janus ugyanúgy szenved a saját hazájában, mint Ovidius Tomiban: hiába a költői tehetség, ha nincs hozzáértő közönség. Nem nehéz észrevenni, hogy míg Ovidius számára a diófa, Janusnak a „roskadó

[164] *Notae*, 1. 9, 283–288.

[165] *Notae*, 1. 9–10, 301–317.

[166] *Notae*, 1. 12, 411–416.

[167] *Notae*, 1. 13, 423–426.

[168] *Notae*, 1. 13, 426–428.

[169] *Notae*, 2. 13, 6–8.

[170] *Notae*, 2. 13, 4–6.

gyümölcsfa” testesíti meg a költői sorsot.[171] Ismét számtalan mitológiai példát hív igazolásul, hogy az elégia ezen értelmezését alátámassza.[172] Ezután megenged magának némi jogfilozófiai kitérőt az apagyilkosságról, Solónról (Kr. e. 640–560) megemlékezve, aki azért nem alkotott törvényt annak büntetésére, mert úgy vélte: ez olyan nagy bűn, hogy ez már nem történhet meg![173] Stilisztikai hozzáértéséről győződhetünk meg, mikor megmagyarázza, mi a különbség a „germina”, a „gemma”, a „flores” és a „baccas” szavak között, és hogy ezek költői használata mikor helyes.[174] Összességében elmondható, hogy ezek a jegyzetek lényegében grammatikai-stilisztikai megjegyzéseket tartalmaznak, és Kovásznai fontosnak tartja hangsúlyozni az ovidiusi párhuzamot.

Epitaphium Barbarae matris. Az első két elégiát követő mű kisebb lélegzetű, hiszen Vitéz Borbála (?–1463) sírfeliratát elemzi, amely az utrechti kiadásban az elégiák között nem is kapott helyet.[175] Mégis fontos számunkra, mert olyan irodalomtörténeti kérdéseket boncolgat, amelyeket egészen a közelmúltig homály fedett,[176] mint például Janus családi nevét, és rokoni kapcsolatait. Kovásznai tudja, hogy Janus anyja Vitéz Borbála, az esztergomi érsek Vitéz János (1408–1472) testvére, de hogy kihez adták férjhez, és hány gyermeket szült Januson kívül, az „incertum”. Egészen biztos azonban abban, hogy amikor meghalt, Janus már régóta pécsi püspök volt, és édesanyját „in aede Quinqueecclesiensi” temette el, márvány síremléket állítva neki. Erre sajnos semmi más bizonyítékot nem tudott felmutatni Kovásznai, csupán Janus szavait.[177]

A harmadik elégia. A *Threnos de morte Barbarae matris* elemzésében ugyanúgy a textusból levezetett belső érvekkel támasztja alá azt az állítását,

---

[171] Vö. *Jankovits: Accessus ad Ianum*, 149, 163., és *Horváth: J. P. műfajai* in *J. P. Tanulmányok*, 337–389.

[172] *Notae*, 2. 14–15, 60–74.

[173] *Notae*, 2. 15, 76–80.

[174] *Notae*, 2. 16, 116–130.

[175] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Epigrammata, II. 1.*

[176] A Iohannes de Chesmicze nevet igazoló dokumentum Ritoókné már említett tanulmányában található: Archivio Segreto Vaticano, Reg. Vat. 462, ff. 253v–254r.

[177] *Notae, Epitaphium*, 18, 9–20.

miszerint Barbara 1463. decemberében hunyt el. Meg van arról is győződve, hogy Janus a költeményt nem a temetéskor, hanem a virrasztás idején írta, ahogy erre az „ecce iacet” formula enged következtetni.[178] Ezt követően megpróbálkozik a modern értelemben vett verselemzéssel a „lacrymis humanda meis”[179] kifejezés kapcsán: megismertet az olvasóval kétféle értelmezési lehetőséget, és azt is megosztja velünk, neki melyik tetszik jobban. Igen részletesen bemutatja ezután a temetési szertartást, amelyet Vergilius alapján párhuzamba helyez az antik rítusokkal és a Manes ünnepeivel. Hangsúlyozza, hogy az ünnep szempontjából nem a halál, hanem a temetés napja a lényeges, és ebből kiindulva hozzáfog a római naptár ismertetéséhez, valamint ezzel kapcsolatban bizonyos képzettársításokra is felhívja a figyelmet. Például: az „atra dies” olyan évfordulót jelöl, mikor valami szörnyűség történt, míg a „candida, alba” jelzők az örömünnepek napjait jellemzik.[180] Az ezt követő irodalomtörténeti fejtegetésből megtudhatjuk, miért gyűlöletes Janus számára a december: 1460. december 4-én hunyt el Guarino (1374–1460) és 1463. december 10-én távozott az élők sorából imádott édesanyja is.[181] A történeti tényfeltárás sem hiányzik az elemzésből, részletes információkat kaphatunk Mátyás (1443–1490) 1463-as boszniai hadjáratáról: 1463. decemberében II. Mohamed megszállta Boszniát, megölette uralkodóját; ennek hírére Mátyás Boszniába sietett és visszafoglalta a területet. Kovásznai következtetéseit igazolják II. Pius (1405–1464) feljegyzései és Leunclavius (1533–1593) írásai.[182] Majd ismét egy fordulattal átevez a vallástörténet területére: Ovidius, Macrobius és Censorinus (3. sz.) alapján fejti ki a Genio és a Saturnalia ünnepének mibenlétét,[183] és minden átmenet nélkül folytatja asztrológiai fejtegetésekkel, a naptárszámítással, illetve azoknak az ókori tanoknak az összefoglalásával, amelyek a csillagoknak az ember sorsára gyakorolt hatását vizsgálják.[184] Az

[178] *Notae*, 3. 19, 26–28.

[179] *Notae*, 3. 19, 28–38.

[180] *Notae*, 3. 21, 84–114.

[181] *Notae*, 3. 23, 185–204.

[182] *Notae*, 3. 24–25, 228–238.

[183] *Notae*, 3. 25, 250–263.

[184] *Notae*, 3. 26, 284–328.

egész jegyzetapparátus bővelkedik mitológiai magyarázatokban. Kovásznai azt is tudja, szintén belső, csak a textusból származtatott következtetések, érvek alapján, hogy Janus 1434. augusztus 29-én született, melynek igazolására számos érvet sorakoztat fel.[185] Ezután egy igen lényeges családtörténeti kutakodásba botlunk, amelyből megtudhatjuk, hogy Janust Vitéz Barbara 31 éves korában szülte, Janus apja pedig 1440-ben meghalt, és Janus késői utódként, utolsónak született. Kovásznai érdekesnek tartja, hogy Janus önmagát „sera stirps”-nek titulálja, mintha nem a fiúk, hanem a lányok közül lett volna az utolsó.[186] Janus gyermeksége kapcsán iskoláit illetően csak találgat: megemlíti, hogy egyesek szerint a Nagy Lajos (1326–1382) által alapított gimnáziumba járt, de hozzáteszi, hogy ez csak puszta sejtelem, majd ismerteti különféle életrajz-írók állításait arra vonatkozólag, hogy Janus szegény, vagy nemes származású volt-e.[187] Gúnyosan hívja fel a figyelmet a tudós Pray György életrajzi tévedésére,[188] aki Janus Pannoniust – igen helytelenül – Vitéz János váradi püspöknek nevezte, csakhogy Kovásznai legjobb tudomása szerint Pray előtt senki nem illette Vitéz névvel Janust. Pray másik tévedése volt, hogy Janus halálának időpontját Ulászló (1456–1516) uralkodása idejére tette, mert összekeverte őt egy másik Iohannes-szel, aki veszprémi elöljáró volt! Majd később citálja a Fontiushoz írt elégiát, amelyben hibátlan logikával fejti ki, hogy a költemény miért nem tulajdonítható Janus Pannoniusnak. A szerzőség kérdését Angelo Poliziano javára dönti el, ehhez egyaránt felsorakoztatja a szövegből vett belső érveket és az objektív történelmi tényeket.[189] Bonfinit is kritizálja, aki azt állította, hogy Janus 17 évet töltött Itáliában, hiszen a versek tartalmából rájöhetünk, hogy az itáliai tartózkodás 11 évig tartott, sőt eközben haza is látogatott, mint ahogy azt Vitéz János levelei is tanúsítják (Ivanich Pál [ca. 1420–?] gyűjtésében).[190] Megemlíti még Kaprinai

[185] *Notae*, 3. 31, 525–527.

[186] *Notae*, 3. 33, 599–604.

[187] *Notae*, 3. 33–34, 627–634.

[188] *Notae*, 3. 35, 683–702.

[189] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Carminum Appendix*, I. 671–674., és *Notae*, 3. 35–36, 704–721.

[190] *Notae*, 3. 36–37, 742–771.

pápai legátus álláspontját, aki Iohannes Cesinge néven említ egy pécsi püspököt, akit II. Pius nevezett ki 1460-ban, érvelése szerint tehát ez nem lehet más, mint Janus Pannonius![191] Janus rokonságára visszatérve megállapítja, hogy az anyja temetésén virrasztó lányok Vitéz Barbara neveltjei voltak, mind a Vitéz nemzetség rokonai, de közülük egyik sem volt azonos Janus nővérével, akit más alkalmakkor máshogy említ a költő, itt például így: „filia moesta”.[192] Későbbiekben Galeotto (1427–ca. 1497) írása nyomán megemlékezik a Vitéz nemzetség egyéb híres tagjairól is,[193] idézi azt a híres gyulafehérvári sírfeliratot is, amelyet Fasching Ferencnél (1686–1747) a *Dacia Nova* leírásában talált, és amelyet már Kazinczy is ismert, de Kovásznai nem tudta még a Garázda-nemzetségből való Megyericsi Jánossal (ca. 1470–1517) azonosítani.[194] Azt viszont megjegyzi, hogy a Garázda-család, így tehát maga Janus is a Telekiekkel rokonsági kapcsolatban álltak! Az elégia elemzését a gyászszertartás részletes bemutatásával és egyes gyászformulák ismertetésével zárja.

A negyedik elégia. Egészen más jellegű kommentárt kíván meg a Kovásznai-kéziratban soron következő elégia: *Invehitur in Lunam, quod interlunio matrem amiserit*, ebben ugyanis Kovásznai Platon és Aristoteles filozófiai rendszerével azonosul, és számos antik auktort idéz az égitestek természetéről, a csillagokat tápláló tűzről, az égi harmóniát létrehozó számok rendszeréről, valamint ezeknek az emberi életre kifejtett hatásairól. Részletesen ismerteti azt az elképzelést tehát, miszerint az emberekre leginkább a Hold, és annak változásai hatnak. Ezt járja körül gyakorlatilag a teljes jegyzetapparátus, és hozzá igen bőségesen citál antik szöveghelyeket Kovásznai. A Janus-filológiához nem tesz hozzá olyan értelemben, hogy új irodalomtörténeti felfedezésekig nem jut el, viszont olyan csillagászati, filozófiai, asztrológiai összefüggéseket tár fel, amelyek korának kevésbé tájékozott olvasója számára enélkül homályban maradtak volna. A legizgalmasabb talán

[191] *Notae*, 3. 37, 774–781.

[192] *Notae*, 3. 39, 853–870.

[193] *Notae*, 3. 40, 871–901.

[194] *Notae*, 3. 40–41, 906–929.

az a rész, mikor Plinius *Naturalis historia*-jából[195] vett szövegrészlettel igazolja saját vélekedését a napfogyatkozás és a holdfogyatkozás természettudományos magyarázatáról. Természetesen nem hagyja ki a Holdhoz fűződő összes megfigyelés, hit és tévhit, hiedelem és a hozzá kapcsolódó mítoszok részletes leírását sem. Különös figyelmet fordít a holdkórosok tüneteire,[196] amelyet királyi betegségnek nevez, és szimptómáinak ismertetését Celsus (3. sz.), Iuvencus (4. sz.), Serenus Sammonicus (3. sz.) leírásaival és evangéliumi szöveghelyekkel erősíti meg. A Hold halálhozó tulajdonsága ragadta el Janus édesanyját is, amiért ő megátkozza az istennőt, majd ráébredvén, hogy a hybris bűnébe esett, megbocsátásért esedezik.[197]

Kovásznai természetesen minden esetben alkalmazkodik magyarázataival az aktuális költemény tematikájához, és ezt olyan módon teszi, hogy a főtémához mindig különféle olyan típusú kommentárokat fűz hozzá észrevétlenül, amelyek a *studia humanitatis* szellemében fogantak. Ráadásul gyakorlatilag minden állítását nagy tekintélyű auktorok műveivel példázza. Ebből két fontos információhoz juthatunk: először is, hogy Kovásznai nem légből kapott, alaptalan állításokkal traktálja a gyanútlan olvasót, hanem olyan nevekre hivatkozik, akiknek szilárd helye van az irodalmi kánonban, ő maga tehát ebből következően hiteles. Másodszor pedig azt bizonyítja, hogy saját tudása kiterjedt, széleskörű, több korszakon és kultúrán átívelő, rendkívül alapos és mély, nemcsak az irodalom és a történelem, de egyszersmind a matematika, a teológia, és a természettudományok terén is.

Kovásznai az elégiák közül többnyire azoknak szentel aprólékos figyelmet, amelyekhez bő történeti tárgyú magyarázatokkal szolgálhat, ilyenkor felvonultatja történelmi tudásának teljes tárházát, forrásokat ismertet, történeti tévhiteket és híres történészeket cáfol, elődd és kortárs írók forrásait citálja. Történelmi magyarázatok – úgyis mint a többi típusú kommentár is – minden elégiához írt jegyzetben előfordulnak, a kommentárok típusai az egyes elégiáknál csak ará-

[195] *Notae*, 4. 55, 344–349.

[196] *Notae*, 4. 61, 568–595.

[197] *Notae*, 4. 70–71, 972–984.

nyaikban különböznek. A fenti állítást leghívebben a *Matthias Rex Hungarorum Antonium Constantium, poetam Italum alloquitur* című elégiához írt kimerítő történelmi kommentár demonstrálja,[198] amelynek sikerül egy addigi tévhitet eloszlatni. Janus 1464-ben írta a költeményt, amely Mátyásnak az 1463-as török elleni hadjáratát meséli el. Kovásznai arra világít rá, hogy ez szerinte nem lehet azonos azzal a háborúval, amelyet 1462-ben indított II. Mohamed szultán, mikor Ali

[198] „Hanc expeditionem Alibegi, si regis epistolam sequamur, nescio quonam referendam putemus. Matthias enim in scripto illo ad papam ait, Alibego trans Savum pulso, se, castris de loco priore sublatis, traiecto Danubio ad vada Savi accessisse, quae ab hostibus tenebatur, indeque depulsis hostium reliquiis, ad eos persequendos iter in Serviam direxisse, unde iam Mohammedes, rebus in Bosnia constitutis in Macedoniam discessisset, etc. At ex Bonfinio omnia commodissime possunt explicari; qui ait Alibegum apud Savum profligatum Senderoviam petiisse; cumque fugae turpitudine augeretur, eam primo quoque tempore abolere decrevisse. Delegisse ergo quatuor millia expeditorum, quibuscum clam Transsilvaniam invaderet, et caede incendioque patratis in Serviam se reciperet. Matthiam autem qui haec providisset, Ioanni Pongratzio negotiam dedisse ut vigilaret; Pongratzium ad Temesvariam cum valida Siculorum manu Turcis occurrentem, cruentem commisisse proelium; Turcos in fugam coniectos Pongratzium ad Danubium usque secutum atque adeo Alibegum fusum fugatumque Senderoviam revertisse etc. Vide, Lector, quam haec egregie cum his Iani verbis conveniant! Quare cogor a superiori sententia disvedere, et censeo, quatuor decim haec disticha huius elegiae, inde a 8 usque ad 36 explicanda esse e Bonfinio Decades III. 9. Qui ibidem, cum narrasset a Matthia Giseram in gratiam receptum. Dataque ei filia Ioannis Orszagi bellum Boemicum confecisse; bellum Turcicum aggreditur, primumque Alibegum a Michaele et Petro Szokoliis victum, ac non ita multo post a Pongratzio apud Temesvariam fugatum recessisse. Haec autem omnia anno illo 1462 contigisse puto, quamvis Ianus uno anno dicat gesta fuisse, eodem quo Matthias Bosniam recepisset. Nam Bonfinius Draculam captum post has duas Alibegi fugas narrat, quem captum a rege in Transsilvania Anno 1462. ex templi Coronensis inscriptione constat. Sed ut Turotzius inter illam Alibegi incursionem, qua oppida Kölpén et Sz. Demeter capta sunt in agro Sirmiensi; et depopulationem Serviae a Matthia factam, multa alia interponit, non modo quae ad redemtionem Coronae pertinet, sed etiam bella Bohemica; qui tamen nihil de pugna Alibegi Pongratzio ad Temesvariam commemorat. Quare dicendum videtur, re cum Alibego gestas in epistola regia descriptas non easdem esse, quae in hac elegia recensentur. Sed et Ianum in eo errare, quod haec duo Alibegi acta uno eodemque anno contigisse videatur confirmare; quo nempe rex Bosniensis capite plexus a Mohammede, et a Matthia Servia devastata et Bosnia recepta sit. Quicquid a horum sit, ea quae iam in elegia nostra sequuntur, cum epistola illa regia plane conveniunt." *Notae*, 6. 90–9., vö. *Kovács: Matthias Corvinus*, 131–137. – *Kovács: A Hunyadiak háborúi*, in *Hadtörténet*, 71–72. – *Benda: Magyarország kronológiája*, 279–284.

bég vezérletével a Szerémségbe küldte csapatait, de csúfosan megfutamította őt Szokolyi Mihály és Péter. Hunyadi Mátyás nem vehetett részt ebben a csatában, mert ekkor ő II. Mohamed ellen harcolt a Jajcánál. Kovásznai ennek az állításának igazolására igen hosszan idéz Mátyás levelezéséből, majd ezt hasonlítja össze Janus soraival és Bonfini munkájával, sőt még Thuróczy (1435–?) *Chronica*-jával is, és arra a következtetésre jut, hogy a Mátyás király által említett Ali bég elleni csata nem lehet ugyanaz, mint amelyet Janus leír! Janus tehát tévedett abban, hogy Ali bég két támadását ugyanarra az évre tette. Kovásznai nem kizárólag magyar történelmi események feltárására vállalkozik szívesen, Itália hadvezéreinek egymás elleni háborúiban is ugyanolyan otthonosan mozog.[199] A *De inundatione*-hoz írt jegyzetekből kiviláglik, hogy Kovásznainak igen biztos filozófiai, asztrológiai, bibliai és irodalomtörténeti ismeretei vannak, sőt az is, hogy semmi problémát nem okoz számára, például a neoplatonizmust a kereszténység tanaival összekötni. Példa erre az, amikor Marsilio Ficinót idézi a világégéssel, illetve az özönvízzel kapcsolatban.[200] Ugyanitt részletezi Janusnak azt az Ovidiustól kölcsönzött felfogását, miszerint a lélek Isten képmása, majd megemlíti Mózes tanait, amely szerint Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert. A Genezist idézve leírja Isten szövetségét az emberrel, amelyet a szivárvánnyal pecsételt meg, tudniillik amíg a szivárvány látható az égen, addig Isten – legalábbis özönvízzel – nem pusztítja el az emberiséget.[201] Kissé fájlalja, hogy Janus a szent

[199] „Multa saepiusque de seditionibus Genuensium diximus. Vide proxime Carmen ad Fridericum III. 290 et 322. Nunc tantum iuvat repetere quae habet Ioh. Iovianus Pontanus liber 1. de Ferdinando Alfonsi filio ubi ait Genuensium opes paullatim dilabi coepisse ob domesticas seditiones civiliaque odia.” *Notae*, 6. 107

[200] „Ex Platonis tamen decretis neque eluvio neque exustio omnes terras, aut omne hominum genus vel omnino operit vel peritus exurit, ut ait Macrobius. Platonis sententiam ex Timaeo secundum Ficini versionem videamus; ubi inducit Sacerdotem Aegyptium cum Solone disputantem »... Quod ideo vobis contingit, quia multa et varia hominum exitia fuerunt eruntque maxima quidem aut ignis conflagratione aut aquae inundationibus pervenire necesse est ...«” *Notae*, 7. 134

[201] „Extat illud pactum Genesios cap. 9. »Arcum meum, inquit Deus, ponam in nubibus et erit signum foederis inter me et terram; cumque obduxero nubibus caelum, apparebit arcus meus, et recordabor foederis mei, quod pepigi vobiscum et cum omni anima vivente quae carnem vegetat, et non erunt ultra aquae diluvii ad delendam universam carnem etc. ...«” *Notae*, 7. 138

dolgokat a pogány mitológiával keveri, holott a kommentár előző szakaszában például ezt Ficino gondolatai kapcsán nem sérelmezi. Máshelyütt a filozófiai tanokat egyes auktorokra hivatkozva ismerteti, úgy, hogy önálló véleményt nem tesz hozzá, mint ahogy láthatjuk Janus egyik legtöbbet magyarázott elégiájánál, az *Ad animam suam* elemzésénél. Annyit jegyez meg csupán, hogy nem tartja szükségesnek, hogy mindent részletekbe menően megmagyarázzon, hiszen egyértelmű, hogy a költeményben foglalt tanok Platóntól eredeztethetők. Az ő értelmezése itt merőben haszontalan lenne, hiszen Macrobius mindent igen világosan megmagyaráz.[202]

Művelődéstörténeti, kultúrtörténeti adalékokkal találkozhatunk például a *Threnos de morte Racacini cubicularii*-hez írt jegyzetekben, mikor az egész Európában divatos lovagi játékokat mutatja be.[203] Racacinus személye nemcsak a modern irodalomtörténészeket izgatja, hanem Kovásznai érdeklődését is magára vonja: jóllehet Kovásznai nem merészkedik Racacinus megítélésében olyan messzire, mint például Marianna D. Birnbaum.[204] Azt vélelmezi, hogy

[202] „Egregia prorsus haec est elegia, in qua animam suam alloquitur, cum eaque narrat; Praeterea futilia ista et plus quam puerilia Platonis de morte animae deliria, more Vergilii et aliorum, refert, quae apud Macrobium Somn. Scip. 1. 10–13 videnda sunt. Macrobium enim noster plane versibus comprehendit, ut legenti palam fit. Cumque nos et plurima e Macrobio excerpta passim ad Iani mentem explicandam adhuc attulerimus; necesse non erit eadem hic repetere, sed suffecerit monuisse lectores, Macrobio haec omnia sane deberi.” *Notae*, 13. 211–212.

[203] „Ceterum sive in Hungaria sive in Italia Racacinus obierit, satis constat, palestras et equestria certamina id temporis utrobique in usu fuisse. De rege Matthia Bonfin. Dec. 8. »equestri, inquit« certamine et auguratione a iuventute non sine summa voluptate usus est. In Hippodromo Budae, ac Viennae infesta saepe hasta depugnavit. Sic in conventu Olomucensi, in nuptiis Beatricis et alias huiusmodi ludicra certamina exhibita fuisse idem scriptor testatur. Sed neque minus, apud Italos in aulis principum idem obtinebat.” *Notae*, 8. 151.

[204] „In the following, I hope to make evident that, by analyzing carefully the poet’s choice of mythological characters and events (wich appear throughout the poem), a consistency emerges which proves that, far from being a conventional eulogy about a servant, the elegy is composed by a heartbroken Janus, who is mourning the premature death of his lover.” *Birnbaum: The Orb and the Pen*, 43.

Racacinus nem „cubicularius” lehetett, hanem „minister”.[205] Természettudományos ismereteit is van alkalma Kovásznainak bőven kifejteni, kiváltképpen Janusnak a betegségéről szóló költeményeivel kapcsolatban, mint például a *De se aegrotante in castris* magyarázatában, amelyben rendkívül plasztikusan írja le Janus szimptómáit.[206] Jó példa ugyancsak a már említett Plinius-leírás a holdfogyatkozásról, és egyéb természeti változásokról, vagy pedig az a magyarázat, amelyet az *Ad Somnum*-hoz írt, és amelyben botanikai ismereteinek teljes tárházát felvonultatja.[207]

Kovásznai kommentárjának legalább ötven százalékát a mitológiai és vallástörténeti fejtegetések teszik ki, amelyeknek szép példája szintén az *Ad Somnum* kapcsán az Álom szerepének leírása, illetve azoknak a mítoszoknak az ismertetése, melyben az Álom cinkossá válik az ellenség legyőzésében.[208] Geográfiai jártasságát is számtalanszor bizonyítja például a *Threnos de morte Barbarae matris* elégia kommentálásakor Ferrara földrajzi helyzetének meghatározásával.[209]

Igen gyakran tesz grammatikai, etimológiai megjegyzéseket is, egyszer például stilisztika tekintetében még magát Janust is kijavítja.[210] Etimológiai fejtege-

---

[205] „Non ut inscriptio testatur, cubicularius Iani fuit Racacinus, hoc est honestiorum officiorum minister.” *Notae*, 8. 160.

[206] „*Praevia signa* Sic est nam frigus, horror pilorum labiorum livor, certissima febris continuo affuturae signa et indicia sunt. – *labra plus* ob frigus livescunt labia. – *mucidus alget nasus* Omnia ex rei natura. Simul enim nasus frigescit, simul liquorem seu mucum fluidum stillare incipit.” *Notae*, 10. 178–179.

[207] „Notissima iuxtaque nocentissima herba, de qua Celsus 3. 18. ubi de phreneticis: Omnibus sic affectis somnus et difficilis et praecipue necessarius est. … Prodest ad id, atque etiam ad mentem ipsam componendam cracinum ungventum cum irino in caput datum. Si nihilo minus vigilant, quidam somnum moliuntur potui dando aquam in qua papaver aut hyosciamus decreta sint alii mandragorae mala pulvine subiciunt, etc.” *Notae*, 12. 196.

[208] „Draconem pervigilem Medea magicis artibus soporit … Medusa dicitur quoque Gorgon, cuius crines angvinei erant. Perseus acceptis Mercurii talaribus, et ense falcato, Palladisque scuto cum ipsa angvesque somno sopiti essent, eam adortus, caput abscidit et secum abstulit etc.” *Notae*, 12. 201.

[209] *Notae*, 36. 676–686.

[210] „*Descendere* Apposite utitur hoc verbo. Nam Buda Savum versus iuxta Danubium descendebat in agrum Sirmiensem.” *Notae*, 6. 84.

téseire szép példa Narnia város nevének eredetéről szóló elmélkedése, amelyben arra a következtetésre jut, hogy a név nem származhat a Nar folyó és a Nitus hegy nevének összeolvadásából.[211] Stilisztikai magyarázatra példaként fel lehet hozni a *De Arbore nimium foecunda* kommentárjában megtalálható Cicero-féle szóhasználatot.[212] A *De stella aestivo meridie visa* című költeményhez írt magyarázatában írja, hogy a történelem során mely típusú üstökösök milyen előjelet hordoztak. Megemlít egy különös jelenséget 1777. májusából, amikor is Venus csillaga gyakran ragyogott délután a Nap mellett.[213] Ezzel kapcsolatban úgy véli, hogy Janus látott egy vörös színű üstököst, melyet „stella Iovialis"-nak tart, és azt reméli, hogy az üstökös a Saturnus hidegségét megtörve jó előjeleket hordoz. Bár a költeményt Kovásznai is 1462-re datálja, sajnos nem jut el olyan messzire végkövetkeztetésében, mint Bollók János,[214] aki megvizsgálta a forrásokat, amelyek üstököst jeleztek, majd asztrológiai számítások alapján, és a XIII. Gergely (1502–1585) pápa-féle naptárt is figyelembe véve megállapítja, hogy 1462. július 5-én Kína felett valóban látható volt egy üstökös, amelyet Janus csak asztrológiai műszerek segítségével vizsgálhatott meg, tekintve, hogy Magyarország Kínával azonos szélességi fokon fekszik. Ha ez tényleg igaz, akkor viszont Janus az egyetlen forrás az 1462-es üstökösről.

Számunkra a legérdekfeszítőbb megjegyzéseket azok jelentik, amelyek az irodalomkritika, illetve a kritikai filológia alkalmazásával elért eredményeket közvetítik. Számos ilyen jellegű kommentárt találhatunk Kovásznai művében, amelyek legszebb példája a már többször említett Fontiushoz címzett episztola, amellyel

---

[211] „Huc montem Nituum nusquam reperio, nec, qui scit, scio. Nam veteres et alii quoque, contenti sunt nomen Narniae vel Narnae a Nare fluvio repetere, Nitui montis nulla mentione facta. Tetricum montem Narniae adiacere scribit Volaterranus; sed Nituum, quod viderim, habet nemo. Quid, si mendum hic subest? Nam si a Nituo quoque ex parte derivandum esset huius nomen urbis; dicenda fuit Narnitua, quod tamen non fit." *Notae*, 19. 240.

[212] *Notae*, 15. 71–72.

[213] Recte autem has stellas, aut harum alterutram opinatur fuisse. Nam, ut supra vidimus, Anno 1777. mense Maio, Veneris stella prope Solem pomeridianum saepius fulsit." *Notae*, 17. 228.

[214] *Bollók: Asztrológia*, 67–77., vö. *Kronk: Cometography*, 281–282. – Köszönettel tartozom Farkas Gábor Farkasnak, aki felhívta figyelmemet erre az adatra.

kapcsolatban kritikai filológiai érvekkel hibátlanul támasztja alá Angelo Poliziano szerzőségét. Egy másik kifogástalan logikájú irodalomkritikai levezetést találhatunk Kovásznai jegyzeteiben, egy szintén Fontiushoz címzett episztola elemzése közben. Itt Janus panaszkodik, hogy Galeotto elhordja a könyvtárát, és emiatt elirányítja őt a könyvkereskedő Vespasianóhoz, hogy inkább tőle szerezzen könyveket. Kovásznai rájött, hogy a könyvkereskedő Vespasiano nem azonos Tito Vespasiano Strozzával (1425–1505), akivel Janus a gyűrűről szóló verses leveleket váltotta.[215]

Utoljára, de nem utolsósorban meg kell említeni Kovásznainak azokat a személyes hangú megnyilvánulásait is, amelyek az egyéniségére engednek következtetni. Tudjuk, hogy egyesek a kommentátor személyiségének majdnem akkora, ha nem nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint magának a kommentált műnek, hiszen a mű és az interpretáció egymástól el nem választható,[216] sőt a kommentár együtt él a főszöveggel. Ezzel természetesen lehet vitatkozni, már csak annak ismeretében is, hogy a kommentár is mindig az irodalmi, filológiai kánont repre-

[215] „Neque enim liquido affermaverim quisnam hic Vespasianus fuerit. Budensis editor Iani Pannonii ex hoc loco male considerato scribit, Titum Vespasianum Strozzam quicum amicitiam Ianus omnium maximam coluerit, habuisse insignem Ferrariae bibliothecam, qua Ianus plurimum usus sit. Sed oblitus erat bonus vir, hunc nostrum Vespasianum Florentiae habuisse hanc bibliothecam. Ego vero, quamvis nec ipse certum sciam, quid hominis hicce Vespasianus fuerit ausim tamen pro certo dicere, non fuisse Titum Vespasianum Strozzam, celebrem illum poëtam Iani familiarem, etsi non ignorem hos quoque Strozzas Ferrarienses, origine Florentinos fuisse. Quid autem de hoc Vespasiano mihi veniat in mentem, accipe Lector. Hunc ego puto fuisse librarium sive bibliopolam, qui iam eo tempore officinam Typographicam, ut nunc vocamus, recentioris tunc inventi haberet, atque ita libros Graecos et Latinos ab interitu vindicaret. Videtur autem hic idem Vespasianus Iani Pannonii aevo circiter Anno 1465. aut non multo secus venales libros habuisse. Extat inter epistolas Matthiae regis nostri ad Galeotum Martium scripta cum iam in Hungaria Galeotus apud regem esset, petiissetque libros quosdam ab Iano. Ianus igitur ita ei in Epistola praedicta respondet: »… mittite numos Florentiam, unus vobis Vespasianus sufficiet quid nobis eos, qui praesto sunt gratis eripitis? …«” *Notae*, 23. 349. Hiába emleget Kovásznai Vespasiano kapcsán „officina Typograhica”-t, nem találtam Firenzében a 15. század második felében Vespasiano nevű nyomdászt. A szóban forgó Vespasiano(= Vespasiano da Bisticci) csupán könyvkereskedő volt, nyomdászként nem működött, vö. *Borsa: Clavis*.

[216] Vö. *Haig Gaisser: F. Beroaldo*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 87–109.

zentálja. Természetesen a kommentátor egyénisége is sokat nyom a latban, főleg, ha olyan nagy volumenű szerzőkre gondolunk, mint például Beroaldo. Megállapíthatjuk, hogy Kovásznai Sándor leginkább a gúny különböző megnyilvánulási formáiban enged teret személyisége előretörésének, tipikusan mikor másokat kritizál,[217] vagy mikor az elégiák elemzésének végén abbéli bánatának ad hangot, hogy filológusi munkáját sajnos nem sikerült maradéktalanul elvégeznie, mert nem jutott hozzá számos olyan költeményhez, amelyek Itália könyvtáraiban elfeledve hevernek.[218] Más alkalommal átkot szór a bécsi diákok fejére,[219] amiért Janus nagyformátumú verseit elégették, vagy a Dunába szórták: meggyőződése szerint így pusztult el örökre az *Annales*, vagy a *Grammatica*, amelyekről ma azt feltételezzük, hogy soha nem is léteztek.[220]

---

[217] Sambucust gúnyolja, aki a Fontiushoz címzett episztolát tévesen Janusnak tulajdonítja a félreértelmezett címzésből („Barth. Fontio An. P.") Azt hitte, az „An. P" Janus nevének betűit rejti, holott egyértelműen Angelo Polizianót takarja. „Cum itaque scripta sit haec elegia vivo et principe Laurentio Medice, Petri filio, Cosimi magni nepote; sequitur ut statuamus, scriptam fuisse intra Annos 1472 et 1492. Atqui Ianus Pannonius obiit anno 1472. quo anno Laurentius princeps factus. Ianus ergo noster, nisi ab inferis excitatus, scribere hos versus non potuit." *Notae*, 23. 315–316.

[218] *Notae*, 401.

[219] „Hic iam ego lacrimasne fundam et acerbissimis fletibus deplorem cultissima huius vatis operae deperdita, an invidis nebulonibus praecipueque Viennensibus eius aevi Germanis divas imprecer; quod Annales regum Hungariae ab Iano confectos, Viennae conspectos et lectos, sed a livore Germanico combustos aut in Danubium proiectos, aut excrementis humanis absuntos perdiderint?" *Notae*, 10. 181. – Nem egyedül Kovásznai panaszolta fel egyes Janus-művek pusztulását, esetleges lappangását. Zsámboky említi, hogy irígység miatt nem került napvilágra néhány Janus-vers: „ Multa scripsit, meditatus est plura numeris et perpetuo stilo, quorum quidem optima quaeque vel potius, ab odio et invidia ne lucem adspiciant, suoque tempore iugi fruantur, alicubi premuntur." Vö. az 1.4.1. fejezetben: **Eh**, Ioanni Listhio Electo Vespremiensi, Proncancellario Ungariae, Consiliario Caesareae Maiestatis etc. Ioannes Sambucus S. II. fol. versóján.

[220] Vö. pl. *Pajorin: Janus Annalesa*, in *Humanista műveltség Pannóniában*, 73–78.

1.4.1. Kovásznai forrásai az utrechti kiadáshoz

Jo

PANNONIUS Ianus: *Sylva panegyrica*, ed. Sebestyén Magyi, Bologna, Hieronymus Plat, 1513. Lit. RMK III. 182 App. H. 90

Jq

PANNONIUS Ianus: *Elegiarum aureum opusculum*, ed. Iohannes Camers, Bécs, Hieronymus Vietor, 1514. Lit.: RMK III. 188

Jr

PANNONIUS Ianus: *Sylva panegyrica et epigrammata*, ed. Beatus Rhenanus, Basel, Iohann Froben, 1518. Lit. RMK III. 220 App. H.

Jx

PANNONIUS Ianus: *Elegiarum liber unus*, ed. Adrianus Wolphardus, Hieronymus de Benedictis, Bologna, 1523. Lit. RMK III. 256

Ea

PANNONIUS Ianus: *Ad Guarinum panegyricum. Elegiarum liber et epigrammatum sylvula*, ed. Hilarius Cantiuncula, G. Scotus, Velence, 1553. Lit. RMK III. 418 App. H. 333

Ec

Hilarius Cantiuncula által közreadott szöveg ismételt kiadása, Basel, Oporin, 1555. Lit. RMK III. 426 App. H. 327

Eh

PANNONIUS Ianus: *Opera*, ed. Iohannes Sambucus, Bécs, Stainhofer, 1569. Lit. RMK III. 585 App. H. 432

En

Delitiae, ed. Iohannes Philippus Pareus, Frankfurt M. 1619. Lit. RMK III. 1245 Tel. II. 316–7 App. H. II. 748

Conr.

Libri 3 poematum elegiarum et epigrammatum, ed. Conradi Norbert, Buda, Leopoldus Franciscus Landerer, 1754. Lit. Petrik. II. 265

Janus-kézirat

B

Cod. Lat. 3274, cca. a. 1500, 134 f, Vienna, ÖNB

1.5. A kézirat feldolgozása és a kritikai apparátus

A kézirat feldolgozása és kritikai előkészítése kapcsán számos problémával kerültem szembe, ugyanis Kovásznai Sándor kritikai kiadásra szánt kommentárja különleges, egyedi tennivalókat vetett fel. Ezek egyrészről a kézirat műfaji sajátosságaiból adódtak, másrészről pedig abból a tényből következtek, hogy a kommentár nem került a maga idejében nyomdába. Pontosabban: Janus Pannonius költeményeinek kritikai igénnyel létrehozott szövege, amelyet lényegében Kovásznai Sándor emendált a hozzáférhető források alapján, az 1784-es utrechti kiadásban öltött testet, míg a hozzá írt kommentár kiadatlanul maradt. A nyomtatott kötetben fellelhető néhány érdekesség, például Janus Pannoniusnak különböző személyek által írt életrajzai,[221] az előzőleg megjelent kötetek dedikációi és előszavai,[222] tudós humanisták Janus Pannoniusra vonatkozó véleményei,[223] valamint a „varietas lectionum”.[224] Kimaradt belőle viszont a klasszikus értelemben vett kommentár, amelynek Petrarcától kezdve több évszázadra visszatekintő hagyománya van, és amely az európai filológiai tradíció szerint a szövegkiadások esetében szinte kötelező. A kihagyás lehetséges okairól már szóltam az előző részekben, a jelen és a következő fejezetek a készülő kritikai kiadás gyakorlati szempontjait világítják meg, egészen pontosan arra próbálnak egy lehetséges megoldást kínálni, hogyan lehet egy több mint kétszáz esztendővel ezelőtt kritikai igénnyel elkészített Janus-edíciót és a hozzá írt kiadatlan kommentárt egybeolvasztani. Az utrechti kiadás ugyanis Kovásznai kommentárjával kiegészítve tökéletesen illeszkedne az

[221] Az utrechti kiadás tartalmazza Bonfini (1427–1502), Iohannes Pierius Valerianus (1477–1558), Czvittinger (1676–1743), Conradi, Kaprinai (1714–1785), II. Pius pápa és a Teleki Janus-biográfiáját. *Iani Pannonii Poemata, 1784, Iani Pannonii Vita*, II. 109–242.

[222] A kötet tartalmazza: Paulus Crosnensis (15–16. sz.), Magyi Sebestyén (15–16. sz.), Iohannes Camers (1448–1546), Iohann Froben, Adrianus Wolphardus (1511–1569), Hilarius Cantiuncula (1535–1556) és Zsámboky János dedikációit és előszóit. *Iani Pannonii Poemata, 1784, Dedicationes et Praefationes* II. 243–317.

[223] Lásd többek között: Giraldus, Ianus Dousa (1545–1604), Petrus Wesseling, Christophorus Saxe, Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), Oláh Miklós (1493–1568), stb. *Iani Pannonii Poemata, 1784, Testimonia et iudicia selecta de Iano Pannonio* II. 319–336.

[224] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Varietas lectionum in Ianum Pannonium L. S.* II. 337–414.

európai kommentáros kiadások hagyományába. Lényegében sokkal jobban megérthetjük az utrechti edíció tudománytörténeti jelentőségét, ha a Janus-textust a Kovásznai-kommentárral együtt vizsgálhatjuk. Teleki Sámuel a *Carminum Appendix*-ben igen erősen redukálva csupán az *Epistola ad Bartholomaeum Fontium* és az *Epitaphium Vladislai regis Hungariae, qui caesus a Turcis in clade Varnensi occubuit Anno 1444.* című költeményekhez írt Kovásznai kommentárokat közölte, nyilvánvalóan irodalomtörténeti jelentőségük miatt. Ezekben ugyanis Kovásznai Janus szerzőségét vitatja – mint ahogyan az már többször, egyebek kapcsán szóba került – éles logikával vezeti le, hogy a Fontiushoz címzett episztola szerzője Angelo Poliziano,[225] míg az Ulászló-epitaphium kapcsán ismerteti a szerzőségre vonatkozó előző álláspontokat, hogy végül kijelenthesse: semmi biztosat nem tud erre vonatkozóan.[226]

Az ma már lényegében teljesen mindegy, hogy Teleki Sámuel pénz-, hely-, időhiány, vagy személyes okok miatt nem adta ki a Kovásznai-kommentárt. A dolgozatban és az eljövendőkben ezt a mulasztást szeretném pótolni, lehetőleg olyan megoldást választva a szövegközlés kapcsán, amely lehetővé teszi, hogy a kommentár méltó kísérője legyen az utrechti kiadásnak, és az olvasók hasznát vehessék ennek Janus Pannonius-életmű tanulmányozása során, legalábbis addig, amíg a modern kritikai kiadást és kommentárt teljes egészében kézbe nem vehetik.[227]

Az elégiák kiválasztásában a fő szempontom Kovásznai Sándor manuscriptuma volt, ezért az ő sorrendjét követtem a kritikai előkészítés során. Igaz, hogy Kovásznai az elégiák kommentálása során eltér az utrechti edíció sorrendjétől, de a teljes anyag feltárása után lehetségessé válik majd az eltérések további feltüntetése is.[228]

---

[225] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Carminum Appendix* I. 671–674.

[226] *Iani Pannonii Poemata, 1784,* I. 689–691.

[227] A modern kritikai kiadás első kötete már elkészült, készülőben az Elégiák. vö. *Mayer: Iani Pannonii Opera omnia*.

[228] Vö. 155. lábjegyzet.

Az előzőekben már írtam arról, hogy Kovásznai a saját kézirata során az elégiák szövegét teljes egészében soha nem közli, csupán 8–10 sornyi egységenként, mintegy a *repetitio* céljából veszi elő a disztichonokat. Számomra ezzel is egyértelművé teszi, hogy a kommentár az utrechti kiadáshoz készült. A disszertációmban én mégis ismertetem a kommentárok előtt az elégiákat teljes egészében azért, hogy a főszöveg és a kommentár szoros összefüggése egyértelműen követhető legyen.

Az elégiák szövegét ellenőriztem az összes, Kovásznai által említett és feldolgozott kiadásból, és összehasonlítottam ezekkel az utrechti edíció kritikai változatát. Mivel célom nem Janus Pannonius elégiáinak kritikai kiadása, hanem a Kovásznai-kézirat egy részének kritikai kiadása volt, nem vetettem össze a fent említetteken kívül a Janus költeményeknek semmi olyan más *varia lectio*-ját, amelyet egyébként ma már ismer a Janus-szöveghagyomány, akár a Kovásznai előtti, akár az utána következő időkből. Jóllehet az 1784-es nyomtatott kiadás hozza a *varietas lectionum*-ot,[229] és megadja a kiadvány előkészítése során felhasznált munkákat és ezek rövidítéseit is, úgy gondoltam, nem hagyhatom figyelmen kívül a most folyamatban lévő modern kritikai kiadás eddig megjelent kötetét sem, amelyben a szerzők megadják a felhasznált kéziratok és nyomtatványok jegyzékét a kötetek sigláival együtt.[230] A disszertációban ezért az utrechti kiadástól eltérő, Kovásznai által is feldolgozott szövegvariánsokat a modern kritikai kiadás jelöléseit alkalmazva mutatom be. Az említett köteteket és a siglákat felsorolom a disszertáció rövidítésjegyzékében és a felhasznált irodalom listájában is. A variánsokat az adott elégia szövegével egy lapon, lábjegyzetben jeleztem, kivéve a bécsi Cod. Lat. 3274. (**B**) szövegét, minthogy Kovásznai ezt a változatot tekintette főszövegnek, és az általam közölt négy elégia tekintetében az utrechti kiadás szövegéhez képest semmilyen eltérést nem tartalmaz.

Gyakorlatilag ez tekinthető az általam alkalmazott kritikai apparátus első részének, tehát ilyen értelemben a modern kritikai kiadások megoldását alkalmaz-

[229] *Iani Pannonii Poemata, 1784*, II. 337–414.

[230] Vö. *Mayer: Iani Pannonii Opera omnia*, 9–59.

tam. Kovásznai ugyanis a kézirat megírása során csupán az *errata*-t[231] foglalja táblázatszerűen össze, a szövegeltéréseket nem. Viszont a *variae lectiones*-t módszeresen a kommentár egészébe beépítve,[232] csupán a kisebb, 8–10 soros szövegegységek magyarázataihoz illesztve, kerek egész mondatokba foglalva tárja az olvasó tudomására. Ez a metódus természetesen a rendeltetési céljának, tudniillik, hogy ismerjük meg a különböző olvasatokat, tökéletesen megfelel, mégis nehezen követhetővé teszi a *Notae*-t, főleg úgy, hogy még a költemény eredeti szövegét is folyton keresgélni kell, ezért tartottam feltétlenül szükségesnek ezt a mai kritikai kiadványok mintájára korrigálni.

Az utrechti edíció szerinti elégiáknak a szövegvariánsok megjelölésével bemutatott textusa után helyeztem el minden esetben a hozzátartozó kommentárt, lényegében tehát azt a részt, amely teljességgel kimaradt az 1784-es nyomtatványból, és amelynek kritikai kiadására vállalkoztam.

Az előző fejezetekből tudjuk, hogy Kovásznai Sándor autográf manuscriptumának két változata létezik, amelyek közül az egyik piszkozatnak,[233] a másik tisztázatnak[234] minősül, ezért természetesen a tisztázatot tekintettem az elkészítendő kritikai kiadás alapszövegének. A piszkozatot **ms2**-vel jelöltem, és eltéréseit a kritikai apparátusom első részében közöltem. A szöveggondozás során a következő alapelveket követtem: igaz, hogy az általános szokás szerint a 16–19. századi latin nyelvű szövegek betűhív átírással közlendők, a helyesíráson pusztán csekély mértékben változtattam. Az indokom erre az volt, hogy maga Kovásznai Sándor sem teljesen következetes – például ugyanazt a szót különféle diphtongusokkal írja: „foetus”–„faetus”, „caelum”–„coelum”, nem következetes a központozásban sem, és váltogatja az egybeírást és a különírást (Manu Scriptum, Manuscriptum, stb.). Apróságoktól eltekintve Kovásznai írásmódja nagyon közel áll a latin nyelvű szövegek ma alkalmazott helyesírásához, beleértve a központozást is, ezért én ezt a mai szabályoknak megfelelően alakítottam át. A legnagyobb változtatásomnak

[231] *Notae*, *Errata*, 401–406.

[232] Vö. *Notae*, 1. 2, 13–25 etc.

[233] Vö. *Adnotationes*.

[234] Vö. *Notae*.

az tekinthető, hogy a modern kritikai Janus-kiadás mintájára a j betűket i-re cseréltem, lásd: „ejus” helyett eius, „cujus” helyett cuius, „Janus” helyett Ianus. Az Ianus alakot csupán a szövegkiadásban tartottam meg, a tanulmányomban viszont a Janus írásmódot hagytam meg, mivel a reneszánsz irodalomtörténet, és a Janus Pannoniusszal foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom mind következetesen ezt a formát használja.[235] A szövegben előfordult görög neveket latin betűkkel, a görög kiejtés szerint írtam, nem vettem át a latinos névformákat. Indokom erre az volt, hogy általában a modern kritikai kiadások ezt a fajta írásmódot alkalmazzák. A rövidítéseket minden esetben feloldottam, mivel ezek alkalmazása Kovásznai részéről eléggé egyöntetű volt. Az általa használt >cet< rövidítést az általánosabban elterjedt >etc<-re változtattam, valamint töröltem a sorok és a distichonok jelölésére szolgáló >v< és >sqq< rövidítéseket. A dátumok rövidítéseit minden esetben feloldottam. Kovásznai a Janus-versek minden egyes sorát nagybetűvel kezdi, ezeket én is meghagytam, mert a kommentárban a beillesztett idézetek tagolásában ez segít, hiszen a kommentátor nem tördeli a disztichonokat, hanem folyamatos írással helyezi a sorokat egymás után. Kovásznai nem osztja *caput*-okra a kommentárját, – lényegében nem is lett volna értelme, minthogy tartalmilag úgy különíti el a szövegegységeket, hogy kiemeli a Janus-elégiák egy-egy kifejezését – ezért a hivatkozásnál én sem a szokásos caput–mondategység megjelölést használtam, hanem megadtam a kézirat eredeti paginaszámát és az általam adott sorszámot. A kézirat lapszámait a szövegegység jobb oldalán jelöltem, míg a sorszámokat meghagytam a szokásos bal margón. Tehát például a „*Notae* 3. 47, 1099” jelölés azt jelenti, hogy a hivatkozott szöveghelyet a Kovásznai-manuscriptum 47. oldalán, az 1099. sorban találhatjuk, és amely a kézirat rendje szerinti harmadik Janus-elégiához íródott. Hivatkoztam természetesen a *Notae* olyan részeire is, amelyek még nem kerültek kritikai feldolgozásra, így ilyen esetekben csak a kommentár számát és a kézirat lapszámát adtam meg, mert a sorok száma még nincs meghatározva, például: „*Notae*, 5. 73” A folyamatosan írt szövegben a kézirat oldalhatárait függőleges vonallal jelöltem. A számokat arab számokkal írtam ki, lévén, hogy Kovásznai itt sem következetes: jóllehet túlnyomó részben római számokkal

[235] Vö. *Mayer: Iani Pannonii Opera omnia* és *Mayer: Janus utrechti kiadása*.

jelöli az éveket, a saját írásának datálására viszont mindig arab számokat használ, így ezt is jónak láttam egységesíteni. Ugyanígy nem alkalmaz egységes jelölést a szöveghelyek hivatkozásainál. Például: „Horat. Carm.”, más esetekben: „Horatius Carminum Liber”, „Verg.”, „Virg.”, „Georg.”, „Georgica”, „Georgicon”, „Tib.”, „Tibull.”, néhol: „Macr.”, „Macrob.”, stb. Így az idézett szöveghelyek jelölését egyéni belátásom alapján egységesítettem, szem előtt tartottam természetesen a nemzetközi gyakorlatot.[236] A főszöveg közlése során még egyéb elveket is bevezettem, amelyek a kéziratot átláthatóbbá és következetesebbé tették. Már említettem, hogy Kovásznai a kiemelésre csupán egyetlen módszert használ, az aláhúzást. A probléma ezzel az volt, hogy így nem sikerült jól elkülönítenem a kiemelés különböző típusait, hiszen Kovásznai ugyanúgy aláhúzással jelöli a címeket, a Janus-szövegeket, a saját fontosnak tartott megjegyzéseit, mint a különféle auktoroktól citált textusokat. Persze így is érthető a jegyzet, némi elmélyült böngészés után, a könnyebbség érdekében én mégis jónak láttam elkülöníteni az aláhúzott szakaszok különböző fajtáit a következők szerint: minden egyes Janus-idézetet dőlt (*kurzív*) betűvel szedtem, akár az elégiák címei, a 8–10 sornyi *repetitio* céljából feltüntetett költemény-részletek, vagy a szintén az elégiákból kiemelt, magyarázni kívánt egyes szavak, kifejezések voltak. A Kovásznai saját véleményét, egyéni stílusát és megjegyzését tartalmazó jegyzeteket normál betűvel írtam le. Az antik és a reneszánsz auktoroktól kölcsönvett, valamint a bibliai idézeteket idézőjelbe tettem.

A kritikai apparátus létrehozása elég bonyolultnak ígérkezett, de semmiképpen sem szerettem volna odáig eljutni, hogy a „kommentár kommentárját” alkossam meg. Szem előtt kellett tartanom azt a tényt, hogy gyakorlatilag egy kommentár kritikai kiadása a feladat, amelyet az alapvető kiadási elvek betartása mellett nem úgy kell kezelni, mintha irodalmi szöveg lenne. A legjobb megoldásnak azt tűnt, ha nem fűzök egyéni magyarázatot a kritikai apparátusban a Kovásznai-

[236] Az átírásra vonatkozó alapelvek meghatározásánál fő szempontom volt követni a nemzetközi gyakorlat kritikai kiadásokra vonatkozó példáit, egyebeken túl a legnagyobb segítségem a Magyar Tudományos Akadémia textológiai bizottsága által megjelentetett kiadvány, az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* volt, ezen belül is a Kulcsár Péter által írt, latin nyelvű szövegek kiadására vonatkozó függelék.

szöveghez, hanem csupán emendálok, pótolok, helyesbítek, kiegészítek és pontosítok. Annak ellenére, hogy igen kiváló erényként értékelhető Kovásznai kiterjedt, alapos tudása a studia humanitatis minden területén, és hogy rendkívüli aprólékossággal minden egyes, antik és reneszánsz citátumokkal alátámasztott részletre kitér, saját módszere alkalmazásában nem eléggé következetes.

A kritikai apparátus összeállítása során a továbbiakban figyelembe kellett vennem, hogy a hagyományos metódus sem egészen megfelelő, hiszen míg számomra a Kovásznai-kézirat volt a kiadásra szánt főszöveg, addig ugyanezt Kovásznai számára az utrechti kiadás előkészítése során emendált Janus-textus jelentette, amelyet ő beépít a saját szövegébe is. Így azt véltem a legjobb megoldásnak, ha három különböző típusú jegyzetet hozok létre. Az első jegyzetcsoportról már esett szó: ez lényegében azoknak a *varia lectio*-knak az összesítése, amelyeket Kovásznai rendszer nélkül tárgyal, és amelyeket az utrechti kiadás utolsó részében is megtalálhatunk. Ezeken annyit változtattam, hogy az elégiákat a kommentár elé az utrechti kiadás szerint kiemeltem, és lábjegyzetben közöltem az eltérő olvasatokat, a nyomtatványokat, amelyeket oly módon jelöltem, ahogyan azt a Mayer-Török-féle modern kritikai kiadás is teszi. Az *apparatus criticus* második egysége két egyértelműen elkülönülő részből áll. Ezek már nem a Janus-elégiákhoz, hanem kizárólagosan a Kovásznai-kommentárhoz készültek, és a megfelelő oldalakon két különböző egységbe tömörítve a lábjegyzetben találhatóak. Az első szakasz mutatja be az alapszövegnek tekintett tisztázattól eltérő, vagyis a piszkozatban található olvasatokat. A piszkozatot azért jeleztem **ms2**-vel, mert noha ez az elsőnek keletkezett kézirat, a *Notae*-hoz képest másodlagos. Említettem, hogy a kézirat piszkozatában helyenként kivehetetlen szavak fordultak elő, amelyek szóképét, jelentését még a tisztázattal összefüggésben sem tudtam megfejteni, ezeket az „illegibilis” szóval, ha pedig egy-egy kifejezést, vagy mondatrészt nem találtam meg, azt a „hiatus” szóval helyettesítettem. Az első szakasz alatt helyezkedik el az a rész, amely lényegében a Kovásznai-kommentár pontosításának, kiegészítésének, javításának, pótlásának tekinthető, és túlnyomó többségében a kommentár tartalmára vonatkozik. Szövegváltozatokra való utalást, javításokat, tehát ilyen értelemben vett szövegkritikai jegyzeteket csak annyiban tartalmaz, amennyiben az

nem Janusra, nem Kovásznaira, hanem az idézett auktorok megadott szöveghelyére utal. Ebben az értelemben tehát leginkább a tárgyi apparátusnak felel meg, elhagytam belőle viszont a magyarázatokat, mégpedig abból a megfontolásból, hogy a kommentár műfaja a magyarázatokra épül, teljesen felesleges lenne tehát ezt ismételten interpretálni, vagy ha úgy tetszik, túlmagyarázni. Hiszen Kovásznai igen világosan, teljesen követhetően, már-már túlzott aprólékossággal fejt ki minden olyan részletet, amelyet kora olvasóközönsége esetlegesen nem érthetett, mert nem volt különösebben jártas a studia humanitatis tudományterületein. Némelykor egyenesen olyan érzésünk támad, hogy túlzott figyelmet szentel egyes, jelentéktelennek tűnő részleteknek, mintha csak a diákjainak magyarázna. Ez viszont kétféle következtetésre is adhat okot: az első, hogy Kovásznai nem tesz mást, csak alkalmazza az Európában megszokott kommentár-stílust. A második viszont, hogy ha valóban szándékában állt diákjai számára is hozzáférhető közelségbe hozni Janust, akkor nem kevesebb volt a célja, minthogy iskolai auktorrá tegye őt. Azt pedig – Mezey László gondolatát ismételve – elfogadhatjuk,[237] hogy egy költő feltehetőleg akkor lép be az irodalmi kánonba, ha iskolai auktorrá válik. Visszatérve a tárgyi apparátusra tehát, az én feladatom annyiban állt, hogy a hatalmas mennyiségű auktor-citátumot kritikai szempontból feldolgozzam, megjelöljem a forrásokat, és a tárgyi tévedéseket – ha vannak – javítsam. A klasszikus szöveghelyek ellenőrzését a következő módon végeztem el: viszonyítási pontként először mindig az idézett szerző modern kritikai kiadását vettem elő. Főként a mintaadó Teubner-kiadványokra támaszkodtam; ezeket közismert mivoltuk miatt a jegyzetapparátusban nem jelöltem. A kritikai kiadás használata (amennyiben elkészült) egy filológus számára kötelező, hiszen ez mindenkor a vélhető legjobb, a lehető legalaposabb munkával emendált és a szerző szándékának leginkább megfelelő szöveget tartalmazza. Nem is tehettem másként, mivel Kovásznai Sándorra nem támaszkodhattam: ugyanis ő soha nem adja meg pontosan, hogy mely kiadásokat használta az idézetek kiválasztásakor. Még az is lehet, hogy kompilációkból vagy más kommentátorok jegyzeteiből szedegette össze anyagát; ezt nem tudhatjuk. Annyi támpontom mégis volt, hogy Kovásznai Sándor – ha kommen-

[237] *Mezey: J. P. utóéletéről*, in *J. P. Tanulmányok*, 523–533.

tárjában nem is – könyvtárának katalógusában[238] feltüntette köteteinek kiadási évét és helyét. Így annak ellenére, hogy a kötetek pontosan visszakereshetők, arra nincs semmi bizonyíték, hogy az idézeteket éppen ezekből a kiadásokból választotta volna, vagy hogy birtokában voltak-e már akkor, amikor a kommentárt írni kezdte. Úgy vélem, ezeknek a kiadásoknak inkább közvetett hatása mutatható ki, mert mindegyik kommentárral ellátott kiadás volt, olyanok, amelyek a korabeli filológiai áramlatokat képviselték, és amelyek Kovásznai stílusát érzékelhetően befolyásolták. Erről részletesebben szót kell ejteni a következő fejezetben. Ha egy adott műnek, vagy auktornak nem létezett modern kritikai kiadása, akkor második lépésben olyan köteteket használtam ellenpróbának, amelyek kritikai igénnyel készültek és hozzáférhetőek voltak. Minden egyéb ellenőrzésre felhasznált kötetet külön jellel láttam el, ezeket feltüntettem mind a jegyzetapparátusban, mind a disszertáció bibliográfiájában, és a rövidítésjegyzékben.

A kritikai apparátus létrehozásának e szakaszában többféle feladat adódott: Kovásznai ugyanis meglehetősen következetlen módon kezeli a forrásokat, a szöveghelyeket és az idézeteket. Legpontosabban akkor jár el, mikor valamely Janus-sor igazolására, összehasonlítás céljából megadja a szerző nevét, a mű címét, a pontos szöveghelyet és még idéz is. Ilyenkor csak annyit tettem, hogy összevetettem az idézetet a modern kritikai kiadás szövegével, és jelöltem az esetleges eltéréseket.[239] Nehezebb dolgom volt, mikor Kovásznai megadja a szöveghelyet[240] pontosan, de nem citál semmit, ebben az esetben én az apparátusban hoztam a megfelelő szövegrészletet. Más esetben kiírja az auktort, vagy a mű címét, a szöveghely pontos megjelölése nélkül, viszont az idézetet bemutatja: én ezt kiegészítettem a pontos szöveghellyel.[241] Előfordul olyan is, hogy Kovásznai csak a mű megjelölésével említ egy témát, körülír egy történetet, vagy szituációt; én legtöbbször szükségét éreztem annak, hogy a felemlített témakör kapcsán pontosan

[238] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

[239] Lásd például: *Notae*, 2. 15, 74., és a hozzá készült apparátus.

[240] Vö. *Notae*, 2. 15, 73., és a hozzá írt jegyzet.

[241] Vö. *Notae*, 3. 26, 290., és a hozzá írt jegyzet.

idézzem a lábjegyzetben a megfelelő textust.[242] A leghanyagabbul akkor jár el Kovásznai, mikor csak egy szerzőre utal, de sem a művet, sem a szöveghelyet nem adja meg, és nem is citál, természetesen ilyen esetben felkutattam a mű címét, a pontos szöveghelyet, és legtöbb esetben idéztem is azt a részt, amelyet megfelelőnek tartottam.[243]

Egyebekben a szövegvariációkat mindig jelöltem, a téves caput-, vagy sorszámokat szintén korrigáltam, de csupán a lábjegyzetben, a modern kritikai kiadások szerint. Esetenként Kovásznai csupán lapszámot ad meg,[244] ebből is érthetővé válik számunkra, hogy nem feltétlenül lehetséges azonosítani minden általa használt kiadást. Ezekben az esetekben a lapszám mellé pótoltam a pontos szöveghely-jelölést.

A kritikai kiadásom a fent említetteken kívül tartalmaz még rövidítésjegyzéket, mellékletet, – amelyben Kovásznai Sándor könyvtárából azokat a köteteket sorolom fel, amelyekben klasszikus auktorok kommentáros szövegkiadásai találhatóak – irodalomjegyzéket, valamint név- és tárgymutatót. Az indexben megtalálható az összes személynév, beleértve a lábjegyzetben előfordulókat is, valamint a Kovásznai-manuscriptumban előforduló földrajzi és mitológiai nevek túlnyomó része, amennyiben a szöveg jellege ezt szükségessé teszi. Nem szerepelnek az indexben a disszertáció tanulmány részében előforduló földrajzi nevek és nem tettem bele sem Janus Pannonius, sem Kovásznai Sándor nevét. Szómagyarázat készítését pedig a kommentár fentiekben említett műfaji sajátosságai miatt szükségtelennek éreztem.

---

[242] Vö. *Notae*, 4. 49, 65., és a hozzá írt jegyzet.

[243] Vö. *Notae*, 4. 48, 46., és a hozzá írt jegyzet.

[244] Vö. *Notae*, 4. 62, 606., és a hozzá írt jegyzet.

1.5.1. Bibliográfia a Kovásznai-manuscriptum kritikai kiadásához

Ath. Deipn.

ATHENAEI *Deipnosophistarum Libri Quindecim in qua Isaacus Casaubonus recensuit* Lugduni, 1612.

Buchner

BUCHNERI Augusti *Epistolae, Opus posthumum*, Dresdae, Typis Ioh. Henrici Richteri, 1692.

K

CALLIMACHI *Hymni, epigrammata et fragmenta* ex recensione Theodori J. G. F. Graevii, Graece et Latine, Ultraiecti, 1697.

C

CORNIFICIUS *A C. Herenniusnak ajánlott rhetorika – Cornifici Rhetorica ad C. Herennium*. Ford., utószó; jegyz.: Adamik Tamás, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.

Dh

DIONYSII Alexandrei F >Halicarnassen< *Antiquitatum sive originum Romanorum libri 10*, Sigismundo Gelenio interprete Froben, Basileae 1549.

Ff

FASCHINGI Francisci *Nova Dacia* ex probatis scriptoribus depromta, e Soc. Iesu, Claudiopoli, 1743.

Gm

GALEOTI Martii *Libellus elegans de egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae Serenissimi Hungariae regis*, in Rerum Hungaricorum scriptores varii, Francofurti, apud Heredes Andreae Wecheli, 1600.

G

GYRALDI Lilii Gregorii Ferrariensis *De deis gentium libri sive syntagmata* apud heredes Iacobi Iunctae, 1565.

Gd

GYRALDI Lilii Gregorii Ferrariensis *Dialogi duo de poetis nostrorum temporum*, Firenze, 1551.

Hh

HERODOTI HALICARNASSEI *Historiarum libri 9*, Graece et Latine, Parisiis, 1844.

Hs

HERODOTI HALICARNASSEI *Historiae libri 9 et de vita Homeri libellus*. Icones quarundam memorabilium structurarum Apologia Henrici Stephani pro Herodoto, 1564.

Hi

HOMERI *Ilias*, Graece et Latine, Cura et cum annotationibus Samueli Clarke, Londini, 1729.

He

HIERONYMI *Opera, Epistolarum Pars 1*, Vindobonae, Lipsiae, 1910. Sorozat: Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum (CSEL), Vol. LIV.

H

HOFFMANNI Friderici *Dissertatio Medica inauguralis, de Siderum in corpora humana influxu medico*, Halae–Magdeburgi, 1706.

Hf

HYGINI *Fabulae*, recensuit, prologomenis commentario appendice instruxit H. J. Rose, Editio altera immutata Lugduni Batavorum in aedibus A. W. Sythoff, 1963.

Ih

IUSTINI *Historiarum ex Trogo Pompeio libri 45* ex recensione Isaaci Vossii, Amstelodami, 1650.

Ie

IUVENCI Gai Vetti Aquilini *Evangeliorum libri 4*, Pragae, Vindobonae, Lipsiae, 1891. CSEL, Vol. XXIV.

Lj

LÁZÁR Ioannis *Opera poetica – Varii argumenti* Claudiopoli, 1765.

La

LEANDRI ALBERTI Bononiensis *Descriptio totius Italiae*, Coloniae apud Theodorum Baumium, 1567.

Lh

LEUNCLAVII Iohannis *Historiae musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae libri 13*, Francofurti, apud heredes Andreae Wecheli, 1591.

Lu

LUCIANI SAMOSATENSI *Opera* ex recensione Guilielmi Dindorfii, Graece et Latine cum indicibus Parisiis, 1840.

M

MEADI Richardi *De imperio solis ac lunae in corpora humana et morbis inde oriundis*, Londini, prostat apud Ioannem Brindley, 1746.

On

OVIDII Publii Nasonis *Vita ex ipsius libris excerpta. Heroidum epistulae. Amorum libri 3. De arte amandi libri 3. De remedio amoris libri 3. De medicamine faciei. Nux*, Florentiae per Heredes Philippi Iuntae, 1528.

Iu

PERSI Auli Flacci et IUVENALIS Decimi Iunii *Saturae*, Oxford University Press, 1992. Sorozat: Sciptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis

Pc

PII SECUNDI Pontificis Maximi *Commentarii*, Textum recensuerunt atque

explicationibus, apparatu critico indiceque nominum ornaverunt Ibolya Bellus et Iván Boronkai, Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

Pl

PLATONIS *Opera* ex recensione C. E. CH. Schneideri, Graece et Latine cum scholiis et indicibus, Parisiis, 1846.

Pp

PLUTARCHI *Ethicorum sive moralium, Pars II.* Guilielmo Xylandro Augustano interprete, Francofurti, 1619.

Pv

PLUTARCHI *Operum volumen primum, Plutarchi vitae*, secundum codices Parisinos recognovit Theodor Deohner, Graece et Latine, volumen primum, Parisiis, 1846.

Pm

PLUTARCHI *Operum volumen quartum, Scripta Moralia*, emendavit Fredericus Dübner, Graece et Latine, Parisiis, 1841.

Pa

PRAY, Georgius: *Annales regum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564*, Vindobonae, 1763–1770.

Prud. Hymn.

PRUDENTII *Operae I-II.* Cambridge–London, Harvard University Press, 1949–1953. The Loeb Classical Library.

R

RAMAZZINI MUTINAE Bernardini *Dissertatio, De constitutionibus annorum 1692, 1693 et 1694 in Mutinensi civitate et illius ditione*, typis Antonii Capponi, 1695.

Ss

SAMMONICI Quinti Sereni *De medicina praecepta saluberrima*, Robertus

Keuchenius ex veteri libro restituerit, emendavit, illustravit, Amstelodami, 1662.

Sg
STRABONIS *Rerum geographicarum libri 28*, Lipsiae, 1798.

Thc
THUROCZY János: *Chronica Hungarorum*, Augsburg, ERhard Ratdolt, 1488.

Tc
TUBERONIS Ludovici Cervarii *Commentaria suorum temporum*, Rhogusii, 1784.

Vagi: Coinage
VAGI, David L.: *Coinage and History of the Roman Empire*, I–II. Chicago–London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999.

V
VITÉZ, Iohannes de Zredna: *Epistolae in diversio negotiis satum publicum regni Hungariae concementibus, ab anno 1445 ad 1451*, in Schwnadtnerus, Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini, Tom. II. Viennae, 1746.

Vj
VITÉZ, Iohannes de Zredna: *Opera quae supersunt*, ed. Iván Boronkai, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

Bibliotheca scriptorum graecorum et latinorum Teubneriana, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri-sorozatban megjelent kötetek

Apul. Flor.
APULEI Platonici Madaurensis Opera quae supersunt, *Florinda*, Vol. II, Fasc. 1, 1959.

Apul. Socr.
APULEI Platonici Madaurensis Opera quae supersunt, *De deo Socratis*, Vol. III, 1908.

Apul. Ap.
APULEI Platonici Madaurensis Opera quae supersunt, *Pro se de magia (Apologia)*, Vol. II, Fasc. 1, 1959.

Apul. Met.
APULEI Platonici Madaurensis Opera quae supersunt, *Metamorphoseon libri 11*, Vol. I, 1959.

Apul. Phil.
APULEI Platonici Madaurensis Opera quae supersunt, *De philosophia libri*, Vol. III, 1908.

Auson. De ratione.
AUSONII, Decimi Magni Burdigalensis Opuscula, *De ratione puerperii maturi*, 1886.

Auson. Eclog.
AUSONII, Decimi Magni Burdigalensis Opuscula, *Eclogarum liber*, 1886.

Auson. Eidyll.
AUSONII, Decimi Magni Burdigalensis Opuscula, *De rosis nascentibus (Eidyllium)*, 1886.

Bonf. Decad.
BONFINI, Antonii *Rerum ungaricarum decades*, I–IV, 1936.

Caes. Bell. Civ.
CAESARIS, Caii Iulii Commentarii, *Commentarii belli civilis*, Vol. II, 1957.

Caes. Bell. Gall.
CAESARIS, Caii Iulii Commentarii, *Commentarii de bello gallico*, Vol. I, 1957.

Cels. Epi.
CELSI A. Cornelii *De epileptico*, De medicina libri 8, 1859.

Cens. D. nat.
CENSORINI *De die natali liber*, 1983.

Cic. Divin.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *De divinatione*, Partis IV, Vol. II, 1910.

Cic. Rosc. Am.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *Oratio pro Sex. Roscio Amerino*, Fasc. 8, 1968.

Cic. Tusc. disp.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *Tusculanae disputationes*, Fasc. 44, 1918.

Cic. Nat. deor.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *De natura deorum*, Partis IV, Vol. II, 1910.

Cic. Somn. Scip.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *De re publica, Somnium Scipionis*, Fasc. 39, 1958.

Cic. Epist.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *Epistularum ad familiares*, Vol. IX, 1925.

Cic. Senect.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *Cato Maior de senectute*, Partis IV, Vol. III, 1904.

Cic. Corn. Her.
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. Herennium libri 4*, Fasc. 1, 1964.

Cic. Orator
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *Orator*, Fasc. 5, 1998.

Cic. De oratore
CICERONIS, Marci Tullii Scripta quae manserunt omnia, *De oratore*, Fasc. 3, 1995.

Claud. Ruf.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *In Rufino*, 1985.

Claud. Bell. Get.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *Bellum Geticum*, 1985.

Claud. Carm. min.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *Carmina minora*, 1985.

Claud. Proserp.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *De raptu Proserpinae*, 1985.

Claud. Apon.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *Aponus*, 1985.

Claud. Sex. cons. Hon.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *De sexto consulatu Honorii*, 1985.

Claud. Nupt. Hon.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *De nuptiis Honorii*, 1985.

Claud. Mall. cons.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *De consulatu Mallii*, 1985.

Claud. Prob. Olyb.
CLAUDIANI, Claudii Carmina, *Panegyricus Probini et Olybrii*, 1985.

Fulg. Myth.
FULGENTI, Fabii Planciadis Opera, *Mythologiarum libri 3*, 1898.

Gell. Noct.
GELLII, Auli *Nocticum Atticarum libri 20*, Vol. I–II, 1903.

Hor. Epod.
HORATII, Quinti Flacci Opera, *Epodoi*, 1984.

Hor. Carm.
HORATII, Quinti Flacci Opera, *Odae/Carmina*, 1984.

Hor. Epist.
HORATII, Quinti Flacci Opera, *Epistulae*, 1984.

Hor. Sat.
HORATII, Quinti Flacci Opera, *Satirae/Sermones*, 1984.

Hyg. Astr.
HYGINI, Caii Iulii *De Astronomia*, 1992.

Iuvenal. Sat.
IUVENALIS, Decimi Iunii *Satirae Sedecim*, 1997.

Iuvenc. Evang.
IUVENCI, Caii Vettii Aquilini *Evangeliorum libri 4*, 1886.

Livius Ab urbe condita
LIVII, Titi *Ab urbe condita*, 1910.

Luc. Phars.
LUCANI, Marci Annaei *De bello civili libri 10 (Pharsalia)*, 1997–1998.

Lucr. Rer. nat.
LUCRETII, Titi Cari *De rerum natura*, 1897.

Macr. Saturn.
MACROBII, Ambrosii Theodosii *Saturnalia*, Vol. I, 1963.

Macr. Somn. Scip.
MACROBII, Ambrosii Theodosii *Commentarii in somnium Scipionis*, Vol. II, 1963.

Manil. Astr.
MANILII, Marci *Astronomica*, 1985.

Mart. Epigr.
MARTIALIS, Caii Valerii *Epigrammata*, 1990.

Mela Sit. orb.
MELAE, Pomponii *De chorographia sive de situ orbis libri 3*, 1880.

Ovid. Met.
OVIDII, Publii Nasonis Opera, *Metamorphoses*, Vol. I–III, 1902–1903.

Fast.
OVIDII, Publii Nasonis Opera, *Fasti*, Vol. I–III, 1902–1903.

Ovid. Ponto
OVIDII, Publii Nasonis Opera, *Epistulae ex Ponto*, Vol. I–III, 1902–1903.

Ovid. Heroid.
OVIDII, Publii Nasonis Opera, *Heroidum*, Vol. I–III, 1902–1903.

Ovid. Amor.
OVIDII, Publii Nasonis Opera, *Amores*, Vol. I–III, 1902–1903.

Ovid. Ars am.
OVIDII, Publii Nasonis Opera, *Ars amatoria*, Vol. I–III, 1902–1903.

Ovid. Trist.
OVIDII, Publii Nasonis Opera, *Tristia*, Vol. I–III, 1902–1903.

Plaut. Asin.
PLAUTI, Titi Maccii *Comoediae, Asinaria*, 1901–1904.

Plin. Nat. hist.
PLINII, Caii Secundi *Naturalis historiae libri 37*, 1892–1906.

Prop. Eleg.
PROPERTII, Sexti *Elegiarum libri 4*, 1979.

Sen. Med.
SENECAE, Lucii Annaei Tragoediae, *Medea*, 1902.

Sen. Herc.
SENECAE, Lucii Annaei Tragoediae, *Hercules furens*, 1902.

Sen. Cons.
SENECAE, Lucii Annaei Dialogum liber VI, *Consolatio ad Martiam*, 1923.

Sen. Quaest. nat.
SENECAE, Lucii Annaei *Naturales quaestiones*, 1996.

Serv. Comm. Verg.
SERVII, Mauri Honorati *Commentarius in Vergilium*, Vol. I–III, 1878–1902.

Serv. Aen.
SERVII, Mauri Honorati *Aeneis*, Vol. I–III, 1878–1902.

Serv. Georg.
SERVII, Mauri Honorati *Georgia*, Vol. I–III, 1878–1902.

Serv. Ecl.
SERVII, Mauri Honorati *Eclogae*, Vol. I–III, 1878–1902.

Sil. It. Pun.
SILII ITALICI *Punica*, Vol. I–II, 1890–1892.

Stat. Silv.
STATII, Publii Papinii *Silvae*, 1970.

Stat. Theb.
STATII, Publii Papinii *Thebais*, 1973.

Tacit. Ann.
TACITI, Publii Cornelii *Annales*, 1963–1968.

Ter. Adelph.
TERENTII, Publii Afri Comoediae, *Adelphoe*, 1916–1932.

Ter. Andr.
TERENTII, Publii Afri Comoediae, *Andria*, 1916–1932.

Ter. Eun.
TERENTII, Publii Afri Comoediae, *Eunuchus*, 1916–1932.

Ter. Phorm.
TERENTII, Publii Afri Comoediae, *Phormio*, 1916–1932.

Tib. Eleg.
TIBULLI, Albii *Elegiae*, 1998.

Val. Max. Fact.
VALERII, Maximi *Facta et Dicta Memorabilia*, Vol. I–II, 1998.

Verg. Aen.
VERGILII, Publii Maronis *Aeneis*, 1981.

Verg. Georg.
VERGILII, Publii Maronis *Georgica*,1930.

Verg. Eclog.
VERGILIUS, Publius Maro: *Eclogae*, 1930.

1.6. Kovásznai helye az európai filológiatörténetben

A tanulmány 1.3. fejezete a reneszánsz kommentár mibenlétéről, kritériumairól, tradíciójáról értekezik, és áttekintést ad a műfaj fejlődéstörténetéről. Az ezt követő fejezet Kovásznainak a Janus elégiáihoz írt kommentárját ismerteti. A jelen fejezet pedig azt hivatott bemutatni, hogy Kovásznai Sándor a 18. század végi Erdélyben európai színvonalú filológiai munkát végzett el, lényegében minden hazai előzmény nélkül. Létezhet-e, hogy egy filológus igen magas szintű tudással és klasszikus kritikai felkészültséggel felszerelkezve Magyarországon a semmiből bukkan elő, és a nemzetközi követelményeknek megfelelő művet alkot? Hiszen eddig úgy gondoltuk, hogy Ábel Jenő fellépéséig haszánkban nem lehetett szilárd alapokon nyugvó, hagyományokkal rendelkező kritikai filológiáról beszélni, néhány önálló szövegkiadási kezdeményezéstől eltekintve.[245] Másként fogalmazva: létezhet-e, hogy valaki képes mindenféle ismert magyar vagy magyarországi előzmény nélkül olyan szövegkiadást[246] létrehozni, amelyre még több mint kétszáz évig hivatkozik az utána jövő filológus-nemzedék? A válasz: igen is, és nem is. Ahogyan az egyes szépirodalmi műfajokhoz tartozó művek sem a semmiből keletkeznek, és nem létezhetnek pusztán önmagukban, mindenféle hagyománytól függetlenül, mert részét képezik az irodalomtörténetnek, ugyanúgy a kommentár is hosszú évszázadokon át alakított, egyfajta kanonizációs folyamat eredményeként létrejött műfaj; és minden egyes mű, amely megfelel a műfaj által felállított kritériumoknak, nem tekinthető függetlennek a filológiatörténeti hagyománytól. Az első kérdésre a válasz tehát: nem. Nem létezhet semmilyen irodalmi, filológiai alkotás műfaji-történeti tradícióktól függetlenül! A második kérdésre igennel kell felelni, mert bármily sajnálatos is, hogy magyar klasszika-filológia a 18. században gyakorlatilag még nem létezett, mégis előfordulhatott, hogy már európai

[245] Korai szövegkiadások: Matthaeus Fortunatus Seneca kiadása (*L. Annaei Senecae Naturalium Quaestionum Libri VII. Matthaei Fortunati in eosdem libros annotationes*, Venetiis, 1522. RMK II. 252.) Kovásznai Sándorral egyidőben folytatott kritikai szövegkiadási munkálatokat Budai Ézsaiás, aki megjelentette Terentiust (1795), Cicerót (1796), Caesart (1797) és Phaedrust (1804). Vö. *Borzsák: Budai Ézsaiás*, 74–75.

[246] *Iani Pannonii Poemata, 1784.*

forrásokból merítve, illetve az európai tradícióra támaszkodva, és ahhoz illeszkedve, országhatároktól függetlenül is olyan művek keletkeztek olyan alkotók tollából, akiknek, és amelyeknek nem volt kimutatható magyar nyelvű, vagy a magyar nemzeti irodalomhoz kapcsolódó forrása. Kitűnő példa erre Janus Pannonius egész életműve, hogy ne kalandozzunk nagyon messzire. Főleg úgy könnyű egy irodalmi alkotást, egy életművet nemzeti tradícióktól függetlenül az európai áramlatba illeszteni, ha tisztában vagyunk a humanisták nemzetek felettiségével, különösképpen a humanisták által használt nyelv, a latin újjáélesztésének jelentőségével, amely az egyetemesség és a tökéletes irodalmiság jelképe.

Természetesen nem pusztán a nyelv az az eszköz, amely az európai hagyományt az egyes nemzetek irodalmával összeköti, mint Janus esetében, sőt, mondhatjuk, hogy ez a felfogás a lehető legegyszerűbb megközelítési mód. Sokkal nagyobb jelentősége van tudniillik a közös európai tudatnak, a művelődésnek, a közös történelmi, vallási, irodalmi, mitológiai stb. gyökerek ismeretének, amelyek segítségével megérthetjük az irodalmi hagyományt, a kánont. Éppen ezért egy, a kánonba illeszkedő, illetve illeszthető mű nem feltétlenül támaszkodik nemzeti gyökerekre. Tökéletes példa erre Zrínyi Miklós eposza, amellyel ebben az összefüggésben igen mélyrehatóan foglalkozik Szörényi László.[247]

Az előző felvetések különösen igaznak tűnhetnek a kommentár vonatkozásában, amelyet viszonylag szoros műfaji kritériumok határolnak be. Ráadásul lényegében véve a legtöbb kommentár nem irodalmi, hanem filológiai alkotásnak tekinthető.[248] A filológia pedig attól filológia, hogy szigorú, tudományos, kritikai-módszertani szabályokon alapszik, amelyek alkalmazásával a kommentátor nem csupán a műfaj követelményeinek tesz eleget, de a saját hitelességét is igazolja. Ha megfelelő színvonalú munkát akar tehát létrehozni, számára kötelező alkalmazkodni a filológiatörténeti kánonhoz.

---

[247] Vö. *Szörényi: Zrínyi és Vida*, in *Szörényi: Philologica Hungarolatina*, 81–90.

[248] Kivételt képeznek az olyan kommentárok, amelyeknek önmagukban, az általuk kommentált főszöveg nélkül is helyük van az irodalmi alkotások között. Lásd pl.: Ficino Platon-kommentárja, vagy Macrobiusnak a Cicero *Somnium Scipionis*-ához írt kommentárja.

Nincs magyar előzménye Kovásznai Sándornak? Ez nem jelenthet problémát egy klasszika-filológusnak és ez az interpretálni kívánt szöveg szempontjából is teljesen lényegtelen! Először is, mert maga Janus sem magyarul alkotott, másodszor pedig, a reneszánsz kommentártörténet tradíciója szerint a kommentár nyelve is túlnyomó többségében latin. Nem találtam sem Kovásznai hagyatékában, sem a szakirodalomban olyan adatot, amely arra engedne következtetni, hogy lett volna bármiféle magyar előzménye Janus Pannonius költői életműve kommentálásának.[249] Annál több közvetlen és közvetett bizonyíték lelhető fel viszont Kovásznainál magában a kommentár szövegében is, amelyből tisztán kiolvashatók az európai műfaji tradíció jegyei. Közvetett bizonyítéknak ott van mindjárt a már sokat emlegetett Kovásznai-katalógus. Ez a kézirat,[250] amely Kovásznai Sándor könyveinek mintegy 500 tételnyi listáját tartalmazza, nem autográf, és nem is a marosvásárhelyi Teleki Tékában található a Kovásznai hagyaték többi darabja között. Különálló darabként őrzi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. A kézírás egyértelműen eltér Kovásznai Sándorétól, keletkezési körülményeiről semmit sem lehet tudni: ismeretlen számunkra, mikor és hol készült, valamint hogy ki állította össze. Egy magánkönyvtár katalógusából árnyalt képet kaphatunk a gyűjtő bibliofil tevékenységének főbb mozzanatairól, érdeklődési és gyűjtési köréről, műveltségéről és tudásáról. Izgalmas feladat lenne behatóbb vizsgálat alá vonni a teljes listát, viszont a Janus-kommentár kapcsán jelenleg megelégedtem egyetlen szemponttal, mégpedig azzal, amely segített feltérképezni a *Notae in Ianum Pannonium* keletkezési hátterét. Ezért a klasszika-filológia, a poétika, az irodalomtörténet tárgykörébe tartozó köteteket, valamint a klasszikus és reneszánsz szövegkiadásokat, humanista irodalomtörténészek, történetírók, filozófusok és kommentátorok műveit vontam csak részletes tanulmányozás alá. Az ismeretszerzést megnehezítette, hogy Kovásznai a kommentár írása során hiába idéz klasszikus szöveghelyeket, kortárs és humanista munkákat, soha

[249] Szándékosan nem a „kritikai kiadás”, vagy a „szövegkiadás” kifejezést használom, hiszen ebből a szempontból mindenképp előzménynek kell tekintenünk Zsámboky János Janus Pannonius-kiadásait.

[250] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

nem jelzi, hogy mely kiadású köteteket használta, így tehát csak valószínűsíteni tudjuk, hogy a katalógusban felsorolt kötetekre támaszkodott munkája során. A Kovásznai-katalógusban azonban nincs meg minden olyan kötet, amelyre hivatkozik, így ez nyilvánvalóvá teszi, hogy Kovásznai nem kizárólag a saját könyvtárát használta.[251] Sajnos, a katalógus névtelen összeállítója a könyvek beszerzésének pontos dátumát nem tüntette fel, ennek ellenére más, a szövegből egyértelműen kivehető bizonyítékok alapján tudhatjuk, hogy Kovásznai dolgozott a listán szereplő művekből: például ő maga írja ezt le, vagy evidenssé válik az egyes hivatkozott kommentáros szövegkiadások és a Kovásznai-manuscriptum hasonlósága alapján.

A téma feldolgozása során a legfontosabb csoportnak a klasszikus auktorok szövegkiadásait[252] tekintettem. Ezeknek a túlnyomó része ugyanis olyan kiadás, amely nem csupán *apparatus criticus*-t, hanem a Kovásznaiéhoz hasonló kommentárokat is tartalmaz, a stílus, a szerkezet, a metódus valamint a magyarázatok tárgyköre, alapossága és széles körű ismereteket felvonultató tényanyaga szempontjából. A másik csoportot képezték a poétikai művek, kortárs vagy elődd humanista szerzők tollából, de ennek a csoportnak kevesebb figyelmet szenteltem, mivel ezekre a *Notae* megírásánál Kovásznainak nem mint költőnek volt szüksége, hanem legfeljebb mint kommentátornak Janus művei interpretálásához. A listában található kötetek harmadik típusát alkotják azok az irodalomtörténeti vagy történeti művek, amelyekre Kovásznai Sándor maga is cím szerint hivatkozik, ha Janusra vonatkozó adatokat közöl, vagy valamilyen vele kapcsolatos, homályos történelmi eseményt szeretne körüljárni. Nem tartottam szükségesnek ezt a csoportot sem részletesen vizsgálni, főleg azért nem, mert a legtöbb esetben maga Kovásznai citálja a szerzőket; vagy a saját állítása igazolására, vagy azért, hogy cáfolja őket. Egyébként az összehasonlítás szempontjából sem játszanak túl nagy szerepet, hiszen Kovásznai kommentárt írt, amelynek csupán kis részét teszik ki az irodalomtörténeti, vagy a történelmi adalékok. Úgy véltem

[251] Deé Nagy Anikó Teleki-monográfiájából tudjuk, hogy Kovásznai részt vett Teleki könyvtárának gyarapításában, ezen felül pedig a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárosa és tanára volt. Vö. *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 163, 171, 177, 206–207.

[252] A kötetek listája megtalálható a disszertáció Appendix-ében. Felsorolom még a katalógusban található elméleti munkákat, amelyeket Kovásznai a kommentár megírása során használhatott.

tehát, hogy ha igazolni szeretném azt az állításomat, miszerint Kovásznai Sándor európai színvonalú kommentátor, akkor legfontosabb feladatom a Kovásznai-könyvlistán megtalálható szövegkiadások kommentárjainak bemutatása, és ezek összehasonlítása a *Notae*-val. A Kovásznai könyvlistán több mint kétszázötven klasszikus és reneszánsz szövegkiadás és tanulmány, valamint filozófiai poétikai és történeti tárgyú kötet található. Ezek közül azokat az edíciókat válogattam ki, amelyek szerzői, illetve kommentátorai a leggyakrabban fordulnak elő Kovásznai hivatkozásaiban. Mintegy félszáz kötetet sikerült azonosítanom, behatóbban megvizsgálnom, majd összevetnem Kovásznai Sándor munkájával. Mindezek alapján ki lehet jelenteni: Kovásznai a párizsi klasszika-filológusok és a németalföldi tudós humanisták kommentáros kiadványait részesítette előnyben. A németalföldi egyetemekkel és városokkal először a tanulmányai során került kapcsolatba, de az innen származó kiadványokat később is beszerezhette, például az Utrechtben tartózkodó Zilahi Sámuel közvetítésével. Sajnos nincs konkrét adatunk Kovásznai könyvszerzéseinek módjáról és idejéről, az viszont biztos, hogy Zilahi rendszeresen vásárolt és küldött könyveket pártfogója, Teleki Sámuel számára.[253] Elképzelhető tehát, hogy Kovásznainak is tett ilyen jellegű szívességet. Ezt a kérdést – a dolgozat készítése során felmerült több másikkal együtt – nyitva hagyom egy eljövendő Kovásznai-monográfia készítőinek; a kéziratos hagyaték ugyanis sok titkot rejt még, amelyek jelentősen árnyalhatják az egész Kovásznai-életműről alkotott képet.

Az auktor-kiadások[254] nagy része Leydenben, Amsterdamban, Rotterdamban és Hágában jelent meg, méghozzá legtöbbször Isaac Vossius, Isaac Iohannes Pontanus (1571–1639), Iustus Lipsius, Nicolaus Heinsius és a Gronoviusok kritikai apparátusával és kísérő jegyzeteivel együtt. Irodalomtörténeti, és történelmi munkák voltak Kovásznai birtokában Vossius, Pontanus, Grotius, Paulus Iovius (1483–1552) tollából, mindegyik németalföldi városok kiadásaiban. A francia

[253] Vö. Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1783. február 2, in *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 262. – Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek, Utrecht, 1783. április 18, in *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 263–264.

[254] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

klasszika-filológia szinte tökélyre fejlesztett szövegkiadásait is gyűjtötte: kedvelte az *in usum Serenissimi Delphini* című párizsi sorozatban megjelent köteteket, ahol általában egy kommentár megalkotásában több olyan humanista és filológus is részt vett egyszerre, mint például Adrianus Turnébus és Dionysius Lambinus. Gyakran hivatkozott Marc-Antoine Muretre, Isaac Casaubonusra és Henri Étienne-re is. Kedvelte a bázeli Frobenius-kiadásokat, például sikerült megszereznie az általa nyomtatott 1555. évi Erasmus-féle Újtestamentum-kommentárt. Az angol filológusok közül William Spencer (?–1714) és Thomas Farnaby nevével találkozhatunk Kovásznai gyűjteményében leggyakrabban. A fenti felsoroláshoz a teljesség igénye nélkül hozzátehetjük még Carolus Sigonius (1524–1584), Flavius Blondus (1392–1463), Robertus Keuchenius (16. sz.), Bongars (1554–1612), Fayus (17. sz.), Minellius (1625–1683) és Duiatius (1609–1688) nevét is, akiktől elméleti alapokat sajátíthatott el, vagy akik a kommentár megírásában mintául szolgálhattak Kovásznai számára.

Általánosságban elmondható a németalföldi és franciaországi kiadványokról, hogy kisebb-nagyobb eltérésektől eltekintve – amelyek főként a filológusok eltérő stílusából és tudásszintjéből adódik – a kommentárral és kritikai apparátussal ellátott szövegkiadások homogén képet mutatnak.[255] A reneszánsztól a 18. századig húzódó néhány száz év alatt például eljutottak odáig, hogy a filológusok a rendelkezésükre álló lehető legtöbb szövegvariáns alapján állapítsák meg az autentikus szöveget. A *variae lectiones*-t eleinte nem, majd a szövegtől elkülönülve a kötet *appendix*-ében tüntették fel. A legszélesebb körben elterjedt metódus a 17–18. század folyamán az volt, hogy az *errata*-t, és a különböző szövegek eltéréseit először bőven elemezték a főszöveg alá elkülönülten nyomtatott kommentár részeként, majd pedig a kötet végén, a függelékben táblázatszerűen is feltüntették. Ezt a módszert Kovásznai Sándor is maradéktalanul követte, mint ahogyan ez a dolgozat előző fejezeteiből is kiderül; ez az a legfontosabb jegyzettípus, amelyet Teleki Sámuel is beépítetett az utrechti kiadás kötetébe. A nyomtatott kiadások minden esetben tartalmazták a kiadó előszavát a kötethez, amelyben bemutatta a

[255] Vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix. **A**-val jelöltem azokat a köteteket, amelyeket sikerült azonosítanom és átvizsgálnom.

szöveghagyományt, a szerzőt röviden, és a kiadó által alkalmazott metódust az emendatio során. Szó esett még a *praefatio*-ban ezen túl – ha a mű jellege megkívánta – az egyes művek sorrendjéről, kronológiájáról, a címválasztásról, az alkotó szándékáról, stb. Lényegében az előszó tartalmazta a legtöbb kiadás esetében azt a bizonyos *accessus ad auctorem* részt, amelyet már a középkori filológusok is alkalmaztak. A *praefatio*-t általában a nagyhatalmú patrónusoknak, vagy tudós, kiváló férfiaknak címzett ajánlás, a *dedicatio* követte. Ezen túlmenően egy humanista kiadvány ennél jóval több: nem is az auktor életrajzának, vagy a róla kialakult véleményeknek, dicséreteknek a közlése, hanem a studia humanitatis teljes tárházának felvonultatása miatt.

Az utrechti kiadás szerkesztése során Teleki követte a szokásokat: többféle Janus-életrajzot közölt, amelyhez hozzátett egy hosszabb, a sajátjaként feltüntetett Janus-biográfiát. Deé Nagy Anikó Teleki monográfiájában Teleki Sámuelnek tulajdonítja az életrajz szerzőségét.[256] Ez az állítás viszont legjobb esetben is csak egyfajta kompilációra vonatkozhat. Ugyanis a Telekinek tulajdonított *Janus-vita* egyes részei szó szerinti átvételek Kovásznai *Notae*-jából. Sajnos az általam átvizsgált Kovásznai-hagyatékban nem találtam semmiféle utalást arra, hogy ki állította össze végül az utrechti kiadásban megjelent életrajot: Teleki, vagy Kovásznai. Elképzelhető, hogy a Kovásznai által felsorakoztatott végtelen mennyiségű adathalmazt Teleki rövidítette le, és foglalta egységes rendszerbe, de szeretném ismételtem megemlíteni, hogy a Kovásznai-hagyatékban nem találtam erre utalást. A kötet bemutatta természetesen azokat a dicséreteket is, amelyeket híres és tudós férfiak írtak Janus Pannoniusról. Sajnos Teleki pont azt hagyta ki a kötetből, ami a kritikai apparátus és a filológusi munka legérdekesebb része, a kommentárt: ez az ugyanis, ami a főszöveget rendkívül sok oldalról megvilágítja, interpretálja, intertextualitásba helyezi, javítja, fontos adalékokkal egészíti ki, belehelyezi a történelmi és irodalmi összefüggésbe, azaz a legtöbb esetben lényegében kanonizálja. Arról nem is beszélve, hogy – jóllehet magyar példája nem volt – eltért a nemzetközi gyakorlattól is azzal, hogy Kovásznai kommentárját negligálta. A

[256] Vö. *Iani Pannonii Poemata, 1784, Nostra narratio et brevis expositio de vita Iani Pannonii*, II. 161–242.

17–18. századi auktorkiadások ugyanis a kötelezően felvonultatott *praefatio, dedicatio, vitae* (azaz életrajzok), *errata, variae lectiones* és az *appendix* közlésén túl majdnem ugyanannyi, ha nem több helyet hagynak a főszöveg mellet a kommentárnak is. Sok kiadás tartalmaz a kötet végén *index nominum et rerum*-ot, bár ezek sok esetben nem elég pontosak és nem elég alaposak. A kommentár a főszöveg alatt, nyomtatásban általában lapalji, igen bőséges jegyzetként jelenik meg; néha az oldalak margóján is megtalálható, mintegy körülölelvén a főszöveget. A kommentár az általam vizsgált kötetekben meglehetősen sokrétű. Főleg a franciák, de sok esetben a németalföldi filológusok is a jegyzetapparátusukat *argumentatio*-val, vagy *interpretatio*-val[257] kezdik, ami annyit jelent, hogy röviden megjelölik a magyarázni kívánt főszöveg-részlet tárgyát, és – ha netán az olvasónak gondjai támadnának a megértéssel – egyszerűbb latinsággal ugyanazt megismétlik, interpretálják. Az *interpretatio*-t vagy *argumentatio*-t követi az adott mű (esetleg kisebb szövegegység, például egy elégia, vagy epigramma, stb.) történetének, címének, keletkezési idejének bemutatása, amely után a szöveg hagyományozásának főbb vonalakban történő ismertetése következik. Ilyen például Nicolaus Heinsius Claudianus-kiadása,[258] ezt a módszert, láthattuk, Kovásznai is teljes mértékben átveszi,[259] mint ahogy azt is, hogy kisebb egységenként interpretálja vagy argumentálja is Janus eredeti szövegét, az *in usum Serenissimi Delphini*-sorozat bevett szokása szerint. Szinte minden egyes kötetre jellemző, hogy a főszövegből vett kisebb egység, majd az *interpretatio* vagy *argumentatio* után következnek az *annotationes*, azaz a konkrét értelemben vett magyarázatok, a tárgyi apparátus. Ez a tárgyi apparátus nagyon sokrétű, és mint ahogyan már többször szó volt róla, mindenben megfelel a *studia humanitatis* által felállított követelményeknek: tehát itt a kommentátor tanúbizonyságot tehet arról, hogy mindenféle tudományos

[257] Döntően a párizsi kiadásokra jellemző, hogy az *interpretatio*-t vagy az *argumentatio*-t a főszövegtől és a tényleges kommentároktól is elkülönítve szedik, vö. *Catalogus Kovásznai*, Appendix.

[258] Vö. *Claudii Claudiani quae exstant. Nicolaus Heinsius Dan. filius recensuit ac notas addidit...*, Amstelodami, ex Officina Elzeviriana, 1665.

[259] Vö. a *Notae* minden egyes kommentárt úgy kezd, hogy felsorolja, mely kiadások tartalmazzák a szöveget, milyen típusú címvariánsokkal, hogyan datálódnak az egyes művek, stb.

szempont szerint képes a szöveg sokoldalú és elmélyült értelmezésére. Nagyon fontos még, hogy bármi, amit mond, az igazolható, visszakereshető legyen, ezért a jegyzeteit nagy mennyiségű, antik auktoroktól vett citátumokkal támasztja alá, vagy éppen humanista, kortárs elődök gondolatainak megismétlésével igazolja. Az idézetek szerepe azonban nem merül ki annyiban, hogy a kommentátort jóváhagyják, van emellett egy másik, ugyanilyen fontos, ha nem fontosabb feladatuk: beilleszteni a kommentált főszöveget a klasszikusok kánonjába. Ez a szempont sokkal fokozottabb szerepet kap a humanista szerzők kommentálásánál. Tekintve, hogy a reneszánsz szorosan összefonódik az antikvitással, a humanista szerzők szövege sem lehet soha független az antikvitástól, így itt az intertextualitás különösen hangsúlyossá válik.

Ezt nyilvánvalóan Kovásznai is megértette, hiszen a *Notae*-ban lépten-nyomon olyan idézetekbe botlunk, amelyek vagy őt, mint kommentátort igazolják, vagy pedig Janus költeményeit törekednek kanonizálni. Lényegében a 18. századi kommentárok alapját a citátumok sűrű hálója alkotja, amelyre minden mást később rá lehet építeni. Ez a minden más természetesen szorosan összefügg a kommentált szöveg témájával: például egy történetírói művet és egy eposzt nem lehet azonos metódus alapján kommentálni. Az általános gyakorlat az, hogy egy történeti munka tárgyi apparátusa túlnyomórészt történelmi adatot,[260] helyreigazítást, pontosítást tartalmaz, míg egy eposzhoz írt kommentár tele lesz Vergilius- és Homeros-idézetekkel,[261] valamint mitológiai tárgyú jegyzetekkel. Hasonlóképpen, egy Lucretius-kommentátor az ókori filozófiát boncolgatja a milétosziaktól kezdve egészen Epikurosig (Kr. e. 341–270),[262] míg Seneca tragédiáinak magya-

[260] Lásd pl. *Iustinus cum notis selectissimis variorum* . . . , Amstelodami, Apud Ludovicum et Danielem Elzevirios, 1659. Ebben a kiadásban a kommentár túlnyomó részben előző történetírók munkáiból citál, nagyrészt történelmi adalékokat hoz.

[261] Hugo Grotius és Thomas Farnaby Lucanus-kiadása: a filológusok magyarázataik kapcsán általában Ovidiusra vagy Vergiliusra, esetleg a Vergiliust kommentáló Serviusra hivatkoznak. Vö. *M. Annaei Lucani Pharsalia sive de bello civili Caesaris et Pompeii Libri X. Additae sunt in fine Hugonis Grotii Notae* . . . *et Thomae Farnabii* . . . , Amstelodami, apud Ioannem Bloeuw, 1643.

[262] Michael Fayus a jegyzeteiben főként az *argumentatio*-ban fejt ki minden lényeges filozófiai mozzanatot, amelyet Lucretius (Kr. e. ca. 97–55) olvasásakor értenünk kell. Vö. *Titi Lucretii Cari*

rázója[263] többnyire kénytelen mitológiai jegyzetek tömkelegéből felépíteni az *adnotationes*-t. Természetesen egy kommentár szükségszerűen ennél mindig jóval komplexebb: a főszöveg témájának fő irányvonala mellett maradva a kommentátornak képesnek kell lennie bármely tárgyban felmerülő probléma megoldására, a homályos pontok tisztázásra. Ez az alapvető felfogás a humanizmus szellemiségében fogant: az antikvitást úgy lehet megérteni és újjáéleszteni, ha azt a maga komplexitásában vizsgáljuk. Az antikvitás ugyanis nem csupán történelem, vagy irodalom, hanem egy letűnt kor kultúrája, amely magában foglalja a történelmen és az irodalmon túl a politikát, a vallást, a művészeteket és a tudományokat is. Éppen ezért a kommentátornak az a kötelessége, hogy a lehető legösszetettebb, legteljesebb tudással vértezze fel magát, hogy az általa kiadott szövegen keresztül az antikvitás egy kis darabját életre keltse, és azt a maga összetettségében megértesse. Így tehát a kommentár is mindig összetett, sokrétű: a főtéma interpretálásán túl a 17–18. századi jegyzetapparátus mindig minden témakörben tartalmaz hozzáfűznivalót, attól függően, ahogy azt a bemutatni kívánt kisebb szövegegység éppen aktuálisan megkívánja.

Szintén ejtettem már szót arról, hogy a kommentátor egyénisége, műveltsége, klasszika-filológiai és egyéb irányú tudása is befolyásolja a kommentár egészét. Az átvizsgált auktor-kiadások mindegyikéről elmondható, hogy azokban a kötetekben, ahol volt kommentár, előfordult az irodalmitól kezdve a kritikain át a földrajzi, asztrológia, grammatikai, stilisztikai, retorikai magyarázatokig mindenféle típusú jegyzet, pontosan úgy, ahogy Kovásznai Sándor *Notae*-jában. Nézzünk meg a teljesség igénye nélkül néhány konkrét példát! Minden, magára valamit is adó kommentátor megadja az egyes szövegváltozatok különböző olvasatait és a textusra vonatkozó egyéb kritikai megjegyzéseket is tesz. Ilyen például tipikusan az 1659-es amszterdami Iustinus-kiadás egyik lábjegyzete, amely felsorolja

---

De rerum natura libri VI. Interpretatione et notis illustravit Michael Fayus ... Parisiis ... in usum Serenissimi Delphini ... 1680.

[263] Vö. *M. Annaei Senecae Tragoediae cum notis Thomae Farnabii*, Amstelodami, apud Guilielmum et Ioannem Bloeuw, 1643.

a *variae lectiones*-t,[264] de nem hivatkozik pontosan egyik forrására sem. Kovásznai Sándor ennél jóval pontosabb, minthogy a *Notae*-ba beleépítve pontos forrásmegjelölésekkel megtaláljuk az eltérő olvasatokat, sajnos csak azokét, amelyekhez hozzáfért. Viszont sok 17–18. századi humanistánál nem érzékelhető a teljességre törekvésnek még a szándéka sem a szöveghagyomány feltárása során. Kovásznai és Teleki törekvéseiben legalább ezt felfedezhetjük, még ha az utrechti kiadás szövegforrásai hiányosak is. A kritikai filológia egyébiránt Kovásznai Sándor egyik erőssége, gondoljunk csak a már többször említett Fontius-episztola kommentárjára. Természetesen nem egyedül itt kamatoztatja éles szövegkritikai képességeit.[265]

Igen érdekes példaként szolgálhatott Kovásznai számára a Terentius hat komédiáját bemutató kiadás, amelyben a kommentátor, Nicolaus Camus (17. sz.) közmondások jelentését, történetét világítja meg, több citátummal is megerősítve állítását.[266] Igen fontos minden kommentátor számára a földrajzi felvilágosítás: az olvasót pontos geográfiai és szórakoztató etnikai leírásokkal csigázzák fel, vagy

---

[264] Vö. Iustinus: *Historiae* 1. 1, 6 „Vexoris Aegypti”-hez írt lábjegyzetét: „Vexoris in manuscriptis quibusdam legitur »suexosis« pro quo alii »sestoris« ut et Herodot. lib. 2. Malim scribere »sesoosis« quod proprius accedit” *Iustinus, cum notis selectissimis variorum: Berneggeri, Bongarsii, Vossii, Thysii, etc.* . . . , Amstelodami, apud Ludovicum et Danielem Elzevirios, 1659.

[265] Lásd pl. *Notae, Epitaphium Andreolae*, 71. Itt Kovásznai a szövegből levezetett belső érvekkel próbálja meghatározni az epitaphium keletkezési idejét: „Scripta est haud dubie ab Iano in Italia degente et admodum adolescente, nempe ante annum 1455. quo Nicolaus V. decessit, et post 1447. quo pontifex creatus est. Cum vero Philippo iam Cardinale Bononiensi haec Elegia consignata sit; arbitror mortuam fuisse Andreolam circa annum 1449, quo fere tempore a Nicolao fratre pontifice ille quoque factus est Cardinalis, ut ordine narrationis Platinae colligi posse videtur.”

[266] Főszöveg: *Adelphoi* 21. „Lupus in fabula” Camus jegyzete: „Adagium, quo utimur, quoties supervenit ille, de quo loquimur, et nobis sua praesentia detrahit facultatem loquendi. Sic Plautus in *Sticho*, act. 4, scen. 1. »Atque tibi eccum lupus in sermone?« Sermo pro familiari colloquio illic sumitur. Eadem est vis verbi Fabula, unde fabulari quod et elegans, et veteribus olim pervulgatum, hodie vix notum in eo significatu. Credebatur luporum visus esse noxius, vocemque homini, quem priores contemplentur, adimere ad praesens, ut Plinius 8. 22. Vergilius etiam id confirmat Ecloga 9. »Nunc oblita mihi tot carmina, vox quoque Moeria | Iam fugit ipsa: lupi Moerin videre priores!«, *P. Terentii Carthaginensis Afri Comodiae sex. Interpretatione et notis illustravit Nicolaus Camus* . . . , Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1675.

éppen mesélik el a helyhez fűződő mítoszokat,[267] mint például a szicíliai Aetna kapcsán egy párizsi Prateus-kiadás. Kovásznai viszont a legtöbb esetben a földrajzot, vagy a történelmet nem ötvözi mitológiával; ő szigorúan elválasztja a tényeket és a fikciót,[268] legalábbis egy jegyzettípuson belül. A filológusok nagyon kedvelik az etimológiát, igen gyakran építenek be jegyzeteikbe ilyen jellegű részeket, mint például Fayus a Lucretiushoz írt kommentárjába.[269] Természetesen Kovásznai Janus-kommentárja sem képzelhető el e nélkül.[270]

A természetrajzi ismeretek szintén elengedhetetlenek a studia humanitatis-ban jártas férfiú számára, így egy művelt kommentátor akkor sem esik kétségbe, ha a szövegben meteorológiai, növény- vagy állattani, esetleg környezeti problémákkal találja szembe magát.[271] Széleskörű tudással kell rendelkeznie, hogy számot

---

[267] Így tesz Ludovicus Prateus a Iuvenalis és Persius Satyráit tartalmazó kiadásban: Főszöveg: Iuv. Sat. 1. 1, 8. „Vicinum antrum". Lábjegyzet: „Aetna mons in Sicilia flammas eructans, in quo propterea fabulati sunt habitare Vulcanum. Huius montis incendia describere amabant poëtae." *D. Iunii Iuvenalis et A. Persii Flacci Satyrae Interpretatione ac notis illustravit Ludovicus Prateus*, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1684.

[268] A *Notae* VI. Elégiájához írt jegyzetekben ezt írja Mysiáról: „Mysia proprie fuit Asiae regio iuxta Propontidem, At Moesia iuxta Danubium longe procurrens; Macedoniae iugis Thraciaque terminata, in superiorem et inferiorem dividebatur. Superior Pannoniae conterminata, Servia nunc vocatur, inferior Bulgaria. Non dubium est quin Ianus hic intelligat Moesiam superiorem. Hanc autem utramque Moesiam Graeci saepe Mysiam vocant, quos Noster hic imitatur." *Notae*, 6. 92.

[269] Főszöveg: Lucr. Rer. nat. 1.7. „Daedala tellus" Lábjegyzet: „Sic v. 229. a verbo »δαιδαλλειν – variare« Hinc Festus dixit »daedalam a varietate rerum artificiorumque esse apud Lucretium terram«. Sic et opera vasque figurata et arte plena dicuntur daedala. Lucretius lib. 4. »daedala lingua«, lib. 5. »daedala signa«, Verg. 4. Georg. »daedala tecta« Inde Daedalus dictus est ille faber Atheniensis omnium artificum aetatis suae ingeniosissimus." *Titi Lucretii Cari De rerum natura Libros VI. Interpretatione et notis illustravit Michael Fayus*, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1680.

[270] Vö. A Maros folyó nevének feltárása kapcsán írja Kovásznai: „Marus Tacito, Straboni Μαρισος Geogr. Ravennati Marisia, gentili lingua Maros velet Marus, apud Gyergyoenses in Transsilvania ortus, alluit hanc nostram civitatem Marus-Vásárhely dictam . . . " *Notae*, 7. 119.

[271] Lásd pl. Többek között Gronovius jegyzeteivel ellátott Statius-kiadást. Főszöveg: Stat. Silv. 3. 1, 37 „Acantho Sidonio". Lábjegyzet: „Acanthus latinae spina dicitur. Herba tamen est, quae assurgit in topiarium et urbanum opus. Verg. »Bacchas semper frondentis acanthi.« Vid. Plin. *Publii Papinii Statii Sylvarum Libri V. Thebaidos libri XII. Achilleidos libri II. Notis selectissimis . . . ,*

adjon esetlegesen a botanikai, zoológiai, nem ritkán orvosi ismereteiről – legtöbbször Pliniusra hivatkozva – bár nyilván azzal is tisztában van, hogy ennél jóval szélesebb a természettudományos szerzők palettája. Kovásznai is igen gyakran idézi Pliniust, de az európai elődökkel szemben nem elégszik meg ennyivel, orvosi témájú hivatkozásaikhoz gyakran használja fel Celsust, Serenus Sammonicust, Richard Mead-et (1673–1754) és Friedrich Hoffmannt[272] (1626–1677). Művelődéstörténeti, kultúrtörténeti, vallástörténeti adalékok sem hiányozhatnak egy jól felépített kommentárból, hiszen ezek segítségével lehet az antikvitást a maga teljességében megragadni.[273] Kovásznai sem akar eltérni az általános gyakorlattól, ő is sok efféle magyarázatot épít be a *Notae*-ba, például mikor a már említett lovagi játékokról értekezik,[274] vagy mikor a Janus-korabeli temetkezési szokásokat az antikvitáséval veti össze.[275] Az antikvitás nem érthető ókori filozófiai és asztrológia ismeretek nélkül, egy kommentátornak otthonosan kell mozognia ezeken a területeken is, hogy az olvasó számára megfogható közelségbe hozza a gyakran bonyolult csillagászati és bölcseleti összefüggéseket, például éppen ezért jelent nehéz feladatot Lucretius kommentálása.[276] Kovásznainál is gyakran találhatunk

---

Lugduni Batavorum, 1671. Találhatunk ilyen példát egy Lucanus-kötetben is, amelyet Farnaby adott ki. Főszöveg: Luc. Phars. 10. 8–9 „Tyrio quorum pars maxima succo | cocta diu virus . . . ” Lábjegyzet: „Purpureo, a Tyro, ubi optimus purpurarum piscatus, cuius piscis, qui et murex dicitur, sanguine, seu flore, quem ore habet, moriensque exspuit, tinguntur vestes. . . . Medicatum liquorem succum, tincturam. Mart. Epigr. 1. 51 et 4. 4” *M. Annaei Lucani Pharsalia sive de bello civili. Caesaris et Pompeii Libri X. Additae sunt in fine Hugonis Grotii Notae . . . et Thomae Farnabii in margine, ets. . . . Amsterodami, apud Ioannem Bloeuw, 1643.*

[272] *Notae*, 4. 61–62, 539–568 és *Notae*, 4. 65, 684–689.

[273] Így tesz többek között Isaac Casaubonus, mikor lényegében egy teljes kötetet szentel az athéniek halevési szokásainak, amely sokkal több, mint kultúrtörténeti áttekintő. A kötet, amely Kovásznainak is megvolt: *Athenaei Deipnosophistarum Libri Quindecim . . . in qua Isaacus Casaubonus recensuit . . .* Lugduni, 1612.

[274] *Notae*, 8. 151., vö. a 203. lábjegyzet.

[275] *Notae*, 3. 45, 1030–1056.

[276] Főszöveg: Lucr. Rer. nat. 2. 287. „De nihilo quoniam”. Lábjegyzet: „Id est res non fiunt ex nihilo, quia pondus et ictus atomorum id impediunt: at pondus et ictus atomorum non faciunt, ut nobis innata fit libertas agendi.” *Titi Lucretii Cari De rerum natura Libros VI. Interpretatione et notis illusztravit Michael Fayus*, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1680.

asztrológiai-filozófiai ismertetőket, amelyhez ő leggyakrabban Macrobiust hívja segítségül.[277]

Lehetetlenség lenne az összes 17–18. századi jegyzettípus minden fajtáját ebben a disszertációban összeszedni, de feltétlenül meg kell említeni, hogy a felsoroltakon túl előfordulnak még történeti, mitológiai, stilisztikai, grammatikai, retorikai magyarázatok, amelyeket Kovásznai Sándor is mind átvesz a *Notae*-jába, mint ahogyan a dolgozat második része, a szövegkiadás ezt híven be is mutatja. A fejezet összefoglalásaként elmondható, hogy a Kovásznai-katalógusban talált hatvan-kötetnyi 17–18. századi kommentáros kiadás, és a *Notae* összehasonlítása után kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy Kovásznai Sándor kommentárja megüti, sőt néha túl is haladja az európai művek színvonalát mind a szövegkritika, mind pedig a tárgyi tudás szempontjából. Kovásznai Sándor filológiailag igen alaposan felkészült, következetes, a szöveg emendálására tökéletesen alkalmas, miközben képes a Janus szövegeket a változatos tárgyi apparátus mellékelésével olyan kontextusba helyezni, amely az olvasó számára nem csupán az antikvitást, de a reneszánsz korszakot is újjáéleszti.

[277] Lásd pl.: *Notae*, 14. Az *Ad Animam Suam* teljes kommentárja.

1.7. Összegzés – Kovásznai Sándor jelentősége

Kovásznai Sándor életéről, munkásságáról és jelleméről az eddigi legteljesebb képet Kocziány László rajzolta a Kovásznai válogatott írásait tartalmazó kötetének előszavában.[278] Munkája röviden összefoglalja Kovásznai életének állomásait, tanulmányait Erdélyben és Leydenben, felsorolja költői alkotásait, műfordításait, tudományos munkáit, és részleteket is közöl írásaiból. A hangsúlyt Kocziány Kovásznai jellemének feltárásán túl arra helyezi, hogy a lehető legösszetettebb jellemzését adja egy méltatlanul elfeledett tudós literátor-költőnek. A képet tovább is lehetne árnyalni, erre azonban ebben a dolgozatban nem vállalkozhattam, óriási ugyanis a még feltárásra váró Kovásznai-hagyaték. Ezért célomnak csupán azt tekintettem, hogy Kovásznai Sándor klasszika- és neolatin filológusi jelentőségét tárjam fel a Janus Pannoniushoz írt kommentárja segítségével, és lefektessem az elkészítendő kritikai kiadás elveit. Kutatásaimat Kocziány László és Deé Nagy Anikó nyomán kezdtem el, akik felhívták a figyelmet Kovásznai szerepére az utrechti Janus-kiadás előkészületeiben. Mindketten megemlítették, hogy a Teleki-kiadásként emlegetett Janus-edíció végleges formába öntésénél Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professzor segédkezett.[279] Egyikük sem tulajdonított viszont oly nagy jelentőséget személyének, mint amekkorát megérdemelt volna, ugyanis véleményem szerint a kiadás filológiai munkálatait majdnem teljes egészében Kovásznai Sándor végezte, egymaga. Ez az egyik sarkalatos kérdés, amelyet a disszertációmban igazolni kívántam. A másik pedig Kovásznai Sándor filológusi jelentősége, amelyet a dolgozatban – kritikai kiadásra szánt – kéziratának a bemutatásával szándékoztam bizonyítani.

Teleki Sámuel, aki egyébként a nagy formátumú vállalkozás kezdeményezője és anyagi finanszírozója volt, a nyomtatott kiadásból kihagyta Kovásznai Sándor Janus Pannonius munkáihoz írt kommentárját, amely nem csupán filológiai, de irodalomtörténeti szempontból is rengeteg érdekes adatot tartalmaz Janus személyéről, életéről, munkáiról. A Kovásznai-manuscriptum lényegében szintézisteremtő mű: egyszerre vállalkozik ugyanis Janus Pannonius életművének a kor

[278] *Kocziány*, 5–40.

[279] *Kocziány*, 27–29., és *Deé Nagy: Teleki Sámuel*, 143–156.

színvonalán álló lehető legautentikusabb kiadására, és a kommentár segítségével a Janusra vonatkozó valamennyi adat összegzésére. Az összegzésre Kovásznai olyan műfajt választott, – a kommentárt – amely a reneszánsz kezdetétől fogva egészen a 18. század végéig, azaz az ő koráig rendkívül gazdag hagyománnyal rendelkezett. Kovásznainak a szöveg legautentikusabb kiadása és a reneszánsz kommentár mellett célja volt még az egész antikvitás életre keltése is a maga összetettségében, hasonlóan az európai hagyományhoz. Ez nem csak az irodalom felélesztését jelentette, hanem magába foglalta a nyelvet, a történelmet, a kultúrát, a filozófiát, a jogot, a természettudományokat, a mitológiát és a vallástörténetet is, így tehát egy felkészült kommentátornak igen széleskörű és alapos ismeretekkel kellett rendelkeznie ahhoz, hogy mindezt megvalósítsa. Ez volt legalábbis az európai mérce. Európában tehát kialakult már a kritikai filológia hagyománya, amelynek szigorú szabályait Petrarca élesztette újjá. A 18. század végére megszilárdultak a műfaj kritériumai is. Magyarországon ezzel szemben Ábel Jenő fellépéséig gyakorlatilag nem létezett klasszika-filológia. Nem jelentek meg kritikai igénnyel létrehozott szövegkiadások, és a kommentár műfaja is majdnem teljesen ismeretlen volt hazánkban.[280] Talán egyedül Matthaeus Fortunatust és Seneca-kommentárját lehetne megjelölni, mint a kritikai filológia példaértékű munkáját,[281] de ő még a Quattrocentóban, az olasz-magyar kapcsolatok révén virágzó humanizmus egyik utolsó képviselője volt. Rajta kívül, a mai filológiatörténeti álláspont szerint Ábel Jenő fellépéséig nem létezett hazánkban klasszika-filológia olyan formában, amely színvonalban a külfölddel felvehette volna a versenyt, mert hiányzott hozzá a szövegkiadási gyakorlat, és a kritikai filológiai tradíció. Itthon nemcsak hogy a klasszikus auktorokat hanyagolták, a neolatin irodalom iránt még ennél is kisebb volt az érdeklődés: Ábel Jenő szerint sokak számára teljesen feleslegesnek tűnt humanista költők szövegét kritikai igénnyel kiadni, bő-

[280] Vö. *Vári: Classica-philologia*, 436–456., és *Borzsák: Ábel*, 7–42.

[281] „A kapcsok Olaszországgal lazúlnak. Az utolsó, ki még ott tanul ez időtt, de nagyon is említésre méltó, Matthaeus Fortunatus Pannonius (?–1528), az első módszeresen dolgozó magyar philológus. Kiadta 1522-ben Velencében, Aldusnál Seneca Naturales Quaestionese 7 könyvét bő commentariussal, melyben 429 helyen javítja a szöveget. A rotterodami Erasmus exacte doctus, diligens, sobrius sanusque iudicio-nak nevezi.” *Vári: Classica-philologia*, 439.

ven elég lett volna ugyanis a textusból kiszűrhető művelődéstörténeti adalékokat megismerni.[282] Tehát nem létezett sem művelt tudományos nemzedék, sem intézményesült klasszika-filológia, sem humanizmus-kutatás – ez Ábel summázata. Ennek ellenére megemlíti Teleki gróf Janus-kiadását, amelyet azért szigorú kritikával illet, tudniillik, hogy rengeteg lappangó Janus-költeményt nem kutatott fel, és nem adott ki. Csakhogy sem a Teleki után következő tudós nemzedéknek, sem Ábel Jenőnek nem volt tudomása arról, hogy az utrechti Janus-kiadás Kovásznai Sándor munkája. Nem ismerték ugyanis a hatalmas terjedelmű Kovásznai-manuscriptumot, amely színvonalban tökéletesen megfelelt a 18. századi európai kommentárnak, mind a kritikai, mind pedig a tárgyi apparátusát tekintve. Kovásznai tehát annak ellenére hozott létre nemzetközi színvonalú szövegkiadást, és kommentárt, hogy létezett volna hazánkban intézményesült klasszika-filológia, vagy humanizmus-kutatás. Ha itthon nem volt ehhez megfelelő bázis, honnan vette a mintát? Természetesen az mércének számító németalföldi és párizsi filológiai iskoláktól, amelyet közvetetten bizonyítanak a Kovásznai-könyvkatalógusban szereplő művek. Ezek a kötetek mind kommentárral ellátott klasszikus szövegek, amelyeket Kovásznai mintául használt fel saját jegyzetapparátusának készítése során.

Teleki gróf kihagyta Kovásznai kommentárját a nyomtatásból. Pontosabban a kritikai apparátusát átvette (pl. *errata*), de a tárgyit nem közölte, illetve a tárgyi apparátusából adatokat kölcsönzött a Janus-biográfiához, csak éppen elfelejtette az előszóban a tudós professzor nevét is megemlíteni. Hogy miért hallgatta el Teleki a kommentátor nevét, azt homály fedi, mint ahogyan azt is, miért maradt ki – Európában egyébként a szövegkiadással szinte kötelezően együtt járó – a kiadásra előkészített, letisztázott kommentár a kötetből. Ezt sajnos nem sikerült megtudnom, nem találtam nyomát semmiféle magyarázatnak. Viszont kézenfekvőnek tűnnek a következő szempontok: lehet, hogy Teleki Sámuel grófnak egyszerűen nem volt anyagi fedezete az óriás méretű kommentár kinyomtatására. Az is valószínű indoknak látszik, hogy az olvasóközönségnek nem volt igénye – minthogy nem volt hazánkban hozzászokva – egy klasszikus kritériumok alapján

[282] Vö. *Ábel: Adalékok, A Janus Pannonius-kéziratokról* , 1–2.

felépített komplex kommentárra. Főképpen nem egy olyan korban, ahol az anyanyelv használata került középpontba, nem volt humanizmus-kutatás és még Janus Pannoniusnak is azt rótták fel legfőbb bűnéül, hogy nem írt magyarul.[283] Mindenesetre azt feltétlenül le kell szögeznünk, hogy Kovásznai munkájának mellőzése méltatlanul fosztotta meg őt a filológusi dicsőségtől. Kovásznai Sándor annak ellenére nőtte ki magát európai színvonalú tudós kommentátorrá, hogy semmilyen hazai tradícióba nem tudott kapaszkodni: érdemes arra, hogy elfoglalja helyét a filológiatörténetben, és a Zsámboky János és Ábel Jenő között eddig fennállónak hitt űrt kitöltse. Ez a Janus Pannonius műveinek kritikai kiadására érvényes megállapítás egyben azt is jelenti, hogy Kovásznai nem kizárólag a Janus-filológiában nyeri el méltó helyét, hanem lényegében az egész hazai filológiánknak olyan jelentős mérföldköve, amely a Matthaeus Fortunatustól Ábelig és Husztiig ívelő úton áll egyedül.

Kovásznai Sándor így a Janus-kiadás előkészítése során kénytelen az európai hagyományhoz nyúlni. Annál is inkább, mert a külföldi tanulmányútján megismert munkák, elvek, módszerek igen magasra tették számára a mércét. Miből meríthetett Kovásznai? Abból a műfajból, amely a klasszikus szövegek tanulmányozása során szükségszerűen alakult ki, és amelynek a gyökerei az antikvitásban erednek. A klasszikus tudomány művelése lényegében a szöveg megértése, magyarázata, és az irodalmi örökség, a „klasszikusok” megőrzése, valamint az irodalmi hagyomány visszaállításának művészete. Különös jelentőséggel bír ez a meghatározás a reneszánsz korban, amikor az irodalmi hagyomány visszaállítását jelentősen megnehezítette az antikvitás óta eltelt évezred. Petrarca volt az első, aki tudományos-kritikai szemlélettel látott hozzá az antik szövegek felkutatásához, és a textusok, könyvek, életművek módszeres helyreállításához. Az ő célja volt először a lehető legautentikusabb, a szerző szándékának megfelelő szöveg megállapítása a szövegkritika módszerével, amely magába foglalta a *recensio*-t (az összes rendelkezésre álló szöveg összegyűjtése), az *examinatio*-t (az összegyűjtött szövegek kritikai vizsgálata, értékelése) és a *constitutio*-t (a szöveg eredeti vagy helyes alakjának helyreállítása). Ez lényegében a filológiai tevékenység

[283] *Thimár: Lingua et litteraria* , in *Histora litteraria*, 68–85.

egyik részét alkotja. A másik része viszont a szövegértelmezéssel és a szövegmagyarázattal kapcsolatos, tehát az egyes szöveghelyekhez tartozó nyelvi, tárgyi, történeti, filozófiai, természettudományi, stb. jegyzetek és magyarázatok elkészítése. A filológiai munka tágabb halmazaként értelmezhető ezeken túl a forráskutatás, a szöveg utóéletére vonatkozó adatok összegyűjtése és az életrajzi-kortörténeti adatok összeállítása. A több évezreden átívelő filológiai tradíciót részletesen ismerteti Rudolf Pfeiffer[284] Kr. e. 300-tól kezdve egészen a modern értelemben vett kritikai kiadások kialakulásáig. A Kovásznai-kommentár felépítésének, módszerének megértéséhez számunkra az Itáliában a Petrarcától induló és a francia, majd németalföldi hagyományon át egészen az angol filológiáig átívelő fejlődéstörténeti szakasz az érdekes.

A kommentár legtöbbször járulékos műfaj: általában a főszöveggel együtt él, illetve azt lényegében kanonizálja, beilleszti az irodalmi hagyományba. Arra is találunk elég példát, mikor a kommentár a kommentált művel egyenlő rangra emelkedik, és önálló műként is megállja a helyét, mint például Macrobius kommentárja Cicero *Somnium Scipionis*-ához, vagy Ficino kommentárja Platon *Symposion*-jához. Igen sokféle kritériuma van tehát a kommentárnak, mégis szeretném három szempontra felhívni a figyelmet, amelyek egyike sem maradhat ki a műfaji meghatározásból: az, hogy „klasszikus” szövegből indul ki, hogy azt értelmezi (magyarázza, újra értelmezi), és hogy a főszöveget kanonizálja. Természetesen ez csak a három legalapvetőbb műfaji feltétel, a humanista kommentár nagyon fontos jellemzője még, hogy nem csupán a konkrét textust akarja értelmezni, hanem szándékában áll a főszöveg magyarázatán keresztül az egész antikvitást felélesztení.[285] A reneszánsz szövegolvasás jellemzőiről és a modern kommentártörténeti kutatásokról ad tájékoztatást Marianne Pade néhány éve megjelent tanulmánykötete.[286] A kötetben foglalt tanulmányok újabb adalékokkal járulnak hozzá a reneszánsz kommentár fogalomköréhez, ezek közül kiemelném a legfontosabbakat.

[284] Vö. *Pfeiffer: Classical Scholarship*, I–II.

[285] Például: Casaubonus kommentárja Athenaios Deipnosophista-jához, vagy Perotti kommentárja Martialishoz.

[286] Vö. *Pade: Renaissance Commentaries*.

A reneszánsz kommentár célja a fentebb felsoroltakon túl, hogy a főszöveget ne csupán önmagában vizsgálja, hanem azt mintegy kanonizálja, ezt pedig úgy éri el, hogy állítását bőségesen alátámasztja a megfelelő klasszikus szöveghelyekkel. Jelentőssé válik a kötet elejére helyezett *praefatio* is, amelyben összefoglalják az auktor szándékát, életrajzi adatait, és a mű keletkezési körülményeit. A középkori kommentárral ellentétben, amely kedvelte a kompilációs, kivonatos megoldásokat, a humanista közreadó mindig teljességre törekszik, és Beroaldo Apuleius-kommentárja óta tudjuk, hogy a főszöveg interpretációja nem lehet mentes a kommentátor egyéniségétől sem. Újabb aspektussal gazdagította a képet Erasmus az Újtestamentumhoz írt magyarázataival, amely a „Sacra Scriptura sui ipsius interpres" szellemiségében fogant. Ezt a megközelítést, miszerint a szöveg önmagát interpretálja, és amelynek megértéséhez feltétlenül szükséges az eredeti nyelv ismerete, Kovásznai is beépítette saját munkájába. Közben fejlődik a szövegkiadások minősége is: az irányítást lassan Franciaországban az Étienne-család nyomdája veszi át, majd utánuk a párizsi Press Royal kiadványai. Az Adrianus Turnebus és a Dionysius Lambinus nevével fémjelzett kötetek kiadói vezérelvüknek a kézirati hagyomány igen alapos összevetését tartották. A Scaligerek filológiai munkássága nem hagyott nyomot Kovásznai életművén, viszont a németalföldi iskola utánuk következő tagjainak tevékenysége annál inkább: szövegkritikai metódusában egyértelműen felfedezhető Iustus Lipsius, Daniel és Nicolaus Heinsius, valamint Gerhardus Iohannes és Isaac Vossius módszere. A német filológiából Kovásznai gyakorlatilag semmit nem vett át, míg az angolok közül főként Thomas Farnaby hatott rá. Hivatkozik még többször Pieter Burmannra, David Runkenre és Tiberius Hemsterhuisra, akik viszont az angol Richard Bentley-féle észérvekbe vetett hitet és lexikográfiai érdeklődést kapták örökségül.

Látjuk tehát, hogy a kommentátor tevékenysége lényegében minden filológiai részmunkát felölel. A kommentátor a legtöbb esetben megegyezik azzal a személlyel, aki a szövegkritikai munkálatokat is végzi. Így a filológus–kommentátor–szövegkiadó arra törekszik, hogy a lehető legjobb tudása szerint helyreállítsa a szerző szándéka szerinti eredeti szöveget, majd azt a maga teljességében, az an-

tikvitásra folyamatosan reflektálva, a lehető legmegfelelőbb módon interpretálja és magyarázza, valamint beillessze az irodalmi hagyományba.

Kovásznai Sándor Janus-kommentárja képes volt megfelelni minden olyan formális és informális kritériumnak, amelyet a műfaj évszázados tradíciói alakítottak ki.

Közvetett és közvetlen bizonyítékokat is találunk arra, hogy Kovásznai Sándor a fent említett párizsi, angol, és németalföldi kommentáros szövegkiadások mintáját követte. Közvetett bizonyíték a disszertáció appendixében közölt könyvlista, amely egykor Kovásznai Sándor könyvtárához tartozott: klasszikus auktorok kritikai igénnyel készült kiadásai, amelyeket kommentárral a legnevesebb már említett francia, angol, holland filológusok láttak el. Közvetlen bizonyítéknak Kovásznai saját kezűleg írt hivatkozásait tekinthetjük, mikor a már fentebb említett tudós elődeit citálja. Teljesen világossá válik számunkra ez a mintakövetés akkor is, ha a katalógusban felsorolt köteteket és a Kovásznai által hivatkozott filológusok munkáit összehasonlítjuk a Kovásznai-kézirattal a kritikai szövegmegállapítás módszere metódus, a stílus, a hivatkozások mikéntje, és a magyarázatok, interpretációk sokszínűsége alapján. Milyen is ez a kézirat? Először is fontos leszögezni, hogy habár bizonyíthatóan Kovásznai Sándor végezte az utrechti edíció szövegkritikai munkálatait, és írta meg hozzá azt a kommentárt, amelynek bizonyos részeiből mazsolázgatva állították össze a Janus-életrajzot, arról se feledkezzünk meg, hogy Teleki Sámuel volt az, aki megszerezte a nehezen hozzáférhető Janus-köteteket, és biztosította a munkához, valamint a nyomtatáshoz szükséges anyagi feltételeket. A Janus Pannonius műveit tartalmazó kéziratot, és nyomtatott kiadásokat átadta Kovásznai Sándornak, aki csak ezek birtokában láthatott hozzá bármilyen filológiai munkához. Mindketten tudták, hogy az összegyűjtött anyag hiányos: hivatkozik erre Teleki is a *praefatio*-ban[287] és Kovásznai is a *Notae in Ianum Pannonium*[288] címmel ellátott kéziratában. Egyébként nem egy, hanem két változat létezik a Kovásznai-kéziratból: az *Adnotationes ad Ianum Pannonium*, a piszko-

[287] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Praefatio*, 3–16.

[288] Vö. *Notae*.

zat,[289] és a fent írt *Notae in Ianum Pannonium*, amely a nyomdakész tisztázatnak felel meg. Mindkét variáns több kötetes és a marosvásárhelyi Teleki Tékában található. Ugyanitt őrzik azt a kötetet is, [290] amely az olaszországi könyvtárakban felfedezett, de az utrechti kiadásból sajnálatosan kimaradt egyéb Janus-műveket tartalmazza.

A *Notae* felépítése a következő: minden elégiához írt magyarázat azzal kezdődik, hogy Kovásznai felsorolja a költemények előfordulását a különböző Janus-kiadásokban, majd a címváltozatokat; ezután egy 8–10 soros elégia-részlet következik, majd annak az interpretálása. Végül pedig szavanként vagy frázisonként haladva fűzi a szöveghez a legkülönfélébb típusú és terjedelmű magyarázatait, amelyek témától függően érintik többek között a mitológia, a történelem, a grammatika, a stilisztika, az irodalomtörténet, a kritikai filológia, a geográfia, a filozófia, és az asztrológia tudományterületeit. Az elégiák sorrendje a manuscriptumban eltér attól, ahogy az utrechti kiadás végleges formába öntötte: de egyik rendszer sem követi a kronológia, a keletkezési hely, vagy a tematika rendező elvét. Emiatt többször érte megérdemelt kritika az utrechti kiadást, de hogy a szerzők miért ezt a sorrendet választották, arra nincs kézzelfogható magyarázat. Még inkább érthetetlen ez annak tükrében, hogy a Kovásznai-manuscriptum több esetben pontosan, és sokszor megközelítőleg helyesen adja meg az elégiák feltételezett keletkezési helyét és idejét,[291] mégpedig legtöbbször belső, pusztán a szövegből kikövetkeztetett érvek és a kritikai filológia segítségével, vagy pedig kortárs és későbbi történetírók műveinek felhasználásával. V. Kovács Sándor veszi górcső alá a sorrend és a kronológia problémáit, összehasonlítja az utrechti kiadást a Huszti-, és a Juhász-féle dátumozással,[292] majd új megoldást kínál az *ordo elegiarum*-ra és a datálásra.[293] Kovásznai ettől függetlenül olyan irodalom- és filológiatörténeti problémákat jár körül, amelyet csak egy bő évszázad múltán Ábel, majd Huszti,

[289] Vö. *Adnotationes*.

[290] *Ianii Pannonii Carmina inedita*, TKt, Tq–675 b/e. S. 226.

[291] Vö. 155. lábjegyzet.

[292] *V. Kovács: Az újkori J. P. filológia*, in *J. P. Tanulmányok*, 572–574.

[293] Vö. *V. Kovács: Eszmetörténet*, 572–574.

sőt esetenként csak a modern 20. századi Janus-filológia oldott meg. Ilyen például Janus nevének, származásának és rokoni kapcsolatai feltárásának kérdése; Janus 1458-as római látogatásának valós szándéka; Janus részvétele az 1463-as boszniai hadjáratban Mátyás kísérőjeként; Janus szerzősége a Fontiushoz címzett episztola kapcsán; vagy Tito Vespasiano Strozza személyének elkülönítése Vespasiano könyvkereskedőétől. Kovásznai minden jegyzete hiteles, és megfelelő hivatkozásokkal alátámasztott kortárs és antik auktorok műveiből. A kézirat kiadásával azt szándékozom elérni, hogy Kovásznai Sándor tudós marosvásárhelyi professzor kommentárja, és az utrechti kiadás együtt végre elfoglalhassa méltó helyét nem csupán a Janus-kutatásban, hanem az egész európai kommentártörténeti hagyományban is.

A kéziratos Kovásznai kommentár kritikai kiadásának készítése során igyekeztem a modern kritikai edíciók elveit követni. A Janus-elégiák szövegét ellenőriztem az összes – az utrechti kiadás előkészületeihez felhasznált nyomtatott kiadásból. A Janus-elégiák szövegét Kovásznai jegyzeteiből kiemeltem, és a magyarázatok elé illesztettem egészben, az utrechti kiadás szövegváltozata szerint, de a Kovásznai-manuscriptum sorrendjében. A *variae lectiones*-t az elégiák szövege alatt, lábjegyzetben tüntettem fel, mégpedig az eltérő edícióknak modern kritikai Janus-kiadásban megállapított sigláit használva. Ez lényegében a kritikai apparátusom első részeként fogható fel (Kovásznai ugyanis az eltérő olvasatokat a jegyzetek közé ékeli, az *errata*-t pedig csak a jegyzetek végén közli). A Janus-elégiák szövege után illesztettem a *Notae in Ianum Pannonium* megfelelő részeit, jelen esetben a manuscriptum szerinti első négy Janus-költeményhez írt jegyzetapparátust. A nyomdakész kéziratot tekintettem értelemszerűen Kovásznai főszövegének, és egybevetettem a piszkozat olvasatával. A piszkozatot **ms2**-vel jelöltem, és az eltéréseit a *Notae* főszövege alatt lábjegyzetben tüntettem fel. A szöveg helyesírásában a mai, latin szövegre vonatkozó szabályokat követtem, mert Kovásznai következetlenségei miatt nem láttam értelmét a betűhív átírásnak. A Kovásznai által használt rövidítéseket feloldottam (pl. i. e. = id est), illetve ahol teljesen egyértelmű dologra vonatkozott (pl. v = versus) ott elhagytam. Kovásznai nem használ caputokat a felosztásban, így én sem tartottam szükségesnek ezt a

megoldást alkalmazni: a hivatkozás során a kommentár sorszámát, az eredeti manuscriptum oldalszámát, majd az általam adott sorszámot jelöltem (pl. *Notae*, 3. 47, 1099 = a harmadik elégiához írt kommentár a kézirat 47. oldalán, az 1099. sorban). A dátumot arab számokkal írtam, a hivatkozások rövidítéseit egységesítettem, mivel Kovásznai maga meglehetősen következetlenül alkalmazza ezeket. Kovásznai csupán az aláhúzást használja kiemelés céljából, én ezt árnyaltam: a Janus-idézeteket dőlt betűvel, Kovásznai magyarázatait normál betűvel szedtem, a többi auktortól kölcsönzött idézeteket pedig idézőjelbe tettem. A Kovásznai által hivatkozott auktorok textusait szintén ellenőriztem, és az eltéréseket, pontosításokat, kiegészítéseket, javításokat a kritikai apparátusomban jelöltem. Három különböző típusú jegyzetet alkalmaztam tehát: az elsőben a Janus-elégiák olvasatainak eltéréseit tüntettem fel, a másodikban a kétféle Kovásznai-kézirat különbségeit, a harmadikban pedig az idézett klasszikus és humanista szerzők szövegeinek pontosításait, kiegészítéseit. A szövegek ellenőrzése során mindig a modern kritikai kiadásokat használtam (Teubner, The Loeb Classical Library), vagy ha ezek nem voltak fellelhetők, akkor a legalaposabb, lehetőleg kritikai igénnyel kidolgozott, hozzáférhető köteteket vettem elő. Kovásznai az idézetek során is következetlenül alkalmazza, vagy akár el is hagyja a jelöléseket, illetve pontatlanul, hiányosan citálja e szövegeket, én mindezeket egységesítve javítottam. A szerzőket és műveiket, illetve a jelölésüket a bibliográfiában és rövidítésjegyzékben soroltam fel. A dolgozathoz tartozik még név- és tárgymutató, a *Catalogus librorum Alexandri Kovásznai* klasszikus auktorokra vonatkozó listája, valamint az *Ad Bartholomaeum Fontium* címet viselő, tévesen Janus-elégiának tulajdonított episztola kommentárja a Kovásznai-kéziratból. Azért tartottam fontosnak közölni a Fontiushoz írt episztola kommentárját, mert ebből a szövegből látszik a legvilágosabban, hogy Teleki Sámuel nem saját kútfőből, hanem a Kovásznai-kéziratból dolgozott az utrechti kiadás előkészítése során.[294]

A disszertáció utolsó fejezetében kívántam választ adni arra a két kérdésre, hogy hogyan illeszkedik Kovásznai mint kommentátor az európai tradícióba, és

[294] Vö. *Iani Pannonii Poemata, 1784, Carminum Appendix*, 671–674., és másolatban a dolgozat Appendixében: *Notae*, 23. 315–354.

hogy hol van a méltó helye a magyar Janus-filológiában. A kommentár szűk értelemben véve nem szépirodalmi, hanem a filológia tárgykörébe tartozó műfaj, amelynek szigorú kritériumai vannak. Magyar mintája ebben Kovásznai Sándornak nem lehetett, éppen ezért a nemzetközi tradícióhoz nyúlt vissza. Bizonyítéknak tekinthető a Kovásznai-könyvlistán található kötetek sokasága, amelyek egytől egyig kommentárral ellátott klasszikus szövegkiadásokat tartalmaztak. A kommentárokat Erasmustól kezdve a 18. századig Európa legnevesebb filológusai írták. Habár Kovásznai soha nem jelöli meg pontosan, hogy mely köteteket használt Janus költeményeihez írt magyarázatai elkészítése során, valószínűsíthető, hogy a könyvlistáján szereplő kötetek kommentárjai szolgáltak neki mintául. Saját maga is hivatkozik közülük egy-egy nagyobb névre manuscriptumában. Reményeim szerint sikerült megmutatnom, hogy Kovásznai Sándor kommentárjára is igaz mindaz, amit a 18. századra kikristályosodott kommentár-műfajról általánosságban el lehetett mondani. Ami pedig Kovásznainak a magyar filológiatörténetben és Janus-kutatásban elfoglalt helyét illeti, elég csak azt hangsúlyozni ismét, hogy őelőtte ilyen műfaj Magyarországon eddig egy kivételtől (Matthaeus Fortunatus) eltekintve nem létezett. Nem tartom tehát túlzásnak azt az állítást, hogy Kovásznai Sándor hazánkban lényegében műfajteremtő művet alkotott, és ha manuscriptuma nyomtatásba kerül, példát mutathatott volna mind tudásban, mind a kritikai-filolgóiai metódus alkalmazásában az utána következő nemzedéknek, már jóval Ábel Jenő és a Ponori-Thewrewk-iskola[295] A Janus-kutatásban elfoglalt méltó helyét is akkor érthetjük meg, ha elgondolkodunk azokon a problémákon, amelyeket Kovásznai vetett fel, és csak esetleg a modern Janus-filológia tudott megoldani, például: Janus életrajza homályos részleteinek megvilágítása, a Fontius-episztola szerzőségének tisztázása, Vespasiano da Bisticci könyvkereskedő megkülönböztetése,[296] stb. Kovásznai Sándor sok esetben nem jutott el a problémafelvetéstől a megoldásig, mert ezeket lényegében a szövegből vett belső

[295] Vö. *Borzsák: Ábel*.

[296] Vespasiano da Bisticci híres férfiakról szóló életrajzait (melyben Janus Pannoniusról és Vitéz Jánosról is ír, sőt a Janusszal való személyes találkozását és azt is elmeséli, hogy tőle könyveket vásárolt), Angelo Mai bíboros adta ki Rómában, a 19. században. Kovásznai nem ismerhette eszerint Vespasiano da Bisticci nevét és könyvkereskedői tevékenységét, de arra rájött, hogy Tito

érvek alapján járta körül. Külföldi tanulmányúton (Leyden kivételével) Janus Pannoniusszal összefüggésben soha nem járt, így nem adódott számára lehetőség tágabb körű kutatások elvégzésére. Hozott anyagból dolgozhatott csupán, így csak azt tudta felhasználni, amit Teleki gróf számára feldolgozásra átadott. Éles kritikai logikája segítségével meg tudta fejteni azokat a problémákat, amelyeket a szövegből ki lehetett következtetni, de sajnos meg kell állapítanunk, hogy a mai modern Janus-filológiához lényegében már semmi újat nem tett hozzá. Kommentárja a kor európai színvonalának megfelel, de a mai olvasó számára helyenként túlzónak, terjengősnek, szétszórtnak tűnhet. Teleki Sámuel mindenesetre az utrechti kiadásból lényegében teljesen mellőzte Kovásznai kommentárját, de megtartott és kiválogatott olyan részeket, amelyek bizonyíthatóan a Kovásznai-kézirathoz tartoznak, például a Carminum Appendix és a Janus életrajzait tartalmazó részekben.[297] Az eddig csak részben feltárt Kovásznai-hagyatékból még nem derült fény arra, hogy a fent említett részek kompilációját Teleki, vagy esetleg maga Kovásznai végezte. Minden részletre kiterjedően ezt csak a teljes Kovásznai hagyaték feltárásával lehetne igazolni.

Reményeim szerint a Kovásznai-kézirat egy részének kritikai kiadásával sikerül bebizonyítanom, hogy Kovásznai Sándor, habár a modern Janus-filológia őt már túlhaladta, a 18. században hazánkban egyedülálló módon európai tudományos színvonalat képviselt. Olyan kommentárt hozott létre, amely a nemzetközi hagyományba szervesen illeszkedhetett volna, hazánkban pedig műfajteremtő erővel bírt volna, jócskán megelőzve ezzel Ábel Jenőt és a Ponori-Thewrewk-iskolát, ha őt méltatlanul el nem feledik.

Vespasiano Strozzával nem azonos, vö. Angelo Mai: *Specilegium Romanum*, 1839–1844, in *Ábel: Adalékok*, 221–227.

[297] Janus életrajzi adataira nézve vö. az utrechti kiadás Teleki-féle Janus-életrajzát: *Nostra brevis narratio et expositio de vita Iani Pannonii*, II. 163–167., a *Notae*, 3. 37–38, 728–772 és *Notae*, 3. 36–37, 686–722 soraival. Janus rokoni kapcsolatairól, vagy Mátyás hadjáratairól szóló részben is Kovásznai-jegyzetből dolgozott Teleki, vö. *Nostra brevis narratio* . . . , II. 169–172., és 219–223, a *Notae*, 3. 34, 601–604, a *Notae*, 3. 35, 650–653 és *Notae*, 6. 83–89 A Fontius-episztola Telekinél *Epistola ad Bartholomaeum Fontium*, I. *Carminum Appendix*, 674., vö. a dolgozat Appendixe.

1.7.1. Bibliográfia

Ábel: Adalékok
ÁBEL Jenő: *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budapest–Lipsiae, Brockhaus, 1880.

Anderson–Sauer: Books and Readers
ANDERSON, Jennifer–SAUER, Elizabeth: *Books and Readers in Early Modern England*, Material Studies, Philadelphia, 2002.

Bán: J. P. irodalmi hagyomány
BÁN Imre: *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*, in *J. P. Tanulmányok*, 491-508.

Bartók: Humanista grammatika
BARTÓK István: *Magyar szerkesztésű humanista grammatikák ismerete a XVIII. században*, in *Historia litteraria*, 106-121.

Humanista műveltség
BARTÓK István–JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor: *Humanista műveltség Pannóniában*, Pécs, 2000.

Békés Enikő: Janus-bibliográfia
BÉKÉS Enikő: *Janus Pannonius, Válogatott Bibliográfia*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

Billanovich: Tradizione
BILLANOVICH, Giuseppe: *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'Umanesimo. Volume primo. Tradizione e fortuna di Livio tra Medioevo e Umanesimo*, Padova, Editrice Antenore, 1981.

Birnbaum: The Orb and the Pen
BIRNBAUM, Marianna D.: *The Orb and the Pen. Ianus Pannonius, Matthias Corvinus and the Buda Court*, Budapest, Balassi Kiadó, 1996.

Bloemendal: Vossius
BLOEMENDAL, Jan: *Gerardus Joannes Vossius and his Poeticae institutiones (1647). Perspicuitas for Would-be Poets and their Tutors?* Acta Conventus Neo-Latini Bononiensis, IANLS, szerk.: Rhoda Schnur, Bonn, 2006, 193–200.

Bollók: Asztrológia
BOLLÓK János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, Budapest, Argumentum, 2003.

Boronkai: A J. P. szöveghagyomány
BORONKAI Iván: *Adalékok a Janus Pannonius-szöveghagyományhoz*, in *J. P. Tanulmányok*, 459–466.

Borsa: Clavis
BORSA Gedeon: *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae, 1465–1600*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

Borzsák: Ábel
BORZSÁK István: *Ábel Jenő*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Borzsák: Budai Ézsaiás
BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és a klasszika-filológiánk kezdetei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

Casella: Beroaldo
CASELLA, Maria Teresa: *Il metodo dei commentatori umanistici esemplato sul Beroaldo*, in Studi medievali, 1975, 16, 627–701.

Considine: I. Casaubon
CONSIDINE, John: *Philology and Autobiography in Isaac Casaubon, Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri XV. (1600)*, Acta Conventus Neo-Latini Cantabrigiensis, IANLS, Cambridge, 2003, 155–162.

Csapodi: A J. P. szöveghagyomány
CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, sorozat: Humanizmus és reformáció, 10, szerk.: Jankovics József, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Deé Nagy: Teleki Sámuel
DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, 1997.

Kovács: Matthias Corvinus
E. KOVÁCS Péter: *Matthias Corvinus*, Budapest, Officina Nova, 1990.

Kovács: A Hunyadiak háborúi
E. KOVÁCS Péter: *A Hunyadiak háborúi*, in *Hadtörténet*, 67–75.

Gerézdi: Janustól Balassiig
GERÉZDI Rabán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig, Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

Grafton: G. Budé
GRAFTON, Anthony: *Is the History of Reading a Marginal Enterprise: Guillaume Budé and His Books*, Papers of the Biographical Society of America, 1997, 91/2. 139–157.

Grafton: Ioseph Scaliger
GRAFTON, Anthony: *Ioseph Scaliger: a Study in the History of Classical Scholarship*, Oxford, University Press, 1983.

Grafton: The footnote
GRAFTON, Anthony: *The footnote. A curious history*, London, Faber and Faber, 1997.

Haig Gaisser: F. Beoraldo
HAIG GAISSER, Julia: *Filippo Beroaldo on Apuleius: Bringing Antiquity to Life*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 87–109.

Hankins: Plato
HANKINS, James: *Plato in the Italian Renaissance, 1–2*. Leiden-New York, E. J. Brill, 1990.

Hargittay: Filológia
Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába, szerk.: Hargittay Emil, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1997.

Hegedűs: Analecta nova
HEGEDŰS ISTVÁN: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia, ex scriptis ab Eugenio Abel*, Budapest, 1903.

Historia litteraria
Historia litteraria a XVIII. században, szerk.: Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, sorozat: Irodalomtudomány és kritika, Tanulmányok, szerk.: Szörényi László, Tverdota György, Budapest, Universitas Kiadó, 2006.

Horváth: J. P. műfajai
HORVÁTH János, ifj.: *Janus Pannonius műfajai és mintái*, in *J. P. Tanulmányok*, 337–389.

Huszti: Janus
HUSZTI József: *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931.

Iani Pannonii Poemata, 1784.
Iani Pannonii Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia, 1–2, ed. Sámuel Teleki et Alexander Kovásznai, Traiecti ad Rhenum, Bartholomaeus Wild, 1784.

Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata
Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. A Magyar Tudományos Akadémia textológiai bizottságának közreműködésével összeállította Péter László. Függelék: Kulcsár Péter (latin), Kovács Ilona (francia), Kovács Zsuzsa (olasz), Vizkelety András (német), in *Hargittay: Filológia*, 74–91.

Jankovits: Accessus ad Janum
JANKOVITS László: *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, sorozat: Humanizmus és reformáció, 27, szerk.: Jankovics József, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

J. P. Tanulmányok
Janus Pannonius, Tanulmányok, szerk.: Kardos Tibor–V. Kovács Sándor, sorozat: Memoria Saeculorum Hungariae, 2, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

Kallendorf: Marginalia
KALLENDORF, Craig: *Marginalia and the Rise of Early Modern Subjectivity*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 114–116.

Kardos: J. P. reneszánszkori értékelése
KARDOS Tibor: *Janus Pannonius reneszánszkori értékelése és költői metódusa, Kísérő tanulmány az Akadémiai Kiadónál megjelent »Iani Pannonii Episcopi Quinqueeccles: illius antiquis vatibus comparandi, recentioribus certe anteponendi, quae uspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia, Viennae, 1569« Sambucus kiadás facsimiléjéhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

Kazinczy: Erdélyi levelek
KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*, sorozat: Erdélyi ritkaságok, szerk.: Jancsó Elemér, Kolozsvár, 1944.

Kecskeméti: Historia litteraria
KECSKEMÉTI Gábor: *A historia litteraria korai történetéhez*, in *Historia Litteraria*, 45–67.

KISS Áron: *Kovásznai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz*, Figyelő, 1876, 366-374.

Kivistö: The Concept
KIVISTÖ, Sari: *The Concept of Obscurity in Humanist Polemics of the Early*

Sixteenth Century, Acta Conventus Neo-Latini Bononiensis, szerk.: Rhoda Schnur, IANLS, Bonn, 2006, 429–438.

Kocziány
KOCZIÁNY László: *Kovásznai Sándor, Az ész igaz útján, Válogatott írások*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.

Kocziány: Kovásznai, Sincai professzora
KOCZIÁNY László: *Kovásznai Sándor, Gheorghe Sincai marosvásárhelyi professzora*, in *Studii*, 217–242.

Koller: Historia
KOLLER, Iosephus: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*, Tomus IV, Posonii, 1796.

KONCZ József: *Janus Pannonius utolsó kiadása*, Figyelő, 1886, 42–43.

Adnotationes
KOVÁSZNAI Sándor: *Adnotationes ad Ianum Pannonium*, Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, 1771–1783, MS autogr., TKt, I–IV. 1462 d/1–4, V. 1462 c. sz.

Notae
KOVÁSZNAI Sándor: *Notae in Ianum Pannonium*, Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, 1778–1779, MS autogr., TKt, I–III. 401 b, c, d, sz.

Krautter: Philologische method
KRAUTTER, Konrad: *Philologische Method und humanistische Existenz. Filippo Beroaldo un sein Kommentarzum Goldenen Esel des Apuleius*, München, 1971.

Kronk: Cometography
KRONK, Gary W.: *Cometography. A Catalog of Comets*, Volume 1, Ancient–1799, Cambridge, University Press, 1999, 281–282.

Benda: Mo kronológiája
Magyarország történeti kronológiája, szerk.: Benda Kálmán, I. kötet, *A kezdetektől 1526-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Martellotti
MARTELLOTTI, Guido: *Scritti petrarcheschi*, Padova, Editrice Antenore, 1983.

Martels: Piccolomini
MARTELS, Zweder von: *The Central Position of the Authors of Late antiquity in Humanist Thought: The Case of Aeneas Silvius Piccolomini*, Acta Conventus Neo-Latini Cantabrigiensis, IANLS, Cambridge, 2003, 603–610.

Mayer: Janus utrechti kiadása
MAYER Gyula: *Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása*, kísérő tanulmány, amely az 1784-es utrechti Janus-kiadás facsimiléjéhez készült – *L'edizione di Utrecht delle opere di Ianus Pannonius*, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

Mayer: Iani Pannonii Opera omnia
MAYER Gyula–TÖRÖK László: *Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia* Volumen I. Epigrammata. Fasciculus 1. Seriem redigunt Stephanus Borzsák et Ágnes Ritoók-Szalay. Textus Edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius Mayer. Similia addidit Ladislaus Török, Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

Mezey: J. P. utóéletéről
MEZEY László: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről*, in *J. P. Tanulmányok*, 523–533.

Most: Kommentare
MOST, Glenn W.: *Kommentaries – Kommentare*, Aporemata 4, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1999.

Hadtörténet
Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján, szerk.: Rácz Árpád, Budapest, Rubicon–Aquila Könyvek, 2000.

Erasmus: Novum Instrumentum
Novum instrumentum omne diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum, Basiliae, apud Iohannem Frobenium, 1516.

Pade: Renaissance Commentaries
On Renaissance Commentaries, edited by Marianna Pade, Noctes Neolatinae, Neo–Latin Texts and Studies, 4, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2006.

Osmond: The Valla Commentary
OSMOND, Patricia J.: *The Valla Commentary on Sallust's »Bellum Catilinae«, Questions of Autencity and Reception*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 29–48.

Cornu Copiae
PADE, Marianne: *Niccolo Perotti's »Cornu Copiae«: Commentary on Martial and encyclopedia*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 49–63.

Pajorin: Janus Annalesa
PAJORIN Klára: *Janus Annalesének legendája*, in *Humanista műveltség Pannoniában*, 73–78.

Pfeiffer: Classical Scholarship I.
PFEIFFER, Rudolf: *History of Classical Scholarship. From The Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford, Clarendon Press, 1968.

Pfeiffer: Classical Scholarship II.
PFEIFFER, Rudolf: *History of Classical Scholarship. From 1300 to 1850*, Oxford, Clarendon Press, 1976.

Pray: Annales regum Hungariae
PRAY, Georgius: *Annales regum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564*, Vindobonae, 1763–1770.

Pray: Annales veteres Hunnorum
PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, 1774.

Ramminger: Ermelao Barbaro
RAMMINGER, Johann: *A Commentary? Ermelao Barbaro's Supplement to Dioscurides*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 65–85.

Ritoókné: Nympha
RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Nympha super ripam Danubii, Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

Ritoókné: J. P. családjáról
RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról*, in *Ritoókné: Nympha*, 23–29.

Rossi: Le orationes di Muret
ROSSI, Giovanni: *Le orationes di Marc-Antoine Muret (1526-1585): Humanae litterae e iurisprudenzia a confronto nella Roma del Cinquecento*, Acta Conventus Neo-Latini Bononiensis, IANLS, szerk.: Rhoda Schnur, Bonn, 2006, 697–705.

Sandys: A History of Classical Scholarship
SANDYS, John Edwin: *A History of Classical Scholarship*, Cambridge, University Press, 1908.

Sherman: Renaissance Readers
SHERMAN, William H.: *What did Renaissance Readers Write in Their Books?* in *Anderson–Sauer: Books and Readers*, 119–138.

STEPHANUS, Henricus: *Traité préparatif à l'Apologie pour l'Hèrodote*, 1566.

STEPHANUS, Henricus: *De criticis veteribus Graecis et Latinis*, 1587.

Studii
Studii de iştorie, filologie şi iştoria artei, Bucuresti, 1972.

Surdél: Classical Philology
SURDÉL, S.–NELLEN, Henk J. M: *Classical Philology and Early Humanism in the Low Countries: Research for Europa Humanistica*, Acta Conventus Neo-Latini Bononiensis, IANLS, szerk.: Rhoda Schnur, Bonn, 2006, 777–787.

Szelestei: Historia litteraria
SZELESTEI N. László: *Historia litteraria – és magyar irodalomtörténetírás*, in *Historia Litteraria*, 86–105.

Szörényi: Philologica Hungarolatina
SZÖRÉNYI László: *Philologica Hungarolatina, Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2002.

Szörényi: Zrínyi és Vida
SZÖRÉNYI László: *Zrínyi és Vida, avagy a neolatin vergiliusi eposzmodell*. In *Szörényi: Philologica Hungarolatina*, 81–90.

Tarnai: Tanulmányok
TARNAI Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004.

Thimár: Lingua et litteraria
THIMÁR Attila: *Lingua et litteraria*, in *Historia Litteraria*, 68–85.

Tüskés: Irodalomtudomány
TÜSKÉS Gábor: *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történe-*

téhez. Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek, in *Historia Litteraria* 15–42.

Ulery: Bellum Catilinae
ULERY, Robert W: *Sallust's »Bellum Catilinae« in the Edition of Venice 1500: the Medieval Commentary and the Renaissance Reader*, in *Pade: Renaissance Commentaries*, 7–28.

Váczy: Kazinczy levelezése II.
VÁCZY János: *Kazinczy levelezése II. (1790–1802)*, Budapest, 1891.

Vári: Classica–philológia
VÁRI Rezső: *A classica-philológia encyclopaediája. A classica-philológia tudományágainak módszertanába bevezető kézikönyv*, Budapest, Athaeneum, 1906.

V. Kovács: Eszmetörténet
V. KOVÁCS Sándor: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom, Tanulmányok*, Budapest–Dabas, Magvető Könyvkiadó, 1987.

V. Kovács: Az újkori J. P. filológia
V. KOVÁCS Sándor: *Az újkori Janus Pannonius filológia. Janus elégiáinak időrendi problémái*, in *J. P. Tanulmányok*, 572–574. és in *V. Kovács: Eszmetörténet*, 337–341.

Világirodalmi Lexikon
Világirodalmi Lexikon, főszerk.: Király István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970–1996.

Waszink: The Leyden University
WASZINK, Jan H: *The Leyden University in the Seventeenth Century*, Leiden, 1975.

Vári: Matthaeus Fortunatus
WEIS (VÁRI) Rezső: *Matthaeus Fortunatus*, Egyetemes Philológiai Közlöny, XII, 1888, 346–362.

2. Alexandri Kovásznai: Notae in Ianum Pannonium

2.1. Elegia I.

Naiadum Italicarum Principi Divae Faeroniae devotus hospes Ianus Pannonius cecinit in reditu ex Urbe Nonis Iuniis Anno 1458.

1 Sacri fontis ave, mater Feronia, cuius
Felix Paeonias, Narnia potat aquas.
3 Iam prope litorei tetigit Sol brachia cancri,
Sentit et Icarium, fervida terra, canem.
5 Tolle sitim saevis tulerat Langia Pelasgis,
Quae nostra exurit pectora, tolle sitim.
7 Sic tibi magna parens alimenta aeterna ministret,
Sic numquam vena pauperiore fluas
9 En semel en iterum quos ferrea fistula fundit,
Excipiunt latices, guttura sicca tuos.
11 O quantus rediit membris vigor. O mea quanto
Viscera divinus liberat igne liquor.
13 Nec venter, quamvis repetito murmurat haustu,
Sudorem subitum nec gravis humor agit.
15 Ergo operae nobis pretium fuit alta labantes
Ad iuga clivoso tramite ferre gradus.

---

1 Sacri fontis ave] **Ec** *Conr.* **Eh En Jx Ea** fontis ave sacri **Jq** sacri fontis mater Feronia cuius
1 cuius] **Jr** quoius
9 iterum] **Jq** iturum
11 quanto] **Ec** *Conr.* quando
13 Nec] **Ec Jr Eh En Jx Ea** 15 16 13 14 **Jq** 15-16 hiatus
13 murmurat] *Conr.* **Eh Jq Jx Ea** immurmurat
15 labantes] **Eh En Jx Ea** libantis

17 Iam libet et pulchram mirari turribus arcem,
Quae surgit sanctis proxima gurgitibus,
19 Audire et strepitum, quem subter, valle profunda
Spumea sulfurei fluminis unda facit,
21 Ac totos circum lustrare ex ordine montes,
Pura salutiferi, quos fovet aura poli.
23 Ante, voluptatem spectacula nulla movebant
Cum premeret torrens ora perusta vapor.
25 Ocyus hoc adsit toto grege pinguior haedus
Mutet et effusus, vitrea stagna, cruor.
27 Adsint et liquido Bacchi cum munere flores,
Nec cesset laudes vox resonare pias.
29 Salve iterum e Latiis, longe celeberrima, Nymphis,
Hospitis et grati suscipe dona libens.
31 Tu placidam miseris requiem mortalibus affers,
Corpora morosis febribus aegra levans.
33 Nec soli debent homines tibi, debet et aether,
Aurea cum pascas roribus astra tuis.
35 Phryx puer haud alias miscet cum nectare lymphas,
Nec sua Mars alio vulnera fonte lavit
37 Debita solventur semper tibi vota quotannis
Dum mea vitalis spiritus ossa reget,
39 Nec plus Castalias, quam te, venerabimur undas,
Musarum et nobis numinis instar eris.
41 Sed tamen in fessas, unde haec medicina, medullas,
Omnia quae nostis dicite, quaeso, Deae.
43 Evander ternis Herilum spoliaverat armis,

---

21 montes] **Jr** monteis **Jq Jx** montis

23 movebant] **Ec Eh Jq En Jx Ea** manebant

32 morosis febribus] **Ec** *Conr.* **Eh En Ea** tu rapidis febribus

32 levans] **En Ea** levas

36 lavit] *Conr.* **Eh Jx** lavat

Crudeles genitrix invocat orba Deos.

45 Iupiter est flentem coelo miseratus ab alto,

Corpus et in tenues iussit abire lacus.

47 Nec voluit rivis esse ex vulgaribus unum,

Sed superis magno, fecit honore parem.

49 Preacipua hinc levitas, hinc vis contraria morbis,

Hinc clarum tota nomen in Ausonia.

---

44 Crudeles] **Jr** crudeleis

49 hinc] **Jq** huic

50 Hinc] **Jq** huic

2.2. Notae ad Elegiam I.

2.2.1. Praefatio

| *Iani Pannonii Quinqueecclesiensis Episcopi Elegiarum Liber* His Elegiis et p. 1
Epigrammatis recensendis praeter manuscriptum Budensem, octo diversis usi sumus editionibus, quarum tamen nulla est, quae omnes Elegias extantes et Epigrammata complexeretur. In his plura, in aliis pauciora invenimus. Sunt autem editiones illae: (1) Bononiensis Anni 1513. a Sebastiano Magio procurata, in quae tamen duae tantum Elegiae, totidemque Epigrammata leguntur. (2)Viennensis Anni 1514. decem exhibet Elegias. (3) Basileensis Frobeniana Anni 1518. (4) Bononiensis Anni 1523. , cuius auctor Hilarius Wolfardus Transsilvanus. (5) Basileensis per Oporinum (6) Veneta Anni 1553. (7) Francofurtensis Anni 1619. quam edidit Pareus, ubi Elegiae duos efficiunt libros, Epigrammata unum; (8) Budensis Anni 1754. (9) manu scripti excerpta et (10) diligens collatio Sambucinae editionis Anni 1569. Constat vero nullam rationem esse habitam ordinis temporum in his editionibus, id quod hic monendum duximus.

Naiadum Italicarum Principi Divae Faeroniae devotus hospes Ianus Pannonius cecinit in reditu ex urbe Nonae Iuniis 1458. Sic inscribitur in plerisque editis haec Elegia duobus tantum variantibus. Nam Viennensis Anni 1514. habet: *Iani Pannonii ad Divam Feroniam Naiadum Italicarum principem. Elegia prima.* Bo-

---

3 tamen] **ms2** illegibilis

---

5 (1) Bononiensis Anni 1513.] **Jo**
6–7 (2)Viennensis Anni 1514.] **Jq**
7 (3) Basileensis Frobeniana Anni 1518.] **Jr**
7–8 (4) Bononiensis Anni 1523.] **Jx**
8–9 (5) Basileensis per Oporinum] **Ec**
9 (6) Veneta Anni 1553.] **Ea**
9–10 (7) Francofurtensis Anni 1619.] **En**
11 (8) Budensis Anni 1754.] *Conr.*
11 (9) manu scripti excerpta] **B**, Cod. Lat. 9977
11–12 (10) diligens collatio Sambucinae editionis Anni 1569.] **Eh**

noniensis Anni 1522. *Ioannis Pannonii Episcopi Quinqueecclesiensis ad Divam Feroniam Naiadum Italicarum Principem.* At in manuscripto Vindobonensis Bibliothecae hoc modo legitur: *Naiadum Italicarum principi Divae Faeroniae Ianus Pannonius cecinit in reditu ex urbe Nonis Iuniis Millessimo 1458.* Non igitur a Iano sed ab Sambuco vel alio est illud: *devotus hospes.* – *Naiadum Italicarum principi*: Naiades vel potius Naides sunt Nymphae, numina fontium et fluviorum apud veteres. – *Divae Faeroniae*: Legendum: *Feroniae*. Huius Deae diversis in locis Italiae fana fuerunt. Unde in Hetruria et Latio non unum eo nomine oppidum. Iure ergo Nympharum Italiae princeps vocatur. – *in reditu ex urbe*: Roma nempe Ferrariam. Alibi notamus, saepius Ianus Romam ventitare solitum fuisse. Nisi, vero hic Nonae Iuniae adderentur, omnino putassem Pannonium Romae tunc fuisse, ut solennes ritus Pontificis creandi coram contemplaretur. Nam Aeneas Silvius hoc Anno 1458. sed 13. Kalendas Septembris papa creatus est. Sed in patriam potius tunc reditum meditabatur, eoque Romam se contulit, ut urbem inviseret et favorem Cardinalium aucuparetur.

2.2.2. Elegia I.

| *Fontis ave sacri mater Faeronia, cuius Felix Paeonias Narnia potat aquas. Iam* p. 2
prope littorei tetigit sol bracchia cancri, Sentit et Icarium fervida terra canem. Tolle sitim, saevis tulerat Langia Pelasgis, Quae nostra exurit pectora, tolle sitim. Sic tibi magna parens alimenta aeterna ministret, Sic numquam vena pauperiore fluas. Id est: O Diva Feronia, mater huius divini fontis, cuius medicatas aquas felix urbs Narnia bibit, salve; Iam fere adest solstitium aestivum, et maximum caniculae ardorem terrae sentiunt. Quare peto a te, ut hanc meam sitim leves: Tanta enim mea pectora sitis urit, quanta premebat Argivorum exercitum ad Thebas vadentem, quem refecit fons Nemaeae silvae Langia. Quare ad eum modum tu quoque o Feronia, tolle hanc meam sitim. Sic tibi o fons, terra mater subministret perpetuas aquas. Sic nunquam fluas rivo tenuiore! – *Fontis ave sacri mater Feronia*:

7 sentiunt] **ms2** illegibilis

7 a] **ms2** autem

10 subministret] **ms2** ministret

Liber editus Vindobonae Anno 1514. habet: *O sacri fontis mater Feronia*; quod minus placet quia τό *ave* omittitur, quam tamen vocem posuisse Ianum liquet e 29. *Salve iterum e Latiis* etc. Non enim dixisset: *Salve iterum*, nisi ab initio scripsisset, *Salve* sive, quod idem est, *ave*. Porro, Parei Oporini, Veneta, Bononiensis Anni 1522, nec non et Sambuci, legunt. ut hic Budensis: *Fontis ave sacri* etc. Contra ea Bononiensis Anni 1513. a Magio curata et Frobeniana Basileensis Anni 1518. quodque caput est ipse manu exaratus, transpositis vocabulis hoc modo: *Sacri fontis ave mater Feronia*; quo modo et Giraldus excitat. Quae lectio, ut verum fatear proba esse, et gravius quiddam sonare, ob eamque causam reponenda ubique mihi videtur. Addo in Manu Scripto veteri more extare: *have*. Deinde *sacrum fontem* apellat, quod eius mater Dea *Feronia*, simulque salutares aquae essent. – *mater Faeronia*: Scribe: Feronia. Mater fontis huius Feronia Nympha dicitur, sicut Oceanus pater maris, Tyberinus, pater fluvii cognominis, etc. Verg. Aen. 7. 71 „Nymphae, Laurentes Nymphae, genus amnibus unde est, Tuque, o Tybri tuo genitor cum flumine sancto." Faeroniae vero meminit Verg. Aen. 7. 800 „viridi gaudens Feronia luco" et Hor. Sat. 1. 5, 24 „Ora manusque tua lavimus Feronia lympha." Haec Dea quaecunque fuerit, in Soracte monte habebat sacrum fontem, lucum, templum. Alii Iunonem, alii Lacedaemone cultum eius in Italiam allatum dicunt. Illud certum est, fontium Deam et nemorum fuisse variisque admodum in locis, apud Italos cultam. – *Felix–Narnia*: felix dicitur Narnia ob aquas fontis divinas et salutares, quas potat. Sic Claud. Apon. 89. Felices propium, qui te meruere, coloni, Fas quibus est Apono iuris habere sui etc. *Narnia* olim *Nequitum* Umbriae civitas Livius 10. 9 „Locus erat arduus atque in parte una praeceps, ubi nunc Narnia sita est." | Silius quoque 8. „duro monti per saxa recumbentem" dixit. Nomen a Nare subterlabente fluvio adepta Claud. Sex. cons. Hon. 515. „Celsa dehinc patulus prospectans Narnia campum ... Non procul amnis abest, urbi qui p. 3

20 fatear] **ms2** fateor

32–33 Sic Claud. Apon. 89. Felices propium, qui te meruere, coloni, Fas quibus est Apono iuris habere sui] **ms2** hiatus

36 subterlabente] **ms2** subterlabentem

35 Silius quoque 8] *Sil. It. Pun.* 8. 457–458

37 patulus] patulum

nominis auctor, Ilice sub densa silvis artatus opacis, Inter utrumque iugum tortis anfractibus albet.” Adde Mart. Epigr. 7. 92 „Narnia sulfureo quam gurgite candidus amnis Circuit, ancipiti vix adeunda iugo.” Ad fontem autem hunc quod attinet, de eo Leand. Alb. Descr. It. p. 153. „Civitas est, ut praediximus, praecelsi, saxosi, praeruptique montis imposita dorso, meridionali in parte rupes ac despectus admodum praecipites habens, quorum imo in hiatu Nar amnis per scopulos confragoso alveo labitur. etc. A Septemtrione colles amoeni, arboribusque fructiferis, vitibus, oleis, ficubus ac id genus aliis nitentes imminent.” et paullo post: „Ad pedem rupium quibus insidet Narnia, propter Narem, fontes plurimi varia natura conditioneque sunt; ac inter ceteros unus e caverna tanto cum impetu tamque copiose prorumpens, ut quibuscunque molis volvendis sufficere possit; tantae tamen frigiditatis, vix ut tactum ferat.” – *Paeonias–aquas*: *Paeonias* scribendum *Paeon* Apollo dicitur, medicorum praeses, hinc Paeonius, salutifer, medicinam adferens, at *Paeoniae herbae* apud Verg. Aen. 7. 769 et Claud. Apon. 67. „Salve Paeoniae largitor nobilis undae” etc. Ante ex Leandro videbamus, varia natura fontes ibidem in clivo montis reperiri.

Ceterum hic ille Iani nostri locus est, quem sua censura, quamvis iniqua dignum iudicavit vir doctissimus Girald. Hist. Synt. 3. ubi de Feronia Dea agit, hoc modo scribens: „Extat Iani Pannonii Elegia de Feroniae fonte, in qua tamen non videtur rem satis intellexisse: Sacri fontis ave, mater Feronia, cuius Felix Paeonias Narnia potat aquas. Non enim apud Narniam, sed Terracinam potius, ut liquido ostensum est.” et Hor. Sat. 2. „Ora manusque tua lavimus Feronia lympha. Millia tum pransi tria repimus atque subimus Impositum saxis late candentibus Anxur.” Et Sil. It. Pun. 13. „itur in agros, Dives ubi ante omnes colitur Feronia

39 Mart. Epigr. 7. 92] *Mart. Epigr.* 7. 93

41 Descr. It. p. 153.] **La**

48 ut quibuscunque] **La** ut equidem quibuscunque

48 sufficere] **La** extemplo sufficere

51 *Paeoniae herbae*] paeoniis herbis

55 Hist. Synt. 3.] **G**

59 Hor. Sat. 2.] *Hor. Sat.* 1. 5, 24–26

61 Sil. It. Pun. 13.] *Sil. It. Pun.* 13. 83–84

luco, Et sacer humectat fluvialia rura Capenas.” etc. Quoniam igitur Vergilius et Horatius, lucum Feroniae et fontem in luco sacrum, in tertio milliario a Terracina sive Anxure oppido ponunt, in ipso Latio prope Ufentem amnem et Pomtinas paludes; Silius autem in Etruria in agro Capenate, qui est inter Veios et Tiberim; nullus autem veterum, fontis et cultus Feroniae apud Narniam meminisset, Hinc Gyraldus, Ianum ignorantiae arguit, qui fontem in clivo Narniae profluentem, Feroniae Nymphae adscripserit. Sed absurde profecto et imprudenter. Neque enim tam Ianus fontem Feroniae Terracinensem, quam Giraldus Iani mentem non intellexisse merito censendus est. | Norat Ianus haud dubie Feroniam Nympham variis p. 4 in Italia locis, praecipueque in Latinis, Sabinis atque Etruria fanum habuisse, cultamque tamquam Deam nemorum fontiumque. Cum igitur principem Naiadum Italicarum dixerit, eo quod tam variis in locis tota fere Italia coleretur, nonne licuit fontem hunc Narniensem eius tutelae subdere poetica neque reprehendenda libertate? Licet nusquam apud scriptores veteres proditum nominatim invenisset? Atqui Gir. Synt. 1. p. m. 69 ita de Feronia scribit: „Feronia Dea culta plerisque in locis Italiae, sed in primis prope Terracinam.” Et Syntagmate 3. p. m. 122 „Ex quibus omnibus plane videmus, diversis in locis Italiae huius Deae fuisse fana.” Si itaque plerisque in locis Italiae culta fuit Feronia, fontium Dea; an unus tantum fons prope Terracinam est, qui in eius tutela a poeta praesertim habendus sit? Nonne contrario, iure summo praefici potest omnibus fontibus et lucis, quicunque in Latio, Etruria, ipsaque Umbria reperiuntur? quibus in locis plurima haec Dea habebat fana et colabatur. Dionys. Halic. 3. 44 auctor est, Sabinis aeque ac Latinis summa religione cultam fuisse Feroniam. Erat autem Narnia in finibus Sabinorum

62 Capenas] **ms2** fama est in . . . illegibilis . . . longaevi ab origine Fausti etc. . . . illegibilis . . .

71 habuisse] **ms2** habere

71–72 cultamque] **ms2** colique

74 subdere] **ms2** adscribere

75 Licet nusquam apud scriptores veteres proditum nominatim invenisset?] **ms2** hiatus

83 Dionys. Halic] **Dh**

83 3. 44] **Dh** 2. p. 83 „agrum quo primum venerunt appellasse Feroniam memoresque eos huc illuc per mare ferri contigerat: templum quoque construxisse divae Feroniae cui vota fecerunt, quam nunc una litera mutata vocant Feroniam. Ex his quosdam habitasse inter Sabinos et ideo

ad Narem. Quid ergo vetat, quo minus fons Narniensis Feroniae filia haberetur? Nonne haec aerugo mera et succus loliginis erat in Gyraldo, qui ubi videret se, virtutem poëticam Iani assequi non posse, maledictis eum adgreditur, rem illum non intellexisse clamitans, quam tamen et pueri novunt omnes? Nam quid ego dicam de ieiuno isto iudicio quod is de Iano stultissime fecit in Dialogo 1. De poëtis suorum temporum: „Eadem aetate vel paullo ante in aliquo est habitus poëtarum numero Ioannes Pannonius Quinqueeclesiarum (Ea est civitas apud Pannonas) pontifex. Huius carmina aliquam prae se ferunt indolem renascentis poetices, quae ante hos permulta saecula pene extincta iacuerat. Plus hic Elegia aliquanto praestitit quam Heroico, id quod plane ostendit panegyricus, quem in Guarinum Veronensem, quo doctore usus fuerat, edidit." Haec egregius, si Dis placet, poëtarum iudex Gyraldus de poëta nostro! ubi tot fere mendacia quot verba. A in' tu Gyralde, „in aliquo esse habitum numero" Ianum Pannonium? et eius carmina „aliquam prae se ferre indolem" renascentis poëtices? Item plus eum elegia aliquanto praestitisse quam Heroico carmine quod plane ostendat panegyricus ad Guarinum? Ad haec non ego meis tibi, sed Henrici Stephani verbis respondebo, qui in prooemio Apologiae Herodoti Francica lingua scriptae, tale de iudiciis tuis iudicium tulit, p. 111. „Aio igitur, temeritatem nostri aevi hominum in diiudicandis scriptoribus longe hodie maiorem esse, quam unquam alias fuerit; cuius rei luculentum praebet exemplum Italus quidam (Lilius Gyraldus) qui eiusmodi iudicium de poëtis quibusdam Latinis fecit, ut si vera sint quae is confirmat, necesse est unum illum tot inter homines poëtices studiosos, qui a pluribus seculis exti-

89 stultissime] **ms2** stultissimum

105 sint] **ms2** sunt

mores eorum accedere ad disciplinam Laconicam." 3. p. 125 „Fanum est quod Sabinis aeque ac Latinis summa religione colitur sacrum deae Feroniae."

89 Dialogo 1.] **Gd**

93 hos permulta] **Gd** hos ut plane nostis permultea secula

100 Henrici Stephani] Henricus Stephanus: *Traité préparatif a l'apologie pour Hérodote*, 1566.

terunt, | clare suis oculis vidisse, ceteros omnes caecos fuisse.” 2. 64Quid autem p. 5
hic tantus arbiter in poësi potuerit, videmus, cum ex eius carminibus aliis, tum ex epistola, in qua agitur de incommodis quae in direptione urbana passus fuit; quod poëma cum Iani panegyricis collatum, Sidonium aliquem ad Nasonem comparatum ostendit. Sed ut eo revertar, unde abieram, non iam purgabo Ianum exemplo Lucani, Timavi fontem ad fontem Aponi collocantis, Phars. 7. vel Statii, qui pariter Livium vocat Timavi alumnum qui tamen est Patavinus, Silv. 4. Tantum quaero quid Giraldus de Vergilio dicturus fuit, qui Georg. 4. 287 Aegyptum Persidi vicinam ponit? et Ecl. 1. 63 Tigridem apud Parthos collocat et Ararim in Germania? Nec non Georg. 1. 490. Brutum et Cassium victos ab Augusto dicit ad Philippos, ubi Caesar Pompeium ante debellavit? Sic et Ovid. Met. 15. 825 Pharsaliam et Philippos unum eundemque facit locum. Nempe solent maximi poëtae sua libertate uti tam in fabulis tractandis quam in situ locorum statuendo. quamvis Ianus, ut dixi, noluerit hoc loco fontem Narniensem pro Terracinensi ponere, minime gentium! sed illum fontem tantum Feroniae tribuere, voluit, eo quod esset omnium fontium Diva, quicunque tandem illis in locis reperirentur. – *Iam prope etc.* Nam Nonae Iuniae distant a 10. Kal. Iul. quando Sol Cancri signum attingit, 16 fere diebus. – *littorei* lege *litorei*. Ceterum sic et Naso loquitur Met. 10. 126 „Aestus erat, mediusque dies; solisque vapore, Concava litorei fervebant brachia Cancri.”

---

107 Quid] Marginalia: Buchnerus Epistolae 2. 64 De Claudiano „Gyraldus aliter censuit. Quid tum? Fuit quidam ille vir inter eruditissimos sui aevi, sed nemo infelicius de poetis iudicavit. Est videlicet quandoque, quum et perspicacissimi alias caecutiant. etc.” Vide *Buchner*, 144. *Epist.*

113 Silv. 4.] *Stat. Silv.* 4. 7, 53–56 „sed tuas artes puer ante discat | omne quis mundi senium remensus | orsa Sallusti brevis et Timavi | reddis alumnum.”

114 Georg. 4. 287] 4. 291 „Et viridem Aegyptum nigra fecundat harena”, 4. 292 „et diversa mens septem discurrit in ora”, 4. 293 „usque coloratis amnis devexus ab Indis”, 4. 290 „quaque pharetratae vicinia Persidis urguet.” Vide Teubner

115 Ecl. 1. 63] *Verg. Eclog.* 1. 62 „aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim”

116 Georg. 1. 490.] „Romanas acies iterum videre Philippi”

117 Ovid. Met. 15. 825] *Ovid. Met.* 15. 822–825 „illius auspiciis obsessae moenia pacem | victa petent Mutinae, Pharsalia sentiet illum, | Emathiaque iterum madefient caede Philippi, | Et magnum Siculis nomen superabitur undis.”

– *Sentit et Icarium–canem* Ovid. Amor. 2. 16, 3 „Sol licet admoto tellurem si-
127 dere findat, Et micet Icarii stella proterva canis.” De cane Icarii nomine Mera in
astrorum numerum relato vide Hyg. Fab. 130. Sed hic pariter subaudiendum τό
129 „prope”. Iam prope sentit caniculae ardorem, etc. Nam Plin. Nat. Hist. 2. 47 ait,
ardentissimo aestatis tempore exoriri caniculae sidus, sole primam partem Leonis,
131 ingrediente, qui dies 15. ante Augustas Kalendae est. Adde sis et 18. 28 – *Tolle*
sitim Siti enectus ascendebat Ianus in clivo montis Narniensis. Est autem pulc-
133 herrimum schema Epanalepsios hic observandum, cum initio praecedentis et fine
sequentis versiculi repetitur: *Tolle sitim,* ad summam frigidae cupiditatem indi-
135 candam. – *Saevis–Pelasgis* Argivorum exercitus duce Adrasto pergebat ad Thebas
evertendas. Tota historia longe lateque exposita est a Papinio Stat. Theb. 4. inde
137 a versu 680 ad finem usque, quem ad locum Ianus quasi digitum intendit. – *tule-*
rat Langia id est sustulerat. Nam solus fons Langia reliquus erat, ceteris omnibus
139 exustis. Statius loco citato „Una tamen tacitas (sed iussu numinis) undas, Haec
quoque secreta, nutrit Langia sub umbra.” Quanta aviditate Argivi ex ea biberint,
141 vide ibidem. Eleganter ex apposite plane suam sitim ad Argivi agminis sitim com-

134 frigidae] **ms2** aquae

137 digitum intendit] **ms2** respicit

126 Ovid. Amor. 2. 16, 3] *Ovid. Amor.* 2. 16, 2–3

128 Hyg. Fab. 130.] **Hf** 130. Icarius et Erigon „Icarius plaustro onerato cum Erigone filia et cane Maera in terram Atticam ad pastores devenit.”

129 Plin. Nat. Hist. 2. 47] *Plin. Nat. Hist.* 2. 47, 47

130 ardentissimo aestatis] ardentissimo autem aestatis

130 exoriri] exoritur

131 18. 28] *Plin. Nat. Hist.* 18. 28, 2 „Ab solsitio ad fidiculae occasum 6. Kal. Iul. Caesari Orion exoritur, zona autem eius IIII non. Assyriae, Aegypto vero Procyon matutino aestuosus, quod sidus apud Romanos non habet nomen, nisi caniculam, hanc volumus intellegi, hoc est minorem canem, ut in astris pingitur, ad aestum magno opere pertinens, sicut paulo mox docebimus. Chaldaeis corona occidit matutino, Atticae Orion totus eo die exoritur. Prid. id. Iul. Aegyptiis Orion desinit exoriri, 16. Kal. Aug. Assyriae Procyon exoritur, dein post triduum fere ubique confessum inter omnes sidus ingens, quod canis ortum vocamus, sole partem primam leonis ingresso.”

137 680 ad finem] *Stat. Theb.* 4. 700 „Diffugere undae, squalent fontesque lacusque”

139 Statius loco citato] *Stat. Theb.* 4. 723–724

paravit. Nam et anni tempus convenit. – *Sic* solemnis particula precandi. – *magna*
143 *parens* Terra, unde aquae exsiliunt in fontibus. | – *alimenta aeterna* vivas aquas p. 6
et perennes nec unquam exarescentes. – *Sic nunquam vena etc.* Ovid. Amor. 3.
145 6, 20 „Tu potius ripis effuse capacibus amnis, Sic aeternus eas, labere fine tuo."
Sed 105. „At tibi pro meritis opto, non candide torrens, Sint rapidi soles, siccaque
147 semper hiems."

En semel, en iterum, quos ferrea fistula fundit, Excipiunt latices, guttura sicca
149 *tuos. O quantus rediit membris vigor! o mea quando Viscera divinus liberat igne*
liquor! Ergo operae nobis pretium fuit alta libantis. Ad iuga clivoso tramite ferre
151 *gradus. Nec venter quamvis repetito immurmurat haustu. Sudorem subitum nec*
gravis humor agit. hoc est En! Semel iterumque, siti enectus ex tuis aquis per
153 fistulam ferream prosilientibus bibo. O quantus vigor in membra mea rediit! et
quanto ardore, aqua frigida, mea viscera liberavit! Et quamvis iterato biberim, ne-
155 que tamen venter meus murmurat, neque sudorem expellit aqua, quia levis est.
Quare operae sana pretium feci, quod ad hunc montem editum praecipiti semita
157 ostenderim. – *en Semel* Principio hic illud monendum est, post versum duodeci-
mum, totum distichon: *Ergo operae nobis etc.* neque in Manu Scripto, neque in
159 editione Viennensi Anni 1514. reperiri; in reliquis autem omnibus adesse quidem,
sed loco suo turbatum. Hoc enim ordine digerendos et ponendos versus esse res
161 ipsa docet et quivis statim sentiat: *O quantus rediit membris vigor, o mea quanto*
Viscera divinus liberat igne liquor! Nec venter, quamvis repetito murmurat ha-
163 *ustu, Sudorem subitum nec gravis humor agit. Ergo operae nobis pretium fuit alta*
labantes. Ad iuga clivoso tramite ferre gradus. Iam libet et pulchram etc. Male i-
165 gitur omissum illud distichon, cum ab aliquo repositum esset, aliena sede locatum
fuit. Huc autem pertinere omnia docent. – *En semel, en iterum,* Imaginem ipsam
167 ob oculos vivis coloribus pingit; ut vehementer sitiens, fontique adstans preces

---

152–153 per fistulam ferream] **ms2** e fistula ferrea
157 monendum] **ms2** moriendum
160 digerendos] **ms2** hiatus
165 repositum] **ms2** repositus

144–145 Ovid. Amor. 3. 6, 20] *Ovid. Amor.* 3. 6, 19–20

ad Feroniam fuderit; ut deinde bis quoque bibendo ardentem sitim restinxerit, ut
169 deinque suavissima fontis aqua plane sit recreatus, nec quicquam inde mali nactus
quod in ferventia aestu viscera frigidam receperit; id quod alioqui summe no-
171 xium esse consuesset; sed quod essent salubres et medicatae huius fontis undae,
contrarium prorsus envenerit. etc. – *ferrea fistula.* Apud veteres plumbum saepius
173 usitatum erat ad fistulas. Claud. Apon. 56. „in patulas plumbi labitur inde vias" et
58. „Despumat niveum fistula cana salem" – *guttura sicca* arentes siti fauces grap-
175 hice describit Stat. 4. 725 quos vide. – *O quantus rediit etc.* Ab integro quasi nasci
videmur cum bibendi cupiditas longa siti accensa restinguitur. – *O mea quando*
177 *quando* est in editiones Veneta, Basileensis Oporina; male omnino. | ceteri om- p. 7
nes; *quanto,* quod unice verum esse satis liquet. – *divinus liquor* praestantissima
179 aqua, quae a tanto sitis ardore liberavit mea viscera. – *Nec venter–immurmurat.*
Hor. Epist. 16. 14 „Infirmo capiti fluit utilis, utilis alvo." Hoc etiamnum compe-
181 rimus, ut si quis aquas stagnantes in lacubus, aut quoquo modo corruptas bibat;
tumultum sive murmurationem stomachi vel auribus percipiat. Hoc itaque pri-
183 mum vitiati fontis indicium ponit. – *repetito etc.* Nam praedixerat: *En semel en*
iterum. Porro, pro *immurmurat,* melius forte legas: *murmurat,* verbum simplex.
185 – *Sudorem subitum etc.* Alter indicium aquae corruptae statuit, si, postquam pota
fuisset, continuo sudorem exprimat; id quod ab eiusmodi aquae gravitate deri-
187 vare noster videtur, cum *gravem humorem* dicit. Et sane scimus aquas potui hoc
esse aptiores, quo sunt leviores. Unde quidam trutina experiri fontium levitatem
189 consuerunt, et relictis ponderosioribus, levissimam aquam ad potionem eligere. –
Ergo operae nobis, etc. Hoc in loco inserendum esse hoc distichon, praemonui-

168 restinxerit] **ms2** extinxerit
171 consuesset] **ms2** consuevit
175 nasci] **ms2** renasci
179 ardore] **ms2** ardentis vigore
189 eligere.] **ms2** adhibere

175 Stat. 4. 725] *Stat. Theb.* 4. 730–733 „ergo nec ardentes clipeos vectare nec artos | thoracum nexus – tantum sitis horrida torret | sufficiunt, non ora modo angustisque perusti | faucibus, interior sed vis quatit,"
180 Hor. Epist. 16. 14] *Hor. Epist.* 1. 6, 4

mus. Postea igitur, quam fontis huius aquas a se potas laudibus extulisset; nunc iam causam adfert; ob tales aquas potuisse conscendi clivum montis, etsi pedibus lapsantibus et non sine labore id factum esset. – *alta Libantis* Mendum est, in voce, *Libantis.* Nostra haec editio Oporinum secuta id mendum in maius adhuc auxit, cum scripserit litera maiori; *Libantis.* Namque alii libri, ut Bononiensis Anni 1513, Basileensis Frobenianus, et Oporinius, nec non Venetus et Parei quoque habent: *libantis.* At Bononiensis Anni 1523. scribit: *labantis,* quae sola scriptura verum sapit; si quidem veteri more semper Ianus Accusandi casus plurativos in MS terminat, quod multis, ut saepe adhuc vidimus, depravationibus ansam dedit. Est igitur, *labantis* pro *labantes* positum, et refertur ad *gradus.* Martialis de Narnia: „ancipiti vix adeunda iugo." hinc „labantes" illi „gradus." Vult ergo dicere, operae pretium fuisse *pedes labantes,* ad altum illum montem per semitam clivosam et quamvis praecipitem ferre, pulcherrimam enim se mercedem percepisse, fontis divini salutares aquas. – *Ad iuga* in ipso montis clivo et latere dicit fuisse fontem; quamvis Leander Albertus, quos memorat, ad pedes montis propter amnem collocat. – *clivoso tramite* via ardua in latere montis. Verg. Georg. 1. 108 „Ecce supercilio clivosi tramitis undam Elicit." ubi tamen inclinationem canaliculi notat. At hic apud nostrum *clivosus trames* est; *meredek ösvény vagy út,* atque ut Martialis ait; „ancipiti vix adeunda iugo."

| *Iam libet et pulchram mirari turribus arcem, Quae surgit sanctis proxima* p. 8
gurgitibus. Audire et strepitum, quem subter, valle profunda Spumea sulfurei fluminis unda facit. Ac totos circum lustrare ex ordine montes, Pura salutiferi quos fovet aura poli. Ante, voluptatem spectacula nulla manebant, Cum premeret torrens ora perusta vapor. hoc est Depulsa iam siti, iuvat me arcem Narniensem turribus ornatam contemplando admirari, quae huic sacro fonti vicina est; et fragorem audire, quem infra, imo in hiatu rupium, sulfurei Naris alba unda efficit; Nec non omnes montes ex ordine circumire, purissimo aere saluberrimi caeli fruentes. Nam paullo ante, cum me sitis arida premeret, nulla spectacula voluptatem in me excitare poterant. – *Iam* Postquam refectus haustu fontis sum et recreatus.

198 verum sapit;] **ms2** Ianum sapit

200 Martialis] *Mart. Epigr.* 7. 93, 2

– *pulcram mirari etc.* Urbem turritam Narniam. – *Quae surgit* in altum tollitur in
221 ipso vertice montis aedificata. – *sanctis gurgitibus* fontem ipsum accipe, quem et
ab initio quoque *sacrum* appellavit; quia numina fontibus praeesse veteres crede-
223 bant quibus et sacrificabant. – *proxima* Non igitur ad radicem montis erat fons ille,
sed in superiore clivo; alioquin urbs proxima dici vix potuit. – *Audire et strepitum*
225 Leander Albertus loco supra excitato: „Civitas est praecelsi, saxosi, praeruptique
montis imposita dorso, meridionali in parte rupes ac despectus admodum pra-
227 ecipites habens, quorum imo in hiatu Nar amnis per scopulos confragoso alveo
labitur, tantoque fragore, quem etiam rupes cavae repercussu faciunt vehemen-
229 tiorem, resonat, ut insolentium auribus, haud parum sit molestus." – *subter* Infra
montem – *valle profunda* imo in rupium hiatu. – *Spumea–unda* Nam spumas exci-
231 tant saxa per quae labuntur aquae et vehementer concutiuntur. – *sulfurei fluminis*
Naris, de quo Martialis loco praedicto: „Narnia sulfureo quam gurgite candidus
233 amnis Circuit, ancipiti vix adeunda iugo." Verg. Aen. 7. 517 „Sulfurea Nar albus
aqua." Ubi Servius: „quia dum currit est sulfurei coloris, dum hauritur, albi, et
235 Sabini linqua sua Nar dicunt sulfur." – *totos circum–lustrare* Intelligit montes de
quibus Leander: „A Septemtrione colles amoeni, arboribusque fructiferis, vitibus,
237 oleis, ficubus, ac id genus aliis nitentes, imminent. – *Pura–aura* purus aër, qualis
it montibus editis: – *salutiferi–poli* caeli benigni et salutaris. quo enim aër inferior,
239 eo gravior et insalubrior, ob sordes quibus inquinatur, quas in excelsis locis venti
facilius dispellunt. – *Ante voluptatem etc.* Hunc versum solus Frobenius intellexit
241 et bene edidit, post particulam, *Ante* comma ponendo. Non enim est Praepositio
regens accusativum, *voluptatem*, ut plerique editores putarunt, sed Adverbique, ut
243 in Ovidiano illo: „Ante, mare et tellus" etc. hoc est initio, olim. | – *voluptatem* p. 9
spectacula nulla manebant manebant, est it omnibus editis praeter Frobenianum

221 *sanctis gurgitibus*] **ms2** „sanctis, quia . . . illegibilis . . . "

222–223 quia numina fontibus praeesse veteres credebant quibus et sacrificabant.] **ms2** illegibilis

225 Leander Albertus] **La** p. 153.

232 Martialis] *Mart. Epigr.* 7. 93, 2

236 Leander] **La** p. 153.

243 Ovidiano] *Ovid. Met.* 1. 5 „. . . Ante mare et terras et quod tegit omnia caelum"

et Bononiensem Anno 1513. in quibus, ut in Manu Scripto, habemus: *movebant*; Optime. Voluptatem inquit nullam in me excitabat aspectus montium, fluminis et aliorum, cum adhuc siti arderem. – *torrens–vapor* ardens aestus et solis calor. – *ora perusta* siticulosa et arida guttura. *Vapor* saepe apud veteres pro ardore ponitur.

Ocyus huc adsit toto grege pingvior haedus, Mutet et effusus, vitrea stagna, cruor. Adsint et liquido Bacchi cum munere flores. Nec cesset laudes vox resonare pias: Salve iterum e Latiis longe celeberrima Nymphis, Hospitis et grati suscipe dona libens. Tu placidam miseris requiem mortalibus affers, corpora tu rapidis febribus aegra levas. hoc est Ergo statim huc adferantur haedus totius gregis pinguissimus, cuius iugulati sanguis effusus limpidis aquis tuis misceatur; nec non libamina florum ac vini. Simul autem hymnus tibi canatur piis verbis conceptus: Salve iterum o Feronia omnium Latii Nympharum multo nobilissima! Et haec dona libenter accipe a me tuo hospite, tanti beneficii haud immemore. Tu enim miseris hominibus quietem affers, cum eorum membra diuturna febri afflicta liberas. – *Ocyus huc adsit* Sic dicitur: *Huc ades.* – *pinguior haedus* Cum fontibus praeesse Nymphas et numina crederent veteres, illis victimas immolabant et vino floribusque libabant. Sic apud Hor. Carm. 3. 13 „O fons Blandusiae, splendidior vitro, Dulci digne mero, non sine floribus, Cras donaberis haedo." Sic et apud Ovid. Fast. 3. „Fonti, rex Numa mactat ovem. Plenaque odorati disponit pocula Bacchi." – *Mutet et effusus etc.* Hor. loco citato 6. „gelidos inficiet tibi Rubro sanguine rivos Lascivi soboles gregis." – *Bacchi cum munere* Vino libabatur fontibus sive numinibus eorum. – *flores* Forte floribus his aspergebantur fontes, vel coronas inde factas poculis imponebant – *laudes vox resonare* Plane ex ritu veterum sacrificiorum. Dum enim sacrificia fiebant, interea laudes deorum canebantur. – *Salve iterum* supra enim iam salutarat. – *e Latiis longe celeberrima Nymphis* Nar-

246 excitabat] **ms2** efficiebat

247 arderem] **ms2** ardebam

262 Hor. Carm. 3. 13] *Hor. Carm.* 3. 13, 1–3

264 Fast. 3.] *Ovid. Fast.* 3. 300–301

265 Hor. loco citato 6.] *Hor. Carm.* 3. 13, 6–8

nia quidem in finibus Sabinorum erat, sed Feroniam aeque Sabinis quam Latinis cultam, supra dictum est. Latiis, ergo hic Latium accipitur; Nam et in Tuscia frequens Feroniae cultus, et plures urbes eiusdem nominis. – *Hospitis et grati* Iani ipsius, qui tunc hospes Feroniae, eius aquis recreabatur; *grati* autem quod sacris et laudibus eam celebret Ex hoc versiculo natum est illud; *devotus hospes*, quod in inscriptione huius Elegiae legitur. – *dona* Sacrificia dona dicebantur Deis oblata. – *Tu placidam miseris etc.* De virtute salutari fontis hoc accipiendum. Certe Leander Albertus, eis locis ubi pons ille celeberrimus in Nare fluvio ad Narniam fuit, multos fontes salutares etiam suo aevo dicit fuisse: „Parte hac inquit | priusquam amnis transmittatur, eius ripa procedenti iuxta montium radices, multae fontiumque occurrunt scatebrae, nominatim quae non pridem A. M. D. 7. repertae; cuius aquas infirmi qui potassent, morbis malisque omnibus sibi videbantur liberati; maximoque concursu, aegri omnibus ex partibus huc confluebant, quibus hausti fontis latices salutem impertiebantur. Hac de causa cum Narnienses, advenarum hospitio tabernas aquae adiicere decrevissent, effodiendis novi operis fundamentis, vetera aedificiorum inventa; quo constitit etiam olim hunc in pretio fontem fuisse. Alii praeterea fontes, ut diximus, permulti in ripa Naris, montisque radicibus Hortam usque sunt, quorum fortasse natura, maxime quoque salutaris quanquam incomperta. Nec dubitaverim, quin ex varia terrae visceribus abdita metallorum conditione vim nanciscantur; uti illum quem tot malis morbisque salutarem diximus, aquis igne ac decoctione probatis, Narnienses medici naturam ex ferri metallo trahere comperere." Ex his intelligitur, fontem illum Narniensem aegro corpori utilem ac salutarem fuisse. Et, quid si Ianus, perpetuo fere infirmus, hac fama permotus, ad eum adierit? quamvis alios quoque ex urbe Ferrariam versus iter tendens, Flaminia via redire debuerit, quae per mediam Narniam ducebat. – *Corpora tu rapidis febribus aegra levas* Ita hic versus legitur quoque in Ve-

p. 10

275–276 Ex hoc versiculo natum est illud; *devotus hospes*, quod in inscriptione huius Elegiae legitur.] **ms2** hiatus

277 accipiendum] **ms2** accipe

279 salutares etiam suo aevo dicit fuisse] **ms2** salutares ait fuisse

278 Leander Albertus] **La** p. 145.

neta, Oporina, Pareana atque etiam Sambucina. At Bononiensis utraque Viennensis item Anni 1514. et Basileensis Frobeniana una cum Manu Scripto dant: *Corpora morosis febribus aegra levans.* quam lectionem omnino adducor ut probem, quod meliores editiones habent. Illa vero altera ex Sambuci ingenio nata forte est, cui nihil pensi fuit vilissimos sui cerebri pannos, Iani purpurae assuere. Cur autem ita sentiam, causa est, quod alibi quoque Ianus noster *morosum morbum* appellat difficilem curatu, ut in Elegia, in qua conqueritur de suis aegrotationibus, quae est 13. huius editionis Budensis 23. *Tristia morosi lucratur taedia morbi* Imitatur autem Ovidium de Ars. Am. 2. 323 „Nec tibi morosi veniant fastidia morbi."

Nec soli debent homines tibi, debet et aether, Aurea cum pascas roribus astra tuis. Phryx puer haud alias miscet cum nectare lymphas, Nec sua Mars alio vulnera fonte lavat. Debita solventur semper tibi vota quotannis, Dum mea vitalis spiritus ossa reget. Nec plus Castalias quam te venerabimur undas. Musarum et nobis numinis instar eris. hoc est Neque solis mortalium rebus utilis es, sed etiam caelestium; quam aquis tuis splendida sidera pascantur. Ganymedes quoque in Deorum convivio non alias Iovi lymphas miscet cum nectare; Neque Mars in bellis saucius factus, sua vulnera alio fonte solet lavare. Quare equidem vota mea, que nunc concipio, tibi debita, anno quoque vertente | solvam, dum vivam; Neque Musas magis atque te venerabor; teque pro Musis et Numine habebo. – *Nec soli–homines* Hactenus beneficia fontis in homines recensuit, nunc ait etiam Deis utilem esse. – *debent* obligati sunt ad gratias referendas; accepta beneficia tibi tribuunt. Ovid. „Perpetuus vitae debitor huius ero." – *debet et aether* Ipsum caelum quoque tibi obligasti. – *Aurea cum pascas etc.* Sic veteres Physici opinabantur, Solem et sidera igneae voracisque esse naturae, et aquarum humore sive vapore pasci. Lucr. Rer. nat. l. 231 „Unde mare, ingenui fontes, externaque longe Flumina suppeditant? Unde aether sidera pascit?" Et Verg. Aen. 1. 612 „polus dum sidera pascet." Eleganter Cic. Nat. deor. 2. 46 „Sunt autem stellae natura flammeae. Qu-

p. 11

318 Ovid.] *Ovid. Trist.* 1. 5, 10 „perpetuusque animae debitor huius ero"

321 Lucr. Rer. nat. l. 231] *Lucr. Rer. nat.* 1. 2, 30–231

322 Verg. Aen. 1. 612] *Verg. Aen.* 1. 608

323 Cic. Nat. deor. 2. 46] *Cic. Nat. deor.* 2. 46, 118

ocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a Sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur; quibus altae renovataeque stellae, atque omnis aether, refundunt eadem, et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat aut admodum paululum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumat." etc. Adde his Macr. Somn. Scip. 2. 10 – *Phryx puer* Ganymedes, Trois filius, puer formosissimus ab Iove raptus, et poculis praefectus, reiecto ministerio Hebes filiae Iunonis, quae ante miscendo nectari praeerat. – *miscet cum nectare* Veteres semper miscebant vinum aqua, Iovi autem pro vino nectar apponunt, idque iam Ganymedes, huius Narniensis fontis, utpote praestantissimi aquis temperat, ex nostri vatis figmento. Quare utilis est hic fons Deis quoque. Sed ubi nunc est Giraldus, qui has quoque fictiones non exagitat? – *Nec sua Mars alio etc.* Respicit ad Homeri Iliad. 5. Ubi inducitur Mars in ventre a Diomede vulneratus, ab Hebe sorore lavatus et a Paeone sanatus. Hoc autem vulnere accepto adeo Martem exclamasse ait Homerus, quantum novem aut decem millia hominum in bello proclamarent. Lavit igitur Hebe Martem in caelis, quae non alia potuit esse lympha, quam ex fonte Narniensi hausta, quae sola digna, qua Dei laventur. – *lavat* Sic est in omnibus excepta

333–334 Sed ubi nunc est Giraldus, qui has quoque fictiones non exagitat?] **ms2** hiatus

324 aquarum] aquarum – quae reliquarum

325–326 refundunt] effundunt

327–328 Macr. Somn. Scip. 2. 10] *Macr. Somn. Scip.* 2. 10, 10–11 „Ignem aetherium physici tradiderunt umore nutriti, adserentes ideo sub zona caeli perusta, quam via solis id est Zodiacus occupavit, Oceanum, sicut supra descripsimus, a natura locatum, ut omnis latitudo, qua sol cum quinque vagis et luna ultro citroque discurrunt,habeat subiecti umoris alimonium. et hoc esse volunt quod Homerus, divinarum omnium inventiorum fons et origo, sub poetici nube figmenti verum sapientibus intellegi dedit, Iovem cum dis ceteris, id est cum stellis, profectum in Oceanum, Aethiopibus eum ad epulas invitantibus. per quam imaginem fabulosam Homerum significasse volunt hauriri de umore nutrimenta sideribus, … Cum ergo calor nutriatur umore, haec vicissitudo contingit, ut modo calor, modo umor exuberet. evenit enim, ut ignis, usque ad maximum enutritus augmentum, haustum vincat umorem ac sic aeris mutata temperies licentiam praestet incendio, et terra penitus flagrantia immissi ignis uratur, sed mox impetu caloris absumpto paulatim vires revertuntur umori, cum magna pars ignis incendiis erogata minus iam de renascente umore consumat."

334 Homeri Iliad. 5.] **Hi** 5. 840

Viennensi Anni 1514. et Manu Scripto, in quibus est: *lavit*, a Lavo, is, ere, quod poëtis frequentissimum. Verg. Georg. 3. 221 „Vulneribus crebris, lavit ater corpora sanguis” et Aen. 3. 663 „Luminis effosti fluidum lavit inde cruorem.” Nec minus Horatius persaepe; ut de probitate huius verbi dubitari non possit. – *Debita–vota* Votum est promissio qua Deo obligamur. Unde, vota concipere, nuncupare, est se obstringere votis, ea solvere, est reddere ac perficere quae vovisses. Fingit ergo Ianus, se nunc votum Feroniae nuncupasse, quae quotannis soluturus et rite sacrificium facturus huic fonti esset. *Debita* autem *vota*, qua iure meritoque vovisset. – *Dum mea vitalis etc.* hoc est Dum vivam. Vide Verg. Aen. 4. 336 „Ossa” vero pro membris. – *Castalias–undas* Fons Castalius in radicibus Parnassi, Musis sacer. – *Musarum et nobis etc.* id est Tanquam Musas meas et Numina te colam.

| *Sed tamen in fessas unde haec medicina medullas? Omnia quae nostis dicite* p. 12
qaeso Deae. Euander ternis Herylum spoliaverat armis, Crudeles genitrix invocat orba Deos. Iuppiter est flentem caelo miseratus ab alto, Corpus et in tenues iussit abire lacus. Nec voluit rivis esse ex vulgaribus unum, Sed superis magno fecit honore parem. Praecipua hinc levitas, hinc vis contraria morbis. Hinc clarum tota nomen in Ausonia. hoc est Ceterum unde haec vis medicata huius fontis extiterit, quae defessa corpora recreat, dicite mihi o Musae, quae omnia scitis. Euander cum Herilum Feroniae filium triplicibus armis spoliatum leto dedisset; mater eius Feronia orba, Deos invocabat crudelesque nominabat. Iuppiter eam flentem miseratus, corpus Herili in aquas liquidas convertit; Neque tamen voluit, ut fons tantum vulgaris evaderet, sed parem fecit summo honore caelestibus fluviis. Atque hinc tanta huic aquae levitas; hinc virtus medendi morbos, hinc nominis cuncta Italia celebritas! – *in fessas–medullas* Non tam ex itinere, quam ex

343 possit] **ms2** possimus

343 – *Debita–vota*] **ms2** Debita solventur–vota

345 reddere] **ms2** hiatus

348–349 „Ossa” vero pro membris.] **ms2** Dum memor ipsae mei, dum spiritus hos reget artus. Ossa pro membris.

363 cuncta] **ms2** tota

348 Verg. Aen. 4. 336] „dum spiritus hos regit artus”

morbo fessos artus accipio. – *Omnia quae nostis* Verg. Aen. 7. 641 Pandite nunc
365 Helicona Deae, cantusque movete, Qui bello exciti reges etc. Et meministis enim,
divae, et memorare potestis. Confer et 9. 525, 529 Mos est nempe poëtarum ita
367 Musas alloqui cum rem maiorem incipiunt. Unde iocose Hor. Sat. 1. 5, 51 hanc
formulam adhibet. – *Euander* Ex Arcadia in Italiam venit inque Latio consedit,
369 ut notum. – *ternis Heryli etc.* Omnis haec fabula intelligitur e Verg. Aen. 8. 561
Ubi sic Euandrus gloriatur: „Qualis eram cum primam aciem Praeneste sub ipsa
371 Stravi, scutorumque incendi victor acervos. Et regem hac Herilum dextra sub Tar-
tara misi, Nascenti cui tres animas Feronia mater, Horrendum dictu, dederat, terna
373 arma movenda. Ter leto sternendus erat, cui tunc tamen omnes Abstulit haec ani-
mas dextra et totidem exuit armis." – *Herylum* lege: Herilum per i. – *ternis–armis*
375 Vide Servium haec omnia ex Platone exponentem. – *Crudeles–Deos* Ita impie de
Deis poëtae; Verg. Ecl. 5. 22 „Cum complexa sui corpus miserabile nati, Atque
377 Deos atque astra vocat crudelia mater" – *genitrix–orba* Feronia: – *caelo misera-
tus* Fere omnes transmutationes Deorum miserationi adscribuntur. Vide Hyginum
379 passim, Nasonem et alios. – *Corpus et in tenues etc.* Plurimae apud Ovidium mu-
tationes hominum in aquas, ut Marsiae in fluvium, Cyanes in stagnum, Arethusae
381 Nymphae Byblidis, Egeriae uxoris Numae in fontem etc. – *rivis vulgaribus* voluit
ut singularis esset fons, quod Feronia Diva esset. – *superis–parem* Dubium videtur
383 utrum velit, Deis an caelestibus fluviis et fontibus parem? Nam et in caelo flumina
sunt, ut Eridanus. Potest etiam intelligi Deis *dignus* et*conveniens* fons. – *hinc le-
385 vitas* Supra vidimus in aquarum virtutibus poni levitatem. – *vis contraria morbis.*
Eleganter Claudianus de Apono: „Publica morborum requies, commune meden-
387 tum Auxilium, praesens numen, inventa salus." – *clarum tota nomen in Ausonia*

377 mater] **ms2** Daphnin sum … illegibilis … sua mater deflet: Cum coplexa

380 Cyanes] **ms2** Cyanes in stagnum, Marsiae in fluvium, Byblidis in fontem … fluvium

382 quod Feronia Diva esset] **ms2** quod Herilus Divae filius erat

366 9. 525, 529] *Verg. Aen.* 9. 525–529 „Vos, o Calliope, precor, adspirate canenti, | quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus | ediderit, quem quisque virum demiserit Orco, | et mecum ingentis oras evolvite belli"

367 Hor. Sat. 1. 5, 51] *Hor. Sat.* l. 5, 51–54 „… nunc mihi paucis | Sarmenti scurrae pugnam Messique Cicirri, | Musa, velim memores et quo patre natus uterque | contulerit litis"

| Fontes medicati omnes celebrari solent nostro non minus aevo quam superiori. p. 13
389 Ceterum hanc fabulam de mutatione Feroniae in fontem Narniensem ipse Ianus apposite confinxit, cum nulla apud veteres Mythologos eius mentio. Si quis autem
391 poëtam eo nomine reprehendere velit, qui simile fecisse Giraldum antea vidimus, nec illo cupiat ut poëtae non sint potae.

2.3. Elegia II.

De arbore nimium foecunda

1 Illa ego, quae recto coelum modo vertice adibam
Arbor, humum pronis verro cacuminibus.
3 Nec me externa gravant alienae pondera molis,
Sed premor infelix, foetibus ipsa meis.
5 Evertere alias cum saevis fulmina flabris
Fertilitas nobis exitiosa venit.
7 Mansissem incolumis, si non foecunda fuissem,
Nunc jaceo propriis obruta pignoribus.
9 Nec jam aliud superest, nisi ut atra caesa bipenni,
Ingerar igniferis officiosa focis.
11 Quam nucis est pejor mea sors; ego laedor ab ipsis
Fructibus, ob fructus laeditur illa suos
13 Hac mercede fuit genitrix Agamemnonis uxor,
Vel quae celatum, misit in arma, virum.
15 Talia de natis referent si praemia matres,
Sacra ubi naturae jura potentis erunt?
17 Scilicet haec ratio est, nolint ut gignere nuptae,
Ut medio crescens ventre necetur onus.
19 Dira utinam nostros ussissent frigora flores,
Tum, cum prima novo germina vere dedi!

---

2 pronis] **Ec Jr Ea** paruis
8 jaceo] **Ec Ea** iacio
11 Quam] **Ec** Quo
12 illa] *Conr.* **Ea** ipsa
17 nolint ut] **Jr Ea** voluit dum **Jx** nolunt
17 nuptae] **Ec Ea** *Conr.* nupta
19 ussissent] **Ec Jr Ea** cussissent
20 Tum, cum prima novo] **Jr** Cum primum placido

21 Aut ubi mox teneris stabam densissima baccis,
Ventus abortivas diripuisset opes!
23 Praeberem vacuas aestum vitantibus umbras,
Maximus hinc platanis conciliatur honos.
25 Vos ego proceri, moneo, pulcherrima trunci
Ligna, quibus late brachia longa patent;
27 Pomiferam cultis laudem ne quaerite in hortis,
Sit vobis sterili fronde virere satis.
29 Poma gravamen habent, et se gestantibus obsunt,
Innocui foliis forma decoris adest.
31 At te qui transis, furcam supponere lapsae
Ne pigeat, stratas et relevare comas.
33 Saepe peregrinae fovit clementia dextrae,
Tristia cognata vulnera facta manu.
35 Ergo aliquod miseris, fulcimen subjice, ramis,
Forte quod hinc carpas, cum remeabis, erit.
37 Sic leve, quod portas, sit onus, sic ipse tuorum,
Nil unquam possis, de pietate queri!

---

22 diripuisset] **Jr** diriguisset
24 conciliatur] **Ec** conciliator
27 Pomiferam] **Jr** pinniferam
30 Innocui] **Ec Jr Ea** *Conr.* in uacuis
31 te] **Ec Ea** *Conr.* tu
34 Tristia cognata] **Jr** Tristiciam agnata

τό

2.4. Notae ad Elegiam II.

| *De Arbore foecunda, Elegia 2. Arbor loquitur.* Haec Elegia in Editione Bono- p. 13
niensi Anni 1523. hunc praefert titulum: *Conquestio arboris de se, nimium foecundae.* At in Manu Scripto Budensi simplicissime: *De Arbore nimium foecunda 1468.* Unde et vides, hanc Elegiam in ipsa Hungaria scriptam esse ab Iano iam pridem praesule Quinqueecclesiarum. Multis hic imitatur Ovidium qui Nucis querelas scripsit. Illud autem: „Arbor loquitur", eliminandum ex hac inscriptione censeam, quod nimis putidum ac puerilius videtur quam ut a Iano esse putem.

Illa ego quae recto caelum modo vertice adibam, Arbor, humum parvis verro cacuminibus. Nec me externa gravant alienae pondera molis, Sed premor infelix foetibus ipsa meis. Evertere alias cum saevis fulmina flabris, Fertilitas nobis exitiosa venit. Mansissem incolumis si non faecunda fuissem, Nunc iaceo propriis obruta pignoribus. Nec iam aliud superest, nisi ut atra caesa bipenni, Ingerar igniferis officiosa focis. hoc est En ego illa arbor quae paullo ante ramis meis in caelum tendentibus erecta stabam, nunc cacumine fructibus degravato et in terram prono, humum attingo. Non autem externo aliquo pondere mihi imposito sic inflexa sum, sed ab ipsis fructibus meis depressa. Cum ergo alias arbores venti impetuosi et fulmina deiiciunt, mihi contra mea fertilitas hoc exitium attulit; quippe quae expers huius periculi fuissem, si tantos fructus non tulissem. Atque ita proprii mei me foetus oppresserunt. Neque iam aliud restat, quam ut atra securi excisa in ignem coniiciar, ob meum beneficium. – *recto vertice* non inflexo, ut nunc. – *caelum* Verg. Georg. 2. 81 „Exiit ad caelum ramis felicibus arbos". – *modo* ante, quando fructus nondum creverant. – *adibam* apud Verg. „qua sola sidera adibam"

5 Nucis] **ms2** Nuces

7 censeam] **ms2** ceseam

7 putidum] **ms2** hiatus

21 *caelum*] **ms2** *caelum adibam* Apud Verg. „qua sola sidera adibam", item alibi: „scopulique minantur in caelum". – *humum parvis*

22 Verg.] *Verg. Aen.* 4. 322

– *humum parvis etc*. *Parvis* est in non unis editis, ut Veneto. Oporinio, Frobeniano; Contra Bononiensis Anni 1523. et ipse Parei, una cum Manu Scripto servarunt, *pronis*, quod solum conveniens. – *verro* dependentibus ad humum et incurvatis ramis terram tango; sed ob maiorem vim significandi *verro* dixit – *externa–pondera* aliunde mihi imposita, ut fit aliquando – *alienae–molis* | quam molem peregrinus p. 14
quidam mihi imposuisset. – *foetibus* fructibus meis Namque poëtis fructus vocantur, *arborei foetus*. – *saevis fulmina flabris*. hoc est saevi venti et fulmina – *exitiosa venit*. „Venit" pro „est" saepius. Vide sis Verg. Georg. 1. 29 – *Mansissem etc*. Nux apud Ovidium 25. „Certe ego si numquam peperissem, tutior essem, Ista Clytaemnestrae digna querela fuit". – *iaceo* ramis prostratis quasi decumbo. – *pignoribus pignora* pro filiis alibi vidimus. Nux Ovidium 19. „Pomaque laesissent matrem." et 107. „Fructus obest, peperisse nocet, nocet esse feracem". – *atra–bipenni* ferrea, eoque nigra, atra. – *Ingerar* imponar. – *officiosa* Nux 121. „Omnia cum faciam, cum praestem sedula cunctis Officium saxis officiosa petor".

Quo nucis est peior mea sors, ego laedor ab ipsis Fructibus, ob fructus laeditur ipsa suos. Hac mercede fuit genitrix Agamemnonis uxor, Vel quae celatum misit in arma virum. Talia de natis referent si praemia matres, Sacra ubi naturae iura potentis erunt? Scilicet haec ratio est, voluit dum gignere nupta, Ut medio crescens ventre necetur onus. hoc est Status et conditio mea deterior est quam nucis arboris. Nam me mei fructus laedunt, illa ob fructus suos ab aliis laeditur. Hanc mercedem accepit Clytemnestra quod Orestem peperisset, et mater fuisset. Vel etiam Eriphyle Amphiarai uxor quae virum suum ab se proditum in bellum Thebanum ire coëgit. Quodsi matres talia capient e liberis praemia, evertentur Naturae leges a Deis nobis inditae. Nempe haec est quoque illius rei causa, quod

35 nigra] **ms2** hiatus

44 ab se] **ms2** hiatus

30 Verg. Georg. 1. 29] „au deus immensi venias maris ac tua nautae"

30–31 Nux apud Ovidium 25.] **On** Nux 25.

33 Nux Ovidium 19.] **On** Nux 14.

34 107.] **On** Nux 107.

35 Nux 121.] **On** Nux 120–121.

nuptae quaedam parere nolint, sed potius in ipso ventre suo foetus suos occidant. – *Quo* Sic et Frobeniana, Veneta, Oporinia. Sed Viennensis Anni 1512. et Bononiensis Anni 1513. legunt: *Quod*, male omnes, figuram istam q interpretantes pro qs. Recta lectio est. *Quam*, quae est in Manu Scripto, in Bononiensi Anni 1523. et Parei. – *nucis* Manifestus est respectus ad Nucem Ovidii, quae legi meretur. Queritur ibi Nux, se a viatoribus ob sua poma saxis et pertica peti laedique. Iani autem haec arbor eleganter ait, suas esse iustiores ad huc querelas et conditionem deteriorem, quippe quam proprii fructus perimant. – *Hac mercede* Claud. Nupt. Hon. 144. „pretium non vile laboris Cymothoen facilem, quae nunc detrectat, habebis. Hac mercede veni." etc. – *Agamemnonis uxor* Ovid. in Nuce 25. „Certe ego si nunquam peperissem, tutior essem. Ista Clytemnestrae digna querela fuit." Haec Clytemnestra, uxor Agamemnonis, absente apud Troiam viro, cum Aegistho adulterii consuetudinem habuit, cumque hoc adultero maritum reducem interfecit, volens et Orestem filium neci dare, qui a sorore clam missus et educatus cum adolevisset, Argos reversus, matrem et Aegistum occidit. – *quae celatum misit etc.* Fuit illa Eriphyle, uxor Amphiarai Adrasti soror, quae a Polynice aureo monili accepto, maritum latentem, ne ad bellum Thebanum, ubi se moriturum sciebat vates Amphiaraus, | proficisci cogeretur, Adrasto prodidit. Quare hanc uxoris perfidiam p. 15
aegre ferens, filio Alcmaeoni in mandatis reliquit, ut accepto mortis suae nuncio, matrem interficeret, quod et fecit ille in patris ultionem. Vide Serv. Aen. 6. 445 Meminit huius et Nux Ovidii 110. „praeda nefandae Coniugis Aonium misit in arma virum." – *de natis referent si etc.* *de natis* id est, a „natis," ut, audivi „de patre," pro, „a patre," apud Ciceronem. – *Sacra ubi naturae etc.* hoc est Naturae

61 *misit*] **ms2** misit in arma virum

54–55 Claud. Nupt. Hon. 144.] *Claud. Nupt. Hon.* 142–144.

56 Ovid. in Nuce 25.] **On** Nux 25.

66 Serv. Aen. 6. 445] *Serv. Aen.* 4. 445, 15 „Maestamque Eriphylen haec Amphiarai, auguris Argivi, uxor fuit, quae latentem bello Thaebano maritum Polynici prodidit monili accepto, quod ante uxori dederat. qui ductus ad proelium hiatu ferrae periit. cuius filius Alcmaeon postea in vindictam patris matrem necavit, et est ut Orestes, furore correptus."

67 Nux Ovidii 110.] **On** Nux 108–109.

67–68 in arma] ad arma

leges, quae sacrae, divinae sunt, convellentur. Nullum autem parricidio scelus habetur maius, unde Solon nullam parricidis poenam constituit, quod diceret crimen illud in hominem cadere non posse. Vide Cic. Rosc. Am. Ceterum hac sua phrasi utitur Ianus et Elegia Sequenti: „Is certe ignorat Naturae iura potentis." Quaeritur itaque arbor misera, in se parricidium committi. – *Scilicet haec ratio est.* Ait arbor, hanc esse causam ut puellae foetus suos in utero convellant, ne ab eis aut per illos interimantur. Hoc quoque habet e Nuce, quae 23 „Nunc uterum vitiat quae vult formosa videri, Raraque in hoc aevo est quae velit esse parens." Exstat in hanc rem Elegia Nasonis 14. 2 Amorum – *voluit dum gignere nupta* Mendosa haec et prava. Ita tamen Bononiensis Magii, uterque Basileensis et Venetus habet; Quare e Manu Scripto, et Bononiensis Anni 1523. nec non Pareo sic emendanda: *Nolint ut gignere nuptae.* Est *gignere*, pro *parere* satis frequens. – *Ut medio crescens etc.* Ovid. Amor. 2. 14, 15 „Ilia si tumido geminos in ventre necasset."

Dira utinam nostros ussissent frigora flores, Tum, cum prima novo germina vere dedi. Aut ubi mox teneris stabam densissima baccis, Ventus abortivas diripuisset opes. Praeberem vacuas aestum vitantibus umbras. Maximus hinc platanis conciliatur honos. Vos ego proceri moneo pulcherrima trunci Ligna, quibus late brachia longa patent, Pomiferam cultis laudem ne quaerite in hortis, Sit vobis sterili fronde vivere satis. Poma gravamen habent et se gestantibus obsunt, In

---

72 Cic. Rosc. Am.] *Cic. Rosc. Am.* 22. 63 „... multum valet communi. sanguinis, reclamitat istiusmodi suspicionibus ipsa natura ... ", Cic. Rosc. Am. 23. 64 „Nemo enim putabat quemquam esse qui, cum omnia divina atque humana iura scelere nefario polluisset, somnum statim capere potuisset, propterea quod, qui tantum facinus commiserant, non modo sine cura quiescere sed ne spirare quidem sine metu possunt.", Cic. Rosc. Am. 24. 66 „... sic se res habet, iudices: magnam vim, magnam necessitatem, magnam possidet religionem paternus maternusque sanguis, ex quo siqua macula concepta est, non modo elui non potest, verum usque eo permanat amentia consequatur."

76 Nuce, quae 23] **On** Nux 24–25

76 uterum] uterus

76 vitiat] vitio est

82 Ovid. Amor. 2. 14, 15 „Ilia si tumido geminos in ventre necasset."] *Ovid. Amor.* 2. 14, 19–20 „Tu quoque, cum posses nasci formosa, perisses, temptasset quod tu, si tua mater opus"

vacuis foliis forma decoris adest. hoc est O utinam meos flores frigora consumsissent, simulac primas gemmas; initio veris protrusi! Aut paullo post, cum teneras baccas plurimas ostendi, meos fructus immaturos venti diripuissent! Nunc pomis carentes umbras exhiberem viatoribus vaporem solis vitare volentibus; qua ex re platanis maximus venit honos. Quare o pulcherrimae et procerissimae arbores, qui ramos longe lateque patentes habetis, vos ego monitas velim, ne in hortis cupiatis pomiferarum laudibus celebrari; sed satis habete si sterili fronde vireatis. Namque fructus onerosi sunt et gerentibus arboribus exitiosi. Innocuum decus in foliis obtinere potestis. – *Dira utinam* Nux similiter apud Nasonem 159. „O ego cum longae venerunt taedia vitae Optavi quoties arida facta mori! Optavi quoties aut caeco turbine venti, Aut valido missi fulminis igne peti! Atque utinem subitae raperent mea poma procellae, vel possem | fructus excutere ipsa meos." – *ussissent* p. 16
Bene. Sed in 4. editis mendose: lussissent. Usi autem frigore eleganter et usitate dicitur. – *Tum, cum prima novo germina vere dedi*. Hoc pentametrum ita legunt Bononiensis Anni 1523. Veneta, Basileensis Oporinia, Parei, et Manu Scriptum. E contrario aliis fere verbis legitur in Viennensis Anni 1512, Bononiensis Anni 1513. Basileensis Frobeniana, quae habent: *Cum primum placido germina vere dedi*; eadem quidem sententia et proba Latinitate utraque scriptura se commendat, vix ut altera eligi possit, difficileque sit arbitrari utra laboret, quibusque vitiis. Ambae tamen lectiones stare non possunt; quare si iudicium tamen faciendum est, videtur haec ipsa Budensis scriptura prae altera esse retinenda, quia neque Manu Scriptum aliquid mutat, et illud *vere novo*, convenientius puto, quam *vere placido*, huic loco nempe, ubi de primis arborum gemmis agitur, quae primo vere protruduntur, non *placido vere*, cum ver semper sit *placidum* non autem semper *novum* sed etiam *adultu*. Huc accedit, ita fere et alibi Ianum his particulis usum esse.

89–90 consumsissent] **ms2** corrupissent

92 qua ex re] **ms2** quam ob rem

107 altera] **ms2** alter una

113–114 Huc accedit, ita fere et alibi Ianum his particulis usum esse. Vide Paneg. Marc. 2. 64] **ms2** hiatus

97 Nasonem 159.] **On** Nux 158–162

Vide Paneg. Marc. 2. 64 Quare vulgatam in nostra editione scripturam servo. – *mox teneris–baccis* Primo germina seu gemmas et flores, deinde baccas memorat, servato naturae ordine. *Baccae* quidem saepius *minutos fructus*, ut corna et similes significant; unde noster crescere incipientes huius arboris fructus *baccas* dixisse videtur. – *stabam densissima*. *Stare* dicitur *baccis densa*, quia tunc erecta stetit. –*abortivas–opes* immaturos foetus meos. Nux loco citato Atque utinam subitae raperent mea poma procellae. „Poma" autem „opes", ibid. 112. „Una sed immensas arbor habebat opes." et 94. „Ante diemque meae decutiuntur opes" – *Vacuas aestum vitantibus etc.* Nux 117. „Quid si non aptas solem fugientibus umbras, Finditur Icario cum cane terra, darem? Quid, nisi suffugium nimbos vitantibus essem?" „vacuas" autem „umbras" dicit pro sterilibus et pomis carentibus ramis. – *platanis* Nux 17. „At postquam platanis sterilem praebentibus umbram, Uberior quavis arbore venit honos." – *proceri trunci Ligna* Arbores proceros habentes truncos. Nux 35. „Cernite sinceros omnes ex ordine truncos." – *brachia longa patent* Verg. Georg. 2. 296 „Tum fortes late ramos et brachia tendens." – *Pomiferam* In tribus editis est: *Piniferam*, sed perperam sane. „Pomifera" vero „laus," est „laus arboris fructiferae," qua steriles carent. Elegantissime Nux 27. in hanc fere sententiam; „Si sciat hoc vitis" etc. – *Sit vobis sterili etc.* Sic enim nullum habebitis incommodum vel calamitatem a pomis orituram, ut ego. – *Poma* Male nostri interpretantur: *Lágy hajju gyümölcs*, cum sint fructus omnis generis, arborum. Sic

114 servo] **ms2** servo aliorum trutinae relicta controversia examinanda

129 sane] **ms2** omnino

132–133 Male nostri interpretantur: *Lágy hajju gyümölcs*] **ms2** hiatus

120 112.] **On** Nux 111.

121 94.] **On** Nux 93.

122 Nux 117.] **On** Nux 116–118.

125 Nux 17.] **On** Nux 18–19.

125 sterilem] steriles

125 umbram] umbras

126 honos] honor

127 Nux 35.] **On** Nux 36.

130 Nux 27.] **On** Nux 28.

in Nuce Nasonis 31. Ipsa cerasa poma vocantur, et nuces 71. Nec non 163. „Atque utinam subitae raperent mea poma procellae.” – *se gestantibus* ramis nempe a quibus gestantur. – *in vacuis foliis* sic habent omnes editi praeter Bononiensis Anni 1523. et Parei, quibus accedit Manu Scriptus. Hi legunt: *Innocui foliis forma decoris adest.* id est satis decoris nullo cum detrimento coniuncti dant ipsa folia sive pomis quoque. Haec itaque lectio praeferenda, ob sensum commodum, quo caret illa vulgaris.

| *At tu qui transis furcam supponere lapsae Ne pigeat, stratos et relevare comas. Saepe peregrinae fovit clementia dextrae, Tristia cognata vulnera facta manu. Ergo aliquod miseris fulcimen subiice ramis. Forte quod hinc carpas cum remeabis erit. Sic leve quod portas sit onus, sic ipse tuorum Nil unquam possis de pietate queri.* hoc est At vero tibi o viator, ne sit molestum, mihi ad terram prolapsae furcam supponere et folia mea humi strata sublevare. Nam saepe accidit ut vulnus a cognatis illatum, peregrinus aliquis clementer foverit et obligavit. Quare tu quoque similiter facito, et miseris ramis meis quos poma mea depresserunt, adminiculum aliquod subiice, fortassis huius beneficii tui praemium aliquorum accepturus. Cum enim hac eadem via redieris, habebis quod de me carpas si nunc non sinas perire. Sic onus illud, o viator, quod portas, leve tibi sit! Sic natos omnes habeas pios et tui reverentes! – *At tu Tu* est in omnibus praeter Pareo editum et Manu Scriptum, in quibus habemus: *te* sensu quoque ita flagitante. – *qui transis* Hoc ad viatorem, nam iunta haec arbor viae fuit. – *furcam etc.* Nux Ovidii 13. „Pomaque laesissent matrem, ni subdita ramo Longa laboranti furca tulisset opem.” „lapsam” autem dicit ramis omnibus depressis et humi haerentibus aff- p. 17

139–140 Haec itaque lectio praeferenda, ob sensum commodum, quo caret illa vulgaris.] **ms2** Haec itaque scriptura praeferenda marito est illi, in qua sensus non satis est commodus.

149 subiice] **ms2** sopporre

134 Nuce Nasonis 31.] **On** Nux 30–31. „Hoc in notitiam ueniat maloque, pyroque, Destituent syluas utraque, poma suas.”

134 nuces 71.] **On** Nux 70–71. „Poma cadunt mensis non interdicta secundis, Et condit lectas parca colona nuces.”

134 163.] **On** Nux 162.

154–155 Nux Ovidii 13.] **On** Nux 14–15

lictam. – *stratas et relevare comas.* frondes et folia humi iacentia. – *peregrinae fovit etc.* Noster Ianus infra in Epigrammatis pagina huius editionis 274. ita hanc sententiam expressit: *Furca levat quam poma gravant; sic saepe fuerunt Praesidio externi, quis nocuere sui.* – *Tristia cognata* Male in quibusdam leguntur haec: *Tristitiam agnata*, nulla mente. – *cognata vulnera facto manu* hoc est mala a cognatis et propinquis illata, ut fratribus liberis etc. qualia sunt haec quae a pomis suis arbor capit damna. – *miseris–ramis* Non, ut natura ferret, in caelum erectis, sed pronis, deflexis et ruptis adque terram adflictis. – *fulcimen* furcam aut quodlibet fulcrum. – *quod hinc carpas* poma scilicet in me fortasse invenies, cum redieris, peritura mecum pariter, nisi modo succurreris. – *Sic leve etc.* Formulam esse precantium sexcenties dictum nobis. – *ipse tuorum* liberorum et cognatorum – *Nil unquam etc.* Pietas hic est amor liberorum in parentes Sortem igitur sua meliorem arbor viatori apprecatur. Nux apud Ovid. fine. „Si nec cur urar, nec cur excindar habetis. Parcite, sic coeptum perficiatis iter." Atque iam confer sis, Lector, hanc Iani Elegiam Nuci Nasonis, quam hic sibi proposuit imitandam, videbis quam proxime ad eam accedere, quacumque demum ex parte aspexeris.

157–158 *peregrinae fovit etc.*] **ms2** peregrine fovit etc. Verum certe est meliores saepe esse peregrinos cognatis et propinquis citiusque nobis auxilio sunt.

162 liberis] **ms2** filiis

165 redieris] **ms2** redibis

166–167 precantium] **ms2** precantium et bene cupientium

167–168 *Nil unquam etc.*] **ms2** nil unquam possis de pietate quaeri

171 imitandam] **ms2** imitandum

---

158 Epigrammatis pagina huius editionis 274.] *Iani Pannonii Poemata, 1784, De arbore pomis gravata*, Epigrammata 1. 168.

169 Nux apud Ovid. fine.] **On** Nux 181–182.

2.5. Epitaphium Barbarae matris

Nobilior vitae meritis quam Praesule nato,
Hac sub marmorea, Barbara mole iacet.
Dum licuit, stirpis fovit pia cura parentem.
Illi dulce fuit sospite prole mori.
Nunc pro se, vicibus, numen caeleste precantur
Filius in terris, mater in arce poli.

2.6. Notae ad Epitaphium Barbarae matris

| Hoc epitaphium extat in editionibus Frobenii Anni 1518. item Oporini, Veneta, Parei, Bononiensis vero neutra habet, neque Viennensis Anni 1514. Scriptum autem est in Hungaria. In hoc tumulo marmore sita iacet *Barbara Vitéz*, quae celebrior est vita innocenter acta, quam filio Episcopo. Donec fas fuit hanc suam matrem, pietas filii curavit. Illi autem non fuit mors fugienda visa, quod filio sospite mori potuerit. Nunc autem pro se invicem Deum adorant, filius quidem in terris vivus, mater autem in caelo – *vitae meritis* Infra in ipsa Elegia sive Threno haec vitae merita numerantur: *Vixisti innocue, coluisti labe remota Officiis homines religione Deum.* – *Praesule* Hoc epitaphium non ante Anno 1463. scriptum est, quando iam pridem Episcopus erat Ianus Quinqueecclesiensis; qui honos cum esset magnus satis, gloria quoque in matrem haud modica inde redundabat, quam tamen Ianus hic ait minorem fuisse fama innocentiae, quae haec sua mater inclyta fuerat. – *marmorea* Procul dubio in aede Quinqueecclesiensi fuit sepulta, et sepulcro marmor impositum. Sed hac de re nihil certi habemus. – *Barbara* Vitéziam cognominatam fuisse constat, et fratrem habuisse *Ioannem Vitéz* Archiepiscopum Strigoniensem. Sed cui marito nuptum data, ex quo Ianum et alios peperit, in incerto habetur. Sed de his alibi dicemus. Vide interim Galeotti librum de dictis et p. 18

6 potuerit] **ms2** potuisset
13 fuerat] **ms2** erat

17–18 Galeotti librum de dictis et factis Matthiae regis 27.] **Gm** „Ioannes cognomine Vitez quod latine dicitur miles. Est enim nomen familiae. Vir in iure pontificio et studiis humanitatis eruditus

factis Matthiae regis 27. ubi *Vitéz* interpretatur *Militem*, quod et Slavinice et Hungarice sonat. – *Dum licuit* dum illa vixit. – *stirpis fovit etc. Stirps* est ipse filius Ianus – *pia cura* Nam apud habitabat mater. – *Illi dulce fuit* In ipso Threno: *Dulce tibi aiebas, me superante, mori – Nunc pro se vicibus.* Alternatim, ita ut mater pro filio, filius pro matre. – *numen caeleste precantur* Nihil familiarius Pontificiorum formula: *Ora pro me!* Eo igitur Ianus respicit. – *Filius in terris* scilicet *orat*, pro matre quae est in caelo. Sed cur queso pro matre, si iam beata in caelo agebat? Aliud esset si, ut eorum fert superstitio, igni purgante apud inferos vexaretur; pro quibus Romanenses, preces et missas celebrant innumeras. Sed qui vel inde liberati sunt aut eo damnati non sunt nescio cui bono preces mortalium necessariae putentur. – *mater in arce poli* Non igitur in igne *Purgatorio*, ut vocant. Sed haec mittamus.

18–19 quod et Slavinice et Hungarice sonat] **ms2** hiatus

20 In ipso Threno] **ms2** Infra in Elegia

25 apud inferos] **ms2** hiatus

28–29 Sed haec mittamus] **ms2** Sed haec mittamus pontificiorum superstitione

---

... Nam cum consanguineus esset Ioannis Archiepiscopi Strigonienses et alterius Ioannis, Quinqueecclesiarum Episcopi ... Nam primo in Franciam oratorem Ioannem Vitez in arduis negotiis misit. Deinde reversam ditissimo Episcopatu ornavit. Est enim Sirmiensis Episcopus”

2.7. Elegia III.

Threnos, de morte Barbarae matris

1 Quid querar? unde novo quaeram fomenta dolori?
Ecce jacet lacrymis, mater humanda, meis.
3 Ergo erit ista dies nobis dum vita manebit,
Semper acerba licet, rite colenda tamen.
5 Sive illam Libyco longe deprensus in aestu,
Sive Lycaonio sidere pressus agam.
7 Nam quoties agilis sese converterit annus,
Nostra recrudescet tempore plaga suo,
9 Admonitus plangam, pietas renovabit honorem,
Moesta pius tumulo munera reddet honos.
11 Atra dies, Nonas, sequeris quae quinta, Decembres,
Accipe non albae, tristia signa, notae.
13 Turbidior nobis caligine noctis opacae,
Semper eris, puro tu licet igne mices.
15 Quanquam nunc etiam non laeta luce coruscas,
Sed nigris horres concolor exequiis.
17 Aethereos tractus radiis impervia nubes,
Abstulit, et nebulis obsita terra latet.
19 Talibus obsequiis talis bene convenit aer,
Non sunt funereis, apta serena, rogis.
21 Nec gravis hoc egit nimbosis flatibus Auster,
Ipsa ultro nostris condolet aura malis.

---

1 quaeram] *Conr.* **Jr Ea** sumam
7 quoties] **Jq** quociens
9 Admonitus] **Eh** Ammonitus **Jq Jx** Ammotus
9 plangam] **Jx** plagam
11 Nonas] **Jq** nouas
19 obsequiis] **Ec Jr** officijs *Conr.* **Eh En** officiis
22 condolet] **Ec Jr Eh En Jx** addolet

23 Tu vero nimium nobis infense December,
Cur toties in me perfida bella moves?
25 Nonne semel, rapto tibi me laesisse Guarino
Sat foret? en iterum vulnera nostra novas!
27 Ultime bis senis rapidi de fratribus anni,
Invidiose viris, invidiose Deis!
29 Tu damno lucis nocturnas porrigis horas,
Ducis et exiguo tramite solis equos.
31 Tu pigro informem contristas frigore mundum,
Exuis et campos gramine, fronde nemus.
33 Mense tuo nec prata greges viridantia tondent,
Nec leve sub foliis garrula cantat avis.
35 Tu facis ut late populantibus omnia Turcis,
Tecta gelu faciles praebeat unda vias.
37 Te quondam Genio sacravit vana vetustas,
At tu debueras manibus esse sacer.
39 Vana queror demens, nil unquam tempora peccant,
Quae peragit verso mobilis orbe polus.
41 Vos potius nostri moeroris crimen habetis,
Sidera, fatales volvere nata vices.
43 Vos penes est vitae pariter cum morte potestas,
A vobis causas inferiora trahunt.
45 Quid juvat o Superi, fixisse nocentia coelo
Astra? quid errantes constituisse globos?
47 Sponte sua letum mortalibus imminet aegris,
Sponte sua, e fragili corpore vita fugit.

---

24 toties] **Jq** totiens
39 peccant] **Ec** peccante
42 fatales] **Ec Jr Eh Ea** *Conr.* fataleis
42 vices] **Ec Jr Eh En Ea** vias
46 errantes] **Ec Jr Eh En Ea** *Conr.* erranteis
47 letum] **Ec** lethum

49 Si laesura homines stellarum signa fuerunt,
Debebat simplex aetheris esse color.
51 At vos me frustra petitis lenire sodales,
Parcite nunc, forsan postmodo tempus erit.
53 Non facile est iram dictis mollire recentem,
Non bene, curantes, fert nova plaga, manus.
55 Sed, puto, majus habent vulnus mea pectora, quam quod
Vel diuturna queat consolidare dies.
57 Quodsi cui nostra haec pietas culpanda videtur,
Ceu muliebre animi debilioris opus,
59 Is certe ignorat naturae jura potentis,
Ignorat veterum tot pia facta virum.
61 Marcius ingratam properabat vincere Romam,
Victa ad maternas languit ira preces.
63 Fugerat Hesperium Sertorius exul in orbem,
Plurima sed profugo cura parentis erat.
65 Sancta humeris Siculi portarunt pondera fratres,
Aetnaeus flammas dum vomit ore gigas.
67 Nec plus Tyndaridas Sparte, quam praedicat Argos,
Trita parentali fortia colla jugo.
69 Secula nec solos coluerunt prisca parentes,
Quin etiam nutrix tunc veneranda fuit.
71 Cajetam e mediis phrygius tulit hostibus heros,
Illa dedit Latiis nomina litoribus.
73 Acca in Romuleis meruit solennia fastis,
Ambiquae mulier nomine tecta lupae.
75 Iupiter altrici donavit sidera caprae,
Splendet adhuc liquido nobilis illa polo

---

56 dies] **Jr** manus
66 Aetnaeus] **Ec** Aethnaeus
72 litoribus] **Ec** littoribus
76 liquido] **En** liquida

77 Nec minus hac Hyades gratum testantur Iacchum,
Quas vernus nitido Taurus in ore gerit.
79 Nec vero illorum quisquam neget esse gemendos
Interitus, vitae quis mora longa fuit.
81 Sincerus nullos affectus computat annos,
Quicquid ames, nunquam consenuisse putes.
83 Tene ego, post duodena licet quinquennia raptam,
Non fletu et lacrymis prosequar alma parens?
85 Tu me conceptum genitali in sede tulisti,
Exigeret menses, dum vaga luna, decem.
87 Forsitan et duri rupissent viscera partus,
Ni tibi nitenti Iuno tulisset opem.
89 Exin progenitum gestasti mollibus ulnis,
Ac tua sunt labris ubera pressa meis.
91 Tu me complecti, tu me, velut unicus essem,
Comere, tu blando sveta fovere sinu.
93 Longe Livor eat, geminos me praeter habebas,
Sed tamen ambobus carior unus eram.
95 Omen inest genitis, et habent praesagia matres,
An magis in sera stirpe moratur amor?
97 Hinc ubi jam certo fixi vestigia gressu,
Desiit et blaesos frangere lingua sonos,
99 Protinus ingenuas docilem transmittis ad artes,
Otia nec pateris ducere lenta domi.

---

77 gratum] **En** gnatum
78 vernus] **Jq** veruus
80 quis] **Eh En Jx** queis
81 Sincerus] **Ec** Syncerus
83 raptam] **Ec** rapta
93 eat] **Ec Eh En Ea** erat
93 habebas] **Ec** *Conr.* habebat
94 carior] **Ec** charior

101 Quicquid lana tibi, quicquid tibi tela lucelli
Attulerat, merces erudientis erat.
103 Imbiberam tenerae vix prima elementa Minervae,
Nec mala venturi jam documenta dabam,
105 Cum tuus Ausonias tradit me frater ad oras,
Longinquo et Musas quaerere in orbe jubet.
107 Illius impensa Venetas celebravimus urbes,
Dum sol undecies per sua signa redit.
109 Quod desiderium tanto tibi tempore nostri?
Quanta inter dubios gaudia saepe metus?
111 At postquam patriae me reddidit Itala tellus,
Obtigit et juveni pontificalis honos,
113 Non fuit ulla tuae, sedes tam grata, senectae,
Quam prope me modicos incoluisse Lares.
115 Hic modo delicias nobis studiosa parabas,
Nunc trepida nebas, linea texta, manu.
117 Donec fila tibi torquere novissima Clotho
Coepit, et extremos annumerare dies.
119 Convenit audito tristis vicinia casu,
Nec capiunt densas atria lata nurus.
121 Flebant cognatae, nuper tua cura, puellae,
Clausura et visus, filia moesta, tuos.
123 Ast ego blanditiis animum solabar anilem,
Tristitiam vultu dissimulante tegens.
125 Scilicet augeret mea ne tibi cura dolorem,
Anxia neu fieres anxietate mea.
127 At tu nec tanto genitricem oblita periclo,
Dulce tibi ajebas, me superante, mori.

---

102 Attulerat] **Ec Jr Eh En Ea** Contulerat
124 dissimulante] **Jq** dissimulare
126 neu] **Jr En Ea** ne
127 nec] **Jr** ne

129 Quaerebant nostros jam caligantia vultus
Lumina, nec nomen deerat in ore meum.
131 Cum subito in vacuas discedens spiritus auras,
Destituit tepido, frigida membra, toro.
133 Mater io cur me rerum inter prospera linquis?
Hoc tibi vivendum tempore, mater, erat.
135 Cum me florentem, cum me spectare beatum,
Cum poteras omni commoditate frui.
137 Pupillae, et certe nondum nupsere, sorores,
Turba magisteriis instituenda tuis.
139 Quarum quis molles nunc imbuet artibus annos?
Quis tenerae custos virginitatis erit?
141 Accipe cara parens nostri monumenta doloris,
Non ampla artifici structa sepulcra manu.
143 Nec Mausolei pendentis in aere molem,
Nec ruiturarum culmina pyramidum,
145 Psallentum sed rite choros, sed turis odores,
Sed cum flebilibus, verba tremenda, modis.
147 En feretrum celebri praecedunt agmina pompa,
Pulsata et sacris turribus aera sonant.
149 Dives ad innumeras offertur cereus aras,
Ac requiem templum concinit omne tibi.
151 Ipse ego solenni pullatus veste sacerdos,
Ad tumulum pro te, mystica dona fero.
153 Quamvis haud dubitem felici sede receptam,
Orbe manent alio praemia si qua pios.
155 Vixisti innocue, coluisti labe remota,
Officiis homines, relligione Deum.

---

129 caligantia] **Eh** colligantia
137 Pupillae, et certe] **En Ea** Pupillae certe
142 artifici] **Ec Jr Eh En** arteficis

157 Incolumi sane fueris quam fida marito,
Declarat viduae non repetitus Hymen.
159 Mansisti caelebs dum vertens secula Titan,
iungeret autumnis, lustra quaterna, tribus.
161 Ergo apud antiquos olim tibi jure Quirites,
Rara pudicitiae parta corona foret.
163 Nec mors praeteritis dispar tibi contigit actis,
Fine bono claudi vita probata solet.
165 Omnibus expletis sacra quae lege jubentur,
Libera terreno carcere ad astra volas.
167 Sed jam sancta vale genitrix, et civis Olympi,
Cunctantem in terris, voce precante juva.
169 Mutua nos rursum junget praesentia, cum mox
Audiet extremam, machina tota, tubam.
171 Interea facili corpus requiescat in urna,
Nec gravis incumbens urgeat ossa lapis.

---

157 fida] **Ec** *Conr.* fido

158 repetitus] **Jq** repetitur

161 Quirites] *Conr.* **En Ea** Quiriteis

2.8. Notae ad Elegiam III.

| Θρῆνος *de morte Barbarae matris* Inscriptio huius Elegiae in Manu Scripto haec est. *Threnos de morte Barbarae matris, 1463.* Nisi ergo fallit numerus iste, quod non arbitrior scripta fuit nobilissima haec Elegia Anno 1463. Mense Decembri. p. 19

Quid querar? Unde novo sumam fomenta dolori? Ecce iacet lacrymis mater humanda meis! Ergo erit ista dies nobis dum vita manebit Semper acerba licet, rite colenda tamen. Sive illam Libyco longe deprensus in aestu, sive Lycaonio sidere pressus agam. Nam quoties agilis sese converterit annus, Nostra recrudescet tempore plaga suo. Admonitus plangam, pietas renovabit honorem, Moesta pius tumulo munera reddet honos. hoc est Quas effundam querelas? Unde ad novum et inusitatum meum dolorem leniendum medicinam quaeram? Nam ecce mea carissima mater iacet extincta et lacrymis meis humanda. Ergo haec ipsa dies qua sepelitur mihi dum vivam quamvis semper acerba futura sit, erit tamen solito more quotannis a me celebranda. Ego illam diem colam semper anniversaria religione, sive interceptus fuero procul hinc in siticulosis Africae solitudinibus, sive sub Arcto intensissimo frigore correptus agam. Nam anno quovis vertente, hoc ipso die meum hoc vulnus e morte matris acceptum recrudescet. Recurrente igitur hocce die admonitus flebo, et meus in optimam matrem amor, renovabit eius diei cultum. Ex illo autem pio cultu inferias tristes ad eius tumulum offeram. – *novo dolori* inusitato. – *sumam fomenta* Sic est in utraque Basileensi itemque Veneta. Aliae et meliores, ut Bononiensis Anni 1523. Viennensis Anni 1514. item Parei nec non Manu Scriptu pro *sumam* habent, *quaeram*, quod verbum nescio qui sciolus eiecit, ni bis poni videretur. Nam et τό *quaeram* sine diphthongo scribebant. Fomenta vero sunt medicamenta, quibus vulnera obligata foventur. – *Ecce iacet* Nondum sepulta, sed hodie humo mandanda. Nam omnino videtur die sepulturae hanc Elegiam scripsisse videri – *lachrymis–humanda meis* Scribe: lacrymis. Ambigue videtur locutus. Vel enim vult: Mater mea iacet, quam ego lacrymis copiosissimis obruam, et non tam terra quam aquis ex oculis cadentibus sepeliam. Sic enim poëtae solent loqui, rivos et flumina falsa vocantes lacrymas. Vel posset for-

23 vulnera obligata foventur] **ms2** vulnera foventur et obligantur

tassis accipi hoc modo: Iacet mater sepelienda non sine lacrymis. Sed prior sensus melior videtur; Nam hic posterior nimis esset ieiunus cum nil mirorum sit matrem sepelire non sine lacrymis. At illud: *lacrymarum vi veluti flumine sepelire*, convenientius ingenti dolori, quo perculsum se ob carissimae matris decessum sigificet, videtur. Sic ergo capio: Ecce mater mea iacet hodie tumulo condenda, quam tamen ego lacrymarum | flumine potius quam terra tumulabo. – *Ergo erit ista dies* Dies p. 20 haec qua nunc sepelitur. Noster vates Vergilium hic imitatur, cuius versus Aen. 5. 45 sunt: „Annuus exactis completur mensibus orbis, Ex quo reliquias divinique ossa parentis Condidimus terra, moestasque sacravimus aras. Iamque dies, ni fallor adest, quem semper acerbum Semper honoratum, sic Dii voluistis, habebo. Hunc ego Getulis agerem si Syrtibus exul, Argolicove mari deprensus et urbe Mycenae, Annua vota tamen, sollemnesque ordine pompas Exsequerer, strueremque suis altaria donis." Ait ergo Ianus, annuas parentationes seu inferias se quotannis eo ipso sepulturae die, in honorem matris, Manibus eius celebratur. Nam ex his Vergilii versibus colligitur, non mortis sed sepulturae diem hic intelligendum. – *dum vita manebit* Sic et alibi Vergilius. – *Semper acerba licet rite colenda tamen.* Verg. loco citato „quem semper acerbum Semper honoratum habebo." – *Sive illam Libyco* Verg. loco citato „Hunc ego Getulis etc." – *deprensus* Verg. „Argolicove mari deprensus." Servius ait hoc verbum proprie navigantium esse qui a procellis in mari capiuntur ut effugere nequeant. – *Lycaonio sidere* Sidus Lycaonium est Helice sive Ursa maior, quae Callisto, Lycaonis Arcadiae regis filia fuisse dicitur in ursam commutata. Ergo sensus: Sive sub gelidissimo Septemtrione fuero. – *Nam quoties agilis* Verg. loco citato Annuus „exactis completur" etc. Nempe anniversaria religio sepulturae solebat observari. – *Nostra–plaga* hoc meum vulnus doloris, renovabitur ex memoria temporis. – *tempore–suo* Illa ipsa die, qua condita fuit. – *Admonitus plangam* Viennensis: *Ammotus plagam*. Aliae editiones

32 carissimae matris decessum] **ms2** carissimam matrem

35 vates] **ms2** Ianus

50 fuero] **ms2** fuero sive egero

51 completur] **ms2** completur mensibus orbis

35–36 Aen. 5. 45] *Verg. Aen.* 5. 46–54

bene: *Ammonitus plangam*, non autem Admonitus. Nam veteres ita et scribebant et loquebantur. *Ammonitum iri* vero dicit se, ab ipso die recurrente, et in memoriam ei reducente cari capitis humationem. – *pietas renovabit honorem* hoc est meus amor quo matrem prosequebar, me impellet, ut quotannis illo die honorem inferiarum renovem. – *Moesta–munera* A veteribus munera Manibus defunctorum tumulis inferri solita erant; lac, mel, vinum, aqua, sanguis victimarum, gladiatorum apud Romanos, etc. loquitur ergo more priscorum.

Atra dies, Nonas sequeris quae quinta Decembres, Accipe non albae tristia signa notae. Turbidior nobis caligine noctis opacae Semper eris, puro tu licet igne mices. Quanquam nunc etiam non laeta luce coruscas, Sed nigris horres concolor exsequiis. Aethereos tractus radiis impervia nubes Abstulit, et nebulis obsita terra latet. Talibus officiis talis bene convenit aër. Non sunt funereis apta serena rogis. Nec gravis hoc egit nimbosis flatibus Auster, Ipsa ultro nostris addolet aura malis. hoc est O dies funesta, quae quincta es post Nonas Decembres, Ego te nigro calculo notabo. Nam obscurior mihi tenebris opacae | notis semper eris, p. 21
etiamsi sole sereno splendeas. Quamvis nunc quoque non hilari lumine fulges, sed exsequiis lugubribus et pullatis colore similis et squalida es. Nubes enim radios Solis eripiens, non patitur superiorem aëris regionem a nobis videri; ipsaque terra nebulis insessa latet. His ministeriis exsequialibus, quibus nunc fungimur, hoc caelum bene convenit. Nam funeri ducendo non est aptum tempus serenum. Neque vero has nubes et nebulas procellosis suis flabris Auster coëgit, sed ipse aër videtur una meum meas calamitates tristi vultu dolere. – *Atra dies* Verg. Aen. 6. 429 „Abstulit atra dies et funere mersit acerbo.” Romani inter alias divisiones, dispensabant Dies in Atros et Faustos sive candidos. Atri vocabantur „infausti”, quod nigro colore in fastis scriberentur. Nominabantur „atri” et „ominosi” omnes illi dies in quibus singularem calamitatem respicit accepisset, quales erant dies

60 inferri solita erant] **ms2** inferebantur erant

73 fungimur] **ms2** fungimus

75 flabris] **ms2** flatibus

76–77 Verg. Aen. 6. 429] **ms2** hiatus

78 sive candidos] **ms2** hiatus

Allienses et Carmenses. Nam in his ad amnem Alliam a Gallis in his ab Hannibale ad Carmas, occidione occisi fuere. Sic dein Idus Martii, quod eo die Caesar interfectus fuisset. Deinde omnes dies postridiani in atris et infaustis numerabantur, et putabant in Praepositione, „Post” aliquid ominis latere. Tales erant postridie Kalendas, Nonas, Idus, Nundinas et alii. Ante diem quoque quartum Kalendas vel Nonas vel Idus vitabant. Vide Gell. Noct. 5. 17 et Macr. Saturn. 1. 16 Sed et Ovid. Fast. 1. 55 cum tutores Kalendarum, Iduum et Nonarum enumerasset, addit 58. „omnibus istis, Ne fallare, cave, proximus ater erit. Omen ab eventu est, illis nam Roma diebus Damna sub adverso tristia Marte tulit.” Huc igitur Ianus respicit, et diem hunc decimum Decembris „Atrum” appellat. – *Nonas sequeris quae etc.* Nonae sunt quinta Decembris, atque ita tertius decimus sunt Idus. quare decimus Decembris est ante diem quartum Idus Decembris. Sed antea vidimus e Gellio et Macrobio loco citato „Ante diem quartum Kalendas, vel Nonas vel Idus, tanquam ominalem diem plerosque vitasse.” Quare ex veteri superstitione vocat hunc diem Kalendae Decembris „atrum”. Quod autem hoc modo expresserit: „Nonas sequeris quae Decembres”, non autem per „ante diem quartum Idus”, id eo fecisse arbitror, ut vel hac ratione alluderet ad veterum dies „atros”. Nonius enim sic definit: Atri dies dicuntur quos nunc Nefastos vel „Posteros” vocant. – *Accipe non albae etc*. Sensus est: accipe nigri lapilli triste signum id est: Ego te nigro calculo notabo. Nam albo calculo, prosperos; nigro, dies infaustos notabant antiqui,

81 his] **ms2** illis

92 Decembris] **ms2** Novembris

86 Gell. Noct. 5. 17] „Quam ob causam dies primi post Kalendas, Nonas, Idus atri habeantur, et cur diem quoque quartum ante Kalendas vel Nonas vel Idus quasi religiosum plerique vitent. Verrius Flaccus in quarto de verborum significata dies, qui sunt postridie Kalendas, Nonas, Idus, quos vulgus imperite nefastos dicit propter hanc causam dictos habitosque atros esse scribit … Ante diem quoque quartum Kalendas vel Nonas vel Idus tamquam inominalem diem plerique vitant. Eius observationis an religio ulla sit tradita, quaesi solet. Nihil nos super ea re scriptum invenimus”

86–87 Ovid. Fast. 1. 55] *Ovid. Fast.* 1. 55–56 „vindicat Ausonias Iunonis cura Kalendas, | Idibus Alba Iovi grandior agna cadit.”

87 58] *Ovid. Fast.* 1. 56

more a Thracibus petito. Vide que pluribus diximus ad Carmen imperatori Friderici III. scriptum 102. „Cum niger ante meos numeraret calculus annos, Tandem se nobis niveo signanda lapillo obtulit una dies". – *tristia signa* Nam alba, felicia; nigra, tristia habebantur. *tristia* ergo *signa lapillus niger*. – *Turbidior Turbidum* liquido et limpido opponitur. Hic autem tenebricosum atque adeo tristissimum significat. – *caligine noctis opacae* Sic e contrario, „Nox ipso die candidior" dicitur ob laetitiam apud Ovid. Heroid. 16. 315 – *puro igne* | Sole sereno, nubibus p. 22
haud impedito. – *Nunc etiam* hoc ipsa die exequiarum – *non laeta luce* Non es serena sed nubila. – *nigris–exequiis* quia pullati exequias ibant, unde exequias nigras vocat. Stat. Silv. 2. 1, 19 „nigrae solemnia pompae." – *horres concolor* atris nubibus obducta, coloris funerei. – *Aethereos tractus–nubes abstulit* Ovid. Met. 13. 583 Latuitque „in nubibus aether." „tractus aetherei sunt regiones aetheris, ubi Sol et sidera sunt. – *nebulis obsita terra latet. Nebulae* sunt nubes terrae incumbentes. – *Talibus officiis* In Manu Scripto codice et editis, Viennensis Anni 1519. itemque Bononiensis Anno 1523. scribitur: *Talibus obsequiis.* Sed a Monachis hoc natum existimem, etsi novim apud Apuleium. *feralia mortuis obsequia* pro officio mortuis exhibito poni. Deinde Latinitate iam cadente *obsequium* pro *exsequiis* usurpari coepit, et *obsequi* pro exequias ire. Malim igitur τό *officiis* retinere, quod in funeribus adhibetur apud Ovid. Met. 12. 2 „tumulo quoque nomen habenti Inferias dederat cum fratribus Hector inanes. Defuit officio Paridis praesentia tristi." Et 8. 88. „Vos modo fraterni manes, animaeque recentes Officium sentite meum magnoque paratas Accipite Inferias." Et Trist. 3. 82 „Tu tamen extincto feralia munera ferto, ... Quamvis in cinerem corpus mutaverit ignis Sentiet

108 *non laeta luce*] **ms2** non laeta luce coruscens

110 Stat. Silv. 2. 1, 19] **ms2** hiatus

114 *Talibus officiis*] **ms2** illegibilis

118 usurpari coepit] **ms2** poni coepit

107 Ovid. Heroid. 16. 315] *Ovid. Heroid.* 15. (16) 318 „Candidior medio nox erit illa die."

119 Ovid. Met. 12. 2] *Ovid. Met.* 12. 2–4

121 8. 88.] *Ovid. Met.* 8. 488–490

122 Trist. 3. 82] *Ovid. Trist.* 3. 3, 81

123 ferto] semper

officium moesta favilla pium” Sic incertus auctor Consol. ad Liviam 70. „Perficit
125 officium funeris ecce soror.” – *talis bene convenit aër* hoc est tristi officio huic funeris conveniens est tristis caeli facies, quae nunc est. Hinc iam, Nubilus pro
127 tristi usurpatur apud Stat. Silv. 3. 5, 11. „nubila vultu”, et Theb. 5. 270 – *Non sunt funereis etc*. Simile illud Nasonis: „Non est conveniens luctibus ille color” –
129 *apta serena*, Sic apud Claud. Mall. cons. 208. „Perpetuum serenum.” – *Nec gravis hoc egit etc*. Prisci felicitatem et numinum favorem caeli serenitate metiebantur.
131 Claud. Sex. cons. Hon. 537. „Ipse favens votis, solitoque decentior aër, Quamvis assiduo noctem foedaverat imbri, Principis et Solis radiis detersa removit Nubila,
133 namque ideo pluviis turbaverat omnes. Ante dies, Lunamque rudem madefecerat Auster, Ut tibi servatum scirent convexa serenum.” Ex adverso tempora tristia
135 vocantur „nubila”, ut in illo Nasonis: „Tempora si fuerint nubila solus eris.” – *nimbosis flatibus Auster* Vide supra Eranemon Iani nostri 40. –*Ipsa–aura* ipse aër
137 et caelum adgemit nostro malo eoque lugubri quasi veste semet induit. – *addolet* Viennensis Anni 1514. et Bononiensis Anni 1523. una cum Manu Scripto: *condo-*
139 *let*, quod rursus Monachum sapere videtur. Barbari delectantur vocabulis quoque: *condolentia, condolescentia* et *condolere* pro eo quod est, vicem alicuius dolere.
141 Est quidem *condolere*, probum verbum et vere Latinum sed nihil aliud significat quam simplex *dolere*, ut in illo apud Hor. Sat. 1. 80 „condoluit corpus tentatum
143 frigore”. Sicut ergo in „Concupisco”, ita in „Condolesco,” eiusmodi vis cum alio quid faciendi non est. Reiiciendum ergo hinc τό „condolet,” et retinendum, meo
145 iudicio; „addolet” sicut apud Nasonem Trist. 1. 4, 10 „Adgemit et nostris ipsa carina malis.” Vide et Fast. 5. 400. Sic: „Adhinnit equus equo.” Art. Amandi 1. 280

139 Barbari delectantur] **ms2** Barbari vehementer delectantur

141 verbum] **ms2** vocabulum

144–145 meo iudicio] **ms2** hiatus

127 Theb. 5. 270] „nubilus indignumque oculis liquentibus imbrem adloquitur:”

128 Nasonis] *Ovid. Trist.* 1. 1, 6

136 Eranemon Iani nostri 40.] *Dixerat haec Eurus, post nubilus excipit Auster*

142–143 „condoluit corpus tentatum frigore”] „condoluit temptatum frigore corpus”

146 „Adhinnit equus equo.”] Kovásznai erravit

146 Art. Amandi 1. 280] *Ovid. Ars am.* 1. 280 „Femina cornipedi semper adhinnit equo . . . ”

147 | Claud. Nupt. Hon. 68. „nutant ad mutua palmae Foedera … Et platani platanis p. 23
alnoque assibilat alnus.” Sic igitur Ianus composuit verbum *addolere cui* etsi il-
149 lud non temere reperias in scriptoribus qui nunc superant. – *ultro* sua sponte. Sed
certe nihil mirum est mense Decembri nubilum et nebulosum aërem esse, quod
151 fere semper fit. Verum sic sunt poëtarum mores et instituta.

Tu vero nimium nobis infense December, Cur toties in me perfida bella mo-
153 *ves? Nonne semel rapto, tibi, me laesisse, Guarino Sat foret? En iterum vulnera*
nostra novas! Ultime bis senis rapidi de fratribus anni, Invidiose viris, invidi-
155 *ose Deis. Tu damno lucis nocturnas porrigis horas, Ducis et exiguo tramite solis*
equos. Tu pigro informem contristas frigore mundum, Exuis et campos gramine,
157 *fronde nemus. Mense tuo nec prata greges viridantia tondent, Nec leve sub foliis*
garrula cantat avis. Tu facis ut late populantibus omnia Turcis, Tecta gelu faci-
159 *les praebeat unda vias. Te quondam Genio sacravit vana vetustas, At tu debueras*
Manibus esse sacer. hoc est At vero tu o December nimium inimice mihi, Cur
161 toties iniqua mihi bella infers? Annon satis esset me semel laesisse quod Gua-
rinum praeceptorem meum rapueris? Tu autem iterum meum illud vulnus alio
163 vulnere cumulas. O ultime ex fratribus Anni duodecim, Deis hominibusque pari-
ter invidens. Nam tu noctem producis, eoque damnum infers luci et solis equos
165 vix conspiciendos praebes, tam brevi ducis itinere. Praeterea totum mundum fri-
gore contristas, campos gramine, silvam frondibus privas. Tuo in mense greges
167 in pratis non pascunt, nec aves in arborum foliis dulce canunt. Per te quoque hoc
tempore accidit ut Danubius frigore concretus, transmittat Turcos omnia late vas-
169 tantes. Quare etsi prisci mortales nugaces te Genio consecrarunt, tu tamen de-
buisti Manibus et umbris sacer esse. – *nobis infense December* Hactenus inve-
171 hebatur in decimum huius mensis diem; nunc ipsum mensem totum aggreditur.
Ait autem sibi nimium infestum esse, quod et praeceptorem Guarinum Veronen-
173 sem tribus abhinc annis hoc eodem mense amiserit, et nunc matrem Barbaram –
toties bis tantum. sed exaggerat omnia. – *perfida bella* Fingit enim Decembrem

149–151 non temere reperias in scriptoribus qui nunc superant. – *ultro* sua sponte. Sed certe nihil mirum est mense Decembri nubilum et nebulosum aërem esse, quod fere semper fit. Verum sic sunt poëtarum mores et instituta] **ms2** illegibilis

166 silvam] **ms2** silvas

175 Deum aliquem sibi hostem infensum, qui nullo suo merito sibi perniciem inferat.
– *rapto–Guarino* De hoc insigni viro vide nostri poëtae panegyricum, et quae ad
177 eum diximus. Obiit Anno 1460. 4. Decembris. Nunc addo supra dictis insignem
et Aenea Silvio iam Papa Pio II. locum, qui est in eius Commentariis 5. 125 „Ad
179 quartum Kalendas Ianuarias anni millesimi quadringentesimi sexagesimi ab In-
carnatione verbi, Pio Pontificii obitus nunciatus est clari viri Guarini Veronensis,
181 qui rebus suis more Christiano rite ordinatis obdormivit in Domino. Flevere docti
transitum eius, discipuli praesertim, qui ad eum tota | Europa confluxere. Latinas p. 24
183 enim et Graecas litteras docuit. Libros e Graecis Latinos fecit complures, cuius
labore Strabonem legimus. Filios reliquit eruditos. Epitaphia ei multa edita sunt.
185 Nemo ex doctis aetate nostra melius nomen reliquit. Corpus Ferrraria servat." Ex
his videmus obiisse Guarinum mense Decembri Anno 1460. Sed et aliunde con-
187 stat 4. Decembris nonagenarium decessisse. – *me laesisse* quod virum patris loco
verendum mihi eripueris. – *en iterum vulnera etc*. Triennio post, matre auferenda.
189 – *Ultime* ultimus in Anno December; sed cum contentu et vituperio dicit. – *bis*
senis de fratribus anni intelligit duodecim menses, sed cur et quo auctore *fratres*
191 *anni* vocet, nescio. Menses appellari possunt *fratres inter se*, non autem *fratres*
Anni. Hic haereo. Quid si legamus pro *fratribus mensibus?* – *rapidi–anni* celeris.
193 ut supra *agilem* dixit. – *Invidiose viris etc*. hoc est Non modo hominibus sed et
Deis invides. Nam hic active sumitur, ut apud Ovid. Met. 15. 234 „Tempus edax
195 rerum, tuque invidiosa vetustas, Omnia destruitis." – *damno lucis* Apud Nasonem
Heroid. 13. 43 „damno formose tuorum." Et Fast. 6. 452 „Sit capitis damno Roma
197 soluta mei." – *nocturnas porrigis horas*. Tempora noctis longiora facis, eoque lu-
cem invides hominibus. – *Exiguo–tramite* Mensis quippe brumalis, in quem cadit
199 dies brevissimus et nox longissima anni totius. Invides ergo Soli iter suum consue-

187 decessisse] **ms2** obiisse

191 vocet] **ms2** vocitentur

191 nescio] **ms2** hiatus, et notae Kovásznai: „Most nem tudom, hanem itt helyt hagyok."

191–192 Menses appellari possunt *fratres inter se*, non autem *fratres Anni*] **ms2** hiatus

192 Hic haereo] **ms2** hiatus

178 Commentariis 5. 125] **Pc** 5. 7, 31–38

tum, efficisque ut ille quam brevissimo temporis spatio in caelo regnet. Hinc huic
201 Deo invidiosus es. – *Exiguo-tramite* via brevissima. – *pigro frigore* torpens et pig-
rum frigus usitate dicitur quia tunc omnia naturae torpent. – *informem–mundum*
203 Omne decus suum natura amittere hiberno tempore videtur. – *Exuis et campos*
Hoc quidem iam fit Novembri, sed consummatorum Decembri. – *Mense tuo* Est
205 igitur December quasi Deus, qui hunc mensem habet suum. – *nec prata* Hoc et
Ianuarii et Februarii commune est. – *Nec leve leve* pro Adverbio positum, et hic
207 „gratum" significat, ut Ovidio Fast. 3. 18 „umbrosae salices. volucresque canorae
fecerunt somnos, et leve murmur aquae." Et in Ars am. 3. 286 „Sed leve nescio
209 quid femineumque sonent." Nostra linqua diceremus: *lassu zugas – Tu facis ut*
late Quicquid eo mense accidebat, ipsum mensem facit causam. Hic autem ad no-
211 bilem historiam respicit. Nam hoc Anno 1463. mense Decembri Mohammedes II.
ipse, Bosniam invaserat, eius regem Stephanum interfecerat; quare Matthias in
213 Bosniam profectus, occupata recepit. Qua de re plura dicenda erunt ad Elegiam
in hac editione 6. ubi haec eadem res describitur 50–80. Ait ibi rex Matthias, Na-
215 tali Servatoris Christi deditam sibi fuisse arcem a Turcis occupatam, eodem Anno
1463. Sed de his pluribus illic. – *populantibus omnia Turcis* Duce in primis Hali
217 Bego et ipso Imperatore Mohammede II. qui Bosniae regem eodem anno | inter- p. 25
fecerat eo omnem Bosniam popularat. Vide Leunclavium Hist. Musulman. Pium

---

207 Ovidio Fast. 3. 18] *Ovid. Fast.* 3. 17–18

209 sonent] sonet

218 Leunclavium Hist. Musulman.] **Lh** p. 585 „Expeditionem inde suscepit in Bozinacorum regionem, ubi civitatem occupavit, cui nomen Baiter, aliis pluribus cum opidis. ipsum quoque Kiralem sive regem Bozinacorum in potestatem redegit, et interfecit. Toto denique Bozinacensi regno pro titus est, cum Caratze-dagea et Hertzegii, prouinciis. . . . Ungarorum vero Kiral sive rex (Matthias intelligitur) opidum Bozinacensis regni Iaitzen invasit, ad aliquod tempus obsedit, cepit, sui iuris fecit. Muhametes quoque posteaquam id ab Ungaro factum cognouit, exercitu suorum coacto, Iaitzen profectus est, etc.

218–219 Pium Papam II. in Comm. 11. fine] **Pc** 11. 26, 7–16 „Ipse vero non multo post, dum Turchis agrum suum vastantibus occurrit, cum quingentis nobilibus circumventus ab illis occiditur, atque ita violati hospitii poenas persolvit. Bacchari undique per Bosnam Turchi, abdita quaeque scrutari, nihil intactum relinquere vicinas regiones incursare atque praedari. Prope rex Hungariae aderat cum copiis, qui ubi per transfugam insidiari sibi Turchos accepit insidias contra tetendit,

Papam II. in Comm. 11. fine. – *Tecta gelu faciles etc.* Erant illa flumina Savus in primis et Danubius. Infra Elegia 6. 13. *Ecce protervus Halis, fiducia summa suorum. Sirmia traiecto pervolat arva Savo*. et 71. De Turcis: *Non illos validi stridens Aquilonis hiatus, nec domat hiberno sidere triste gelu*. – *Te quondam Genio etc.* Ovid. Fast. 3. 58. „Acceptus Geniis illa December habet." Tunc enim Saturnalia omni hilaritatis et laetitiae genere celebrabantur. tum servis opipara convivia et liberalia exhibebant Romani, eisque ministrabant 16. Kal. Ianuar. Durabant plures dies. Videndus Macrobius et Statius Silv. 1. 6. Ubi sic infit: „Et Phoebus pater et severa Pallas, Et Musae procul ite feriatae. Iani vos revocabimus Kalendis. Saturnus mihi compede exoluta, Et multo gravidus mero December, Et ridens Iocus et Sales protervi, Adsint." – *Genio* de Genio vidimus et alias saepe, et ad panegyricum Guarinianum 1012. Vide Censorinum. Nunc tantum observa adeo laetum fuisse Mensem Decembrem, ut „genialia" dicerentur omnia laeta. Cum ergo suo statui non posset Ianus accomodare huius mensis tantam apud veteres celebritatem; increpat Veteres ut vanos, a quibus Genio, vitae praesidi consecratus fuisset December. – *at tu debueras Manibus* Macrobius Somn. Scip. 1. 12 ait, „cum sol Aquarium tenet Manibus parentari, utpote in signo quod humanae vitae contrarium feratur" Dicuntur hae feriae „Feralia", quae sunt, teste Festo, Dis Manibus sacrata festa, a ferendis epulis, vel ab Inferiis, quod ferunt tunc epulas ad sepulchrum.

---

222 *Te quondam Genio etc.*] **ms2** Te quondam . . . illegibilis . . .

226 Videndus] **ms2** de iis videndus

Turchorum ducem quendam cum quatuor milibus militum circumvenit, congressusque vertit in fugam, ac persecutus trucidavit fere omnes. Hoc tantum solamen post amissum Bonae regnum Hungaris datum."

220 Elegia 6. 13.] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Matthias Rex Hungarorum, Antonio Constantio, poetae Italo Anno 1464*, Elegia 8. 13–14

221 71.] *Iani Pannonii Poemata, 1784*, Elegia 8. 71–72

226 Macrobius] *Macr. Saturn.* 1.

229–230 panegyricum Guarinianum 1012.] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum*, 1012. „Cum Genio et Vita Parcas et Marte sedentes"

234 Macrobius Somn. Scip. 1. 12] *Macr. Somn. Scip.* 1. 12, 4

235 parentari] parentatur

235–236 contrarium feratur] contrarium vel adversum feratur

Apud Ovid. Fast. 2. 533 ad 13. Kal. Martius referuntur, hoc est 17. Februarii diem. Sic autem canit: „Est honor et tumulis, animas placate paternas, Parvaque in extintas munera ferte pyras. Parva petunt Manes.” etc. Ait ergo Noster, satius fuisse Decembrem consecrare Manibus, in quo tot ipse mortes suorum viderit.

Vana queror demens, nil unquam tempora peccant, Quae peragit verso mobilis orbe polus. Vos potius nostris moeroris crimen habetis Sidera, fatales volvere nata vias. Vos penes est vitae pariter cum morte potestas. A vobis causas inferiora trahunt. Quid iuvat o Superi fixisse nocentia caelo Astra, quid errantes constituisse globos? Sponte sua lethum mortalibus imminet aegris, Sponte sua e fragili corpore vita fugit. Si laesura homines stellarum signa fuerunt. Debebat simplex aetheris esse color. hoc est Sed o me amentem, dolore occaecatum! quid ego haec tam vana loquor? Nam tempora hihil unquam peccant, sed potius vos huius mei tanti doloris fons et causa estis o sidera, quae fata rerum humanarum moderamini. Vos enim habetis potestatem vitae necisque hominum, et e vestris motibus res mundanae dependent. O Dei cur vobis placuit stellas tam vagas quam inerrantes, hominibus noxias in caelo constituisse? Atqui miseri mortales ultro et per se morti obnoxii sunt, et sponte sua vita e corpore aufugit. Si tam noxia futura fuerunt hominibus sidera, satius erat nullam in caelo esse stellam, sed unius esse coloris caelum. – *Vana queror demens* Corrigit se et amentem vocat vi doloris quasi ad insaniam redactum, qui nesciat res tam obvias, diem et mensem peccare non posse, sed sidera potius, | quae sunt animata, imo Dei, ex veterum sententia. Haec ita- p. 26
que *Epanorthosis* magnitudinem doloris exprimit. – *tempora* Mensis December

240 Noster] **ms2** Ianus
248 Sed] **ms2** At
250–251 fata rerum humanarum moderamini] **ms2** fata moderamini
251 hominum] **ms2** humanae
258 potius] **ms2** hiatus
258 imo Dei] **ms2** hiatus
259 Mensis] **ms2** dies et mensis

239 placate] placare
239–240 extintas] exstructas
240 ferte] ferre

eiusque dies decimus, in quos hactenus invehebatur. – *verso–polus* Caelum quod quotidie convertitur, tempus efficit, diurna conversione dierum et noctium vicissitudines, alia vero conversione vices mensium, amorum ac tempestatum. *Tempora* autem peragit polus, quae fluunt interim, dum ille rotatur. Ovid. Ponto 4. 9, 88 „Quoque modo peragam tempora" etc. – *Vos potius nostri maeroris etc.* quod crimen vestrum est maeror meus. Nux Ovid. 104. „crimen grandinis" – *Sidera* Macr. Saturn. 1. 17. „Stellarum cursus ordinem rerum humanarum pro potestate disponunt." Ausonius in Eclogario de ratione puerperii: „Omnia quae vario rerum metimur in actu, Astrorum dominatus agit." – *fatales volvere nata vias* Viennensis Anni 1514. Bononiensis Anni 1523. et Manu Scripto pro *vias* habent, *vives*, bene ut puto. „Chaldaei" inquit Censorinus cap. 8. „dicunt actum vitamque nostram stellis tam vagis quam statis esse subiectam, earumque vario multiplicique cursu genus humanum gubernari." – *volvere nata* Sic Ovid. „O facies oculos nata tenere meos!" – *Vos penes est etc.* Vide quae paullo ante e Censorino et aliis repetita sunt. – *A vobis causas etc.* Saepius Manilius haec inculcat, ut 1. 52. „Sideribus videre vagis pendentia fata." et 55. „Nascenti quae cuique dies, quae vita fuisset, in quas fortunae leges quaeque hora valeret." etc. 63. „experientia Deprendit tacitis dominantia legibus astra. . . . Fatorumque vices certis discurrere signis." etc. –

---

260 eiusque dies decimus] **ms2** hiatus

261–262 vicissitudines] **ms2** vicissitudinem

262 vices] **ms2** vicissitudines

264 tempora] **ms2** tempora, dura, roga

---

265 Nux Ovid. 104.] **On** Nux 103.

266 Macr. Saturn. 1. 17.] *Macr. Saturn.* 1. 17, 3

266 humanarum pro potestate] Humanarum, ut quibusdam videtur, pro potestate

267 Ausonius] *Auson. Eclog.* 7. 1–2

270 Censorinus] *Cens. D. nat.* 8.

272 Ovid.] *Ovid. Amor.* 2. 17, 12

275 55.] *Manil. Astr.* l. 55–56

276 63.] *Manil. Astr.* 1. 61–63

276 experientia Deprendit] experientia fecit exemplo monstrante viam, speculataque longe Deprendit

Quid iuvat Quid prodest, quid necesse fuit? – *fixisse nocentia etc.* Ovid. Trist. 4.
279 3, 15. „Quodque polo fixae nequeunt tibi dicere flammae." Fragmento incerti auctoris Censorino additi cap. 3. „Stellarum aliae cum caelo feruntur, ideoque quod
281 non excedunt suos locos, fixae nominantur: aliae, contra caelum et in ortus caeli eunt, sed mundi celeritate victae occidere videntur cum eo, quamvis cursum suum
283 peragunt." Vide et Macrobium 1. Somn. Scip. 14. et Ciceronis Somnium Scipionis – *quid errantes globos* Claud. Mall. cons. 103. „Sidera cur septem retro nitantur
285 in ortus. Obluctata polo. Quas ideo veteres currere dixerunt, quia et cursu suo feruntur, et contra sphaerae maximae, id est ipsius caeli impetum contrario motu
287 ad orientem ab occidente volvuntur" Macr. Somn. Scip. 1. 14. Vide Cic. Somn. Scip. Saepe Cicero veteres arguit quod male hos globos errantes appellarint, cum
289 nihil minus quam errent. globos esse stellas iam priscis notum. – *Sponte sua* Eleganter Verg.: „Optima quaeque dies miseris mortalibus aevi Prima fugit, subeunt
291 morbi tristisque senectus, Et labor, et durae rapit inclementia mortis." Ceterum cum mortem sponte sua venire ait, respicere autumo ad veterum sententiam, qui

---

278 *fixisse nocentia etc.*] **ms2** fixisset nocentia caelo Astro

---

279–280 Fragmento incerti auctoris Censorino] *Censorinus: Anonymi cuiusdam epitoma disciplinarum (Fragmentum Censorini quod aiunt)* cap. 3. De stellis fixis et vagantibus

283 peragunt] peragant

287 Macr. Somn. Scip. 1. 14.] *Macr. Somn. Scip.* 1. 14, 25–26 „ Sed hoc horum neque circi neque orbis nomine voluit intellegi, sed est orbis in hoc loco stellae una integra et peracta conversio, id est ab eodem loco post emensum sphaerae per quam movetur ambitum in eodem locum regressus, circus est autem hic linea ambiens sphaeram ac veluti semitam faciens per quam lumen utrumque discurrit, et intra quam vagantium stellarum error legitimus coercetur. quas ideo veteres errare dixerunt quia et cursu suo feruntur et contra sphaerae maximae, id est ipsius caeli, impetum contrario motu ad orientem ab occidente volvuntur, et omnium quidem par celeritas, motus similis, et idem est modus meandi: sed non omnes eodem tempore circos suos orbesque conficiunt, et ideo est celeritas ipse mirabilis, quia cum sit eadem omnium nec ulla ex illis aut concitatior esse possit, aut segnior, non eodem tamen temporis spatio omnes ambitum suum peragunt."

287–288 Cic. Somn. Scip.] *Cic. Somn. Scip.* 3. 4–5 „homines enim sunt hac lege generati qui tuerentur illum globum, quem in templo hoc medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae divinis animatae mentibus circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili"

290 Verg.] *Verg. Georg.* 3. 66–68

293 mortem „Naturae debitum” et necessitatem esse aiebant, et „mori naturae debium reddere”, ita ut etiamsi nulla essent sidera, moriendum tamen natis omnibus fo-
295 ret. – *lethum* scribe: letum. – *fragili corpore* Natura ita comparato ut frangatur – *vita* animus. Verg. ultimo: „Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.” – *Si*
297 *laesura. etc.* Hoc quoque Paganorum more, in quibus poëtae fere impie loquuntur et opera divina culpant, quae non intelligunt, vel potius doloris acerbi sunt fructus
299 eiusmodi reprehensiones Deorum. – *stellarum signa* Stellae ipsae, ut saepe Manilio. – *Debebat simplex etc.* hoc est nulla debuerunt esse stellae, quibus caelum
301 quasi pictum est.

| *At vos me frustra petitis lenire sodales, Parcite nunc, forsan postmodo tem-* p. 27
303 *pus erit. Non facile est iram dictis mollire recentem. Non bene curantes fert nova plaga manus. Sed puto majus habent vulnus mea pectora, quam quod Vel diu-*
305 *turna queat consolidare dies. Quod si cui nostra haec pietas culpanda videtur, Ceu muliebre animi debilioris opus, Is certe ignorat Naturae iura potentis, Ig-*
307 *norat veterum tot pia facta virum.* Hoc est Vos autem amici mei, frustra cupitis me consolari. Omittite igitur nunc, posterius forte aptius habebitis tempus mei so-
309 landi. Difficile est iram recentem verbis sedare, et novum vulnus non fert manus medicas. Quamvis meo pectori majus puto inflictum fuisse vulnus, quam quod
311 longo etiam tempore coire et sanari possit. Quodsi quis autem est, cui hic dolor ob matris mortem reprehendendus in me videatur, tanquam muliebrei quam vi-
313 rili animo convenientior, ille certa nescit vim naturae potentis et ignorat quoque exempla huius pii doloris in priscis hominibus obvia. – *At vos me frustra* Statius

---

300 debuerunt] **ms2** debebant

300–301 quibus caelum quasi pictum est.] **ms2** non debuit caelum quasi pingi stellarum splendidoribus

308 posterius] **ms2** deinceps

308–309 solandi] **ms2** solandum

310 pectori] **ms2** pectoris

313 nescit] **ms2** ignorat

314 obvia] **ms2** hiatus

---

296 Verg. ultimo] *Verg. Aen.* 12. 952

314–315 Statius Silv. 2. 1.] *Stat. Silv.* 2. 1, 1–7 és 15–16

Silv. 2. 1. „Quod tibi praerepti, Melior, solamen alumni, improbus ante rogos et ad huc vivente favilla, Ordiar? abruptis etiamnum flebile venis Vulnus hiat, magnaeque patet via lubrica plagae, Cum iam egomet cantus et verba medentia saevus Consero, tu planctus lamentaque fortia mavis, Odistique chelyn surdaque averteris aure. Intempesta cano . . . iam flendi expleta voluptas? Iamne preces fassus non idignaris amicas?" etc. – *Parcite nunc* Nolite obtundere me vestra consolatione, sed permittite ut lacrymis mitigetur dolor tantus, viamque vobis quasi praemuniat ad me consolandum. – *forsan* Nam dubitat unquam se accipere posse consolationem. – *postmodo tempus erit* Vide locum Statii proxime allatum. – *Non facile est iram etc.* Ovid. Trist. 1. „si vires fregerit ira suas." Nam qui irascitur, furit exspectandum igitur dum aestus defervescat, atque ita verbis sedanda est ira, in ipso impetu magis exarsura si mollivi tentetur. Haec autem sententia similitudinem continet; eandem nempe esse quoque doloris ingentis et recentis rationem. – *Non bene etc.* Haec quoque similitudo a vulnere recenti. Ovid. Ponto 1. 3 „Tempore ducetur longo fortasse cicatrix, Horrent admotas vulnera cruda manus." Vide et 2. 7, 13 et 3. 7, 25 etc. – *Sed puto* Negat se unquam admissurum solatia. – *consolidare* efficere ut coëant. – *Quodsi cui nostra etc.* Statius Silv. 5. 5, 56 „nimius fortasse avidusque doloris Dicor, et in lacrymis iustum excessisse pudorem. Quisnam autem gemitus lamentaque nostra reprendit?" etc. – *haec pietas* hic dolor ex amore in matrem natus. – *Ceu muliebre* etc. Ovid. Ponto 3. 3, 32. „Sive pium vis hoc sine hoc muliebre vocari." Vide Cic. Epist. 5. 16 „Si nulla unquam fuit liberis

320 Nolite] **ms2** ne

331 coëant] **ms2** coeant. Medicorum videtur esse vocabulum

334–335 Ovid. Ponto 3. 3, 32. „Sive pium vis hoc sine hoc muliebre vocari."] **ms2** hiatus

324 Ovid. Trist. 1.] *Ovid. Trist.* 1. 1. 94

330 2. 7, 13] „Caesareos video vultus, velut ante videbam"

330 3. 7, 25] „curando fieri quaedam maiora videmus | vulnera, quae melius non tetigisse fuit"

331 Statius Silv. 5. 5, 56] *Stat. Silv.* 5. 5, 56–57

332 Dicor] dicar

334–335 Ovid. Ponto 3. 3, 32. „Sive pium vis hoc sine hoc muliebre vocari."] Ovid. Ponto 1. 3, 32

335 Cic. Epist. 5. 16] *Cic. Epist.* 5. 16, 6

amissis tam imbecillo mulier animo” etc. – *Naturae iura potentis* leges naturae quae iubent filium dolere in funere parentum – *veterum tot pia facta virum* Pulcherrimis exemplis ab antiquitate petitis iam confirmabit Ianus noster, iustum esse dolorem suum.

| *Martius ingratam properabat vincere Romam, Vita ad maternas languit ira preces. Fugerat Hesperium Sertorius exul in orbem, Plurima sed profugo cura parentis erat. Sancta humeris Siculi portarunt pondera fratres, Aethnaeus flammas dum vomit ore gigas. Nec plus Tyndaridas Sparte, quam praedicat Argos. Trita parentali fortia colla iugo* hoc est Cnaeus Marcius Coriolanus festinabat ad Romam capiendam, sed eius ira, matre Veturia deprecante victa est et fracta. Fugerat Sertorius exul in Hispaniam, sed ibi semper de reditu cogitabat ob matrem Rheam. Amphinomus et Anapus Siciliense patrem et matrem humeris per medios ignes Aetnae portarunt. Neque magis celebrat Lacedaemon Castorem et Pollucem, quam Argos Cleobin et Bitonem, qui ad sacra Iunonis peragenda matrem vexerunt. – *Martius* Scribendum Marcius. Hic est Cnaeus Marcius Coriolanus, qui damnatus ab Romanis, ad Volscos infestos eis confugit et ab iis dux contra Romanos constitutus, eos saepe vicit, et ad urbis usque moenia pervenit. Missi ad eum deprecandum legati, ac deinde sacerdotes, nihil profecerunt et exitium tota Roma imminens lamentabatur. Tunc Veturia Coriolani mater, Volumniam eius uxorem et liberos secum trahens, castra Volscorum petiit, quam ubi filius aspexit, Expugnasti, inquit, et vicisti iram meam, patria, precibus huius admotis, cuius utero, te, quamvis merito mihi invisam, dono, continuoque Romanum agrum hostilibus armis liberavit. Valerius Maximus 5. 4 – *Hesperium–orbem* Hispanias – *Sertorius* Sertorius miro patriae amore tenebatur, reditumque in eam magnopere desiderebat. Traditum est haud minimam ei causam, cur tantopere patriam desideraret, matrem Rheam fuisse, apud quam viduam orbus patre honeste fuerat educatus, ab

p. 28

345 est] **ms2** hiatus

353 exitium] **ms2** exiti

361 matrem Rheam fuisse] **ms2** Rheae nomen fuisse . . . illegibilis . . .

335 unquam fuit] fuit unquam

358 Valerius Maximus 5. 4] *Val. Max. Fact.* 5. 4, 1

eaque totus pendebat. Cum in Hispania bellum administraret, deque obitu mat-
363 ris cognosset, parum abfuit quin prae moerore moreretur, septem quidem integros
dies iacuit, ut neque militibus tesseram daret, neque ab ullo amicorum conspicere-
365 tur difficulterque collegae ab eo impetrarunt, ut ad exercitum veniret. Plutarchus in
Sertorio. Similis Ianus! – *Sancta–pondera* patrem et matrem humeris impositos. –
367 *Siculi fratres* Vide Mart. Epigr. 7. 23 Strabonem 6. Erant autem hi fratres Amphi-
nomus et Anapus, de quibus egregium Eidyllium habemus apud Claudianum Eid.
369 7. „Adspice sudantes venerando pondere fratres, Divino meritos semper honore
coli. Iusta quibus rapidae cessit reverentia flammae, Et mirata vagas repulit Aetna
371 faces. Complexi manibus fultos cervice parentes. Attollunt vultus, accelerentque
gradus, Grandaevi gemina sublimes prole feruntur Et cara natos implicuere mora”
373 etc. etc. Hos memorant quoque Val. Max. loco citato item Pausanias, Aelianus,
Solinus, sed aliis nominibus. – *Aethnaeus* lege: Aetnaeus – *flammas dum vomit*

361–362 ab eaque totus pendebat] **ms2** a qua pupillus educatus, ab ea totus pendebat

362–363 Cum in Hispania bellum administraret, deque obitu matris cognosset] **ms2** Nam et vocatus ab amicus . . . illegibilis . . . belli . . . illegibilis . . . in Hispania . . . illegibilis . . . cum de obitu matris cognosset

365 ab eo impetrarunt] **ms2** tentarit circumfusi ab eo impetraverunt

365 veniret] **ms2** veniret, rebusque prospere . . . illegibilis . . . cedentibus uteretur

369–372 „Adspice sudantes venerando pondere fratres, Divino meritos semper honore coli. Iusta quibus rapidae cessit reverentia flammae, Et mirata vagas repulit Aetna faces. Complexi manibus

---

365–366 Plutarchus in Sertorio] **Pv** 2. „Quintus Sertorius loco haud ignobili natus Nursiae in Sabinis, orbus patre apud matrem viduam (Rheae nomen fuisse ferunt) honeste educatus est, ideoque misifice eam dilexisse fertur” **Pv** 22. 5–6 „Miro enim patriae amore tenebatur, reditumque in eam magnopere desiderebat. . . . Traditum est, haud minimam ei causam, cur tantopere patriam desideraret, matrem fuisse a qua pupillus educatus ab ea totus pendebat. Nam et vocatus ab amicis in Hispania ad bellis summum administrandam, quam de obitu matris cognovisset, parum abfuit quin prae moerore vita defungeretur. Septem enim integros dies iacuit, ut neque militibus tesseram daret, neque ab ullo amicorum conspiceretque difficulterque collegae tentorio circumfusi ab eo impetraverunt, ut ad exercitum veniret rebusque prospere succedentibus uteretur”

367 Mart. Epigr. 7. 23] *Mart. Epigr.* 7. 24 „tu Siculos fratres et maius nomen Atridas | et Ledae poteras dissociare genus”

367 Strabonem 6.] **Sg** 6. 2, 3

368–369 Claudianum Eid. 7.] *Claud. Carm. min.* 17, 1–8

375 *etc*. Nam Aetna mons forte fortuna vehementiores flammas ediderat, ut vicina loca igne corriperentur. Cumque aliter evadere non possent nisi per incendia transirent, 377 erant quidem de parentibus solliciti, quare illos humeris susceptos. per medios ignes traiecerunt. – *gigas* Enceladus, cui a Iove Aetna iniecta dicitur, qui tam sub 379 ea flammas et incendia evomit. Claudianus loco citato et Proserp. 1. 152. „Aetna Giganteos numquam tacitura triumphos, Enceladi bustum, qui saucia terga revinc- 381 tus, Spirat inexhausum | flagranti pectore sulfur", et cetera ibi omnino legenda. – *Nec plus Tyndaridas Sparte etc.* Hi sunt Castor et Pollux Tyndarei et Ledae filii p. 29 383 tam celebres. Claud. Prob. Olyb. 23. „Respice si tales iactas aluisse fluentis. Eurota Spartane tuis." etc. – *praedicat Argos* Nam Argivi fuere Cleobis et Biton. – 385 *Trita parentali etc.* Hi matrem habebant Iunonis sacerdotem. Mos autem erat ut extra urbem ad eius templum sacerdos non pedibus iret sed cursu veheretur. Sed 387 cum absumtis pestilentia iumentis vehi non posset, hi filii matris pietate commoti, collum subiacere iugo et matrem cervice ad templum traxerunt. Vide Val. Max. 389 loco citato et Herodotum unde is habet – *parentale–iugum* Iugum ad parentem

---

fultos cervice parentes. Attollunt vultus, accelerentque gradus, Grandaevi gemina sublimes prole feruntur Et cara natos implicuere mora"] **ms2** hiatus

379 evomit] **ms2** evomere

382–383 Hi sunt Castor et Pollux Tyndarei et Ledae filii tam celebres.] **ms2** hiatus

384 Spartane tuis] **ms2** Spartane tuis Tyndaridae autem illi sunt Castor et Pollux, Tyndarei et Ledae filii, tam celebres

384 fuere] **ms2** hiatus

385 *Trita parentali etc.*] **ms2** illegibilis

389 unde is habet] **ms2** hiatus

---

373 Val. Max.] *Val. Max. Fact.* 5. 4, 4

379 Claudianus loco citato] *Claud. Carm. min.* 17, 31–32 „haud equidem inmerito tanta virtute repressas. | Enceladi fauces obriguisse reor | Ipse redundantem frenavit Mulciber Aetnam"

379 Proserp. 1. 152.] *Claud. Proserp.* 1. 154

383 Claud. Prob. Olyb. 23.] *Claud. Prob. Olyb.* 1, 236–237

388–389 Val. Max. loco citato] *Val. Max. Fact.* 5. 4, 4 „Notiora sunt fratrum paria Cleobis et Biton, Amphinomus et Anapius, illi quod ad sacra Iunonis peragenda matrem vexerint, hi quod patrem et matrem umeris per medios ignes portarint, sed neutris pro spinta parentium exspirare propositum fuit"

pertinens. Ovid. Trist. 4. 10, 87 „Parentales umbras”, hoc est parentum animas dixit.

Secula nec solos coluerunt prisca parentes. Quin etiam nutrix tunc veneranda fuit. Caietam e mediis Phrygius tulit hostibus heros. Illa dedit Latiis nomina littoribus. Acca in Romuleis meruit sollemnia fastis. Ambiguae mulier nominae tecta lupae. Iuppiter altrici donavit sidera caprae. Splendet adhuc liquido nobilis illa polo. Nec minus hac Hyades gratum testantur Iacchum, Quas vernus nitido taurus in ore gerit hoc est Veteres autem non solum matres sed et nutrices suas coluerunt. Nam Aeneas Phrygius et ipsis hostibus Caietam nutricem extulit, quae nomen dedit promuntorio in finibus novi Latii. Acca Larentia ferias obtinuit in fastis Romanorum, quae mulier dubio nomine lupae occulta fuit. Iuppiter quoque capram nutricem suam in sidera transtulit, quae in aethere puro hodieque fulget, illustris. Pariter Hyades testantur Bacchum memorem beneficii fuisse in se, veluti suas nutrices, quae in caelum sublatae in fronte Tauri conspiciuntur. – *Saecula* scribe: Secula – *parentes* suas matres. – *nutrix* Solebant sane prisci, nutrices suas colere, et apud se habere dum illae vixissent, quod innumeris affirmari posset exemplis. Semper additae leguntur nutrices puellis etiam nuptis et viris quoque ut Ulixi et aliis. – *Caietam* lege Caietam. Verg. Aen. 7. 1 „Tu quoque litoribus nostris Aeneia nutrix Aeternam moriens famam Caieta dedisti. Et nunc servat honos sedem tuus.” etc. – *mediis–hostibus* Graecis Troiam incensam diripientibus – *Phrygius heros* Aeneas Troianus. – *Latiis nomina littoribus* litoribus maris Tyrrheni in finibus Latii novi. Urbs quoque ibi Caieta cum sinu et promontorio cognomine fuit. Sed alii hoc nomen aliunde repetunt non ab Aeneae nutrice. Pro *littoribus*, scribe: litoribus – *Acca* Acca Larentia Faustuli pastoris uxor, quae Romulum et Remum aluit, ut satis nota fabula. Vide Servium Aen. 1. 277 – *in Romuleis* Ovid. Fast. 3. 11

389–390 ad parentem pertinens] **ms2** est iugum ad matrem sive parentem pertinens

397 suas] **ms2** hiatus

401 puro] **ms2** liquido

406 quoque] **ms2** quoque observae sunt

390 „Parentales umbras”] „fama, parentales, si vos mea contigit, umbrae”

415 fabulam narrat, ubi 55 de his festis sollemnibus: „Non ego te tantae nutrix Larentia gentis, nec taceam vestras, Faustule pastor, opes. Vester honos veniet cum Laren-
417 talia dicam, Acceptus Geniis illa December habet.” Festus: „Larentalia, coniugis Fausti, nutricis Remi et Romuli, Larentiae festa.” – *Romuleis–fastis* in Kalenda-
419 rio Romano. – *Ambiguae mulier etc.* Servius loco ante citato: „Accam Larentiam, quae antea meretrix fuerat.” etc. „Remus et Romulus a | lupa dicuntur alti, propter
421 turpitudinem nec incongrue. Nam meretrices lupas vocamus, unde et Lupanaria. Et constat hoc animal in tutela esse Martis.” Vide et Gellium 6. 7 et Macr. Saturn. p. 30
423 1. 10. Plutarchum in Romulo. Ceterum pro „Ambiguae”, legam, „Ambiguo”, ut ad „nomen” referatur. Nam „nomen” est „ambiguum” lupae, quod et „scortum” et
425 „feram” significat, non autem ipsa lupa. Haec emendatio etsi nullius libri auctoritate nixa, videtur mihi certa et probabilis. „Sic ambiguae voces”, Verg. Aen. 2. 98.
427 Cicero habet „ambiguitatem nominis” quamvis diffiteri nolim, et „domum ambiguam,” et „aquas ambiguas”, similiaque bene dici pro dubiis et incertis. – *Iuppiter*
429 *etc*. Pulcherrime Naso in Fastis 5. 110. „Ab Iove surgat opus prima mihi nocte videnda Stella est in cunas officiosa Iovis.” etc. ibi legenda. Nam prolixum esset
431 huc ponere. – *donavit sidera* caelum ei dedit, sive stellam eam fecit. – *liquido–polo* puro caelo. – *nobilis* Est e stellis primae, ut aiunt Astronomi, magnitudinis

---

415 narrat] **ms2** persequitur

416 pastor] **ms2** pauper

425 etsi] **ms2** quamvis

427 diffiteri nolim] **ms2** negari nequit

---

414 Servium Aen. 1. 277] *Serv. Aen.* 1. 273, 20 „... hos (Romulum et Remum) Faustus repperit pastor, cuius uxor erat nuper meretrix Acca Larentia, quae susceptos aluit pueros ... autem a lupa dicuntur alti, fabulosum figmentum est ad celandam auctorum Romani genesis turpitudinem. nec in congrue fictum est, nam et meretrices lupas vocamus, unde et lupanaria.”

422 Gellium 6. 7] *Gell. Noct.* 7. 7, 1

422–423 Macr. Saturn. 1. 10.] *Macr. Sat.* 1. 10, 13

423 Plutarchum in Romulo] **Pv** Romulus 4–5

426 ambiguae voces] voces in vulgum ambiguas

426 Verg. Aen. 2. 98.] *Verg. Aen.* 2. 98–99

427 Cicero habet „ambiguitatem nominis”] *Cic. Orator* 121 et *Cic. De oratore* 2. 26, 110

433 in sinistro humero Aurigae. Vide quoque Hyginum 2. 13 ubi variae sententiae. – *Nec minus haec* hoc est Nec minus quam haec capra. – *Hyades* Ovid. Fast. 5. 165.
435 „Ora micant Tauri septem radiantia flammis, Navita quas Hyadas Graius ab imbre vocat. Pars Bacchum nutrisse putat" etc. Hyginus Fab. 192. „Sunt qui existiment
437 inde has in sideribus esse quod fuerint nutrices Liberi patris." – *Iacchum* scribe: Iäcchum. Est Bacchi nomen. – *vernus–Taurus* Cum enim Sol in tribus signis, Ari-
439 ete, Tauro, Geminis, versatur, ver est. – *in ore* capite seu fronte. Latine „Suculae" vocantur, id est parvis sues, porcelli.

441 *Nec vero illorum quisquam neget esse gemendos Interitus, vitae quis mora longa fuit. Syncerus nullos affectus computat annos. Quicquid annes nunquam*
443 *consenuisse putes. Tene ego, post duodena licet quinquennia raptam, Non fletu et lacrymis prosequar alma parens? Tu me conceptum genitali in sede tulisti, E-*
445 *xigeret menses dum vaga luna decem. Forsitan et duro rupissent viscera partus, Ni tibi nitenti Iuno tulisset opem.* hoc est Neque vero aliquis mihi dicat, non esse
447 deflendam mortem illorum, qui diu vixerunt. Nam verus amor non solet numerare annos cari capitis; et quaecunque res diligitur, illa numquam putatur consenuisse.
449 Quare nonne ego te cara mater fletu et lacrimis prosequar, quamvis extinctam cum annos magis sexaginta nata fuisses? Tu me conceptum in utero tuo portasti
451 decem menses, ac dein, cum me peperisti, forsan tua viscera a me laesa fuissent, nisi Lucina auxilio tibi fuisset foetum edenti. – *Nec vero illorum etc.* Similis lo-
453 cus apud Muretum oratione habita in funere Ioannis Episcopii militiae Melitensis magistri: „Quanquam ille eo progressus erat aetatis, ut a vita tanquam ex arbore
455 non per vim evulsus sed suo tempora ipsa maturitate collapsus esse videatur; quorum tamen vita quo diuturnior eo publice utilior visa est, eorum mors nunquam

---

440 id est parvis sues, porcelli] **ms2** hiatus

449 extinctam] **ms2** illegibilis

---

429 Naso in Fastis 5. 110.] *Ovid. Fast.* 5. 111.

433 Hyginum 2. 13] *Hyg. Astr.* 2. 13 „Alii autem hunc Mercurii filium ex Elicia natum, nomine Myrtilum, Oenoma aurigam definierunt, cuius post notam omnibus mortem parens corpus in mundo constituisse existimatur. Huius in humero sinistro Capra instare et in manu sinistra Hoedi videntur formati"

457 non acerba et immatura videri potest.” – *quis* pro, quibus male vero in quibusdam
scribitur: *queis* – *Syncerus* scribe: Sincerus. | – *nullos affectus etc.* Imitatur Papi- p. 31
459 nium Statium, qui Silvarum 5 in patris Epicedio 252 ita de patre: „raperis genitor
non indigus aevi, Non nimius, trinisque decem quinquennia lustris Iuncta ferens.
461 Sed me pietas numerare dolorque Non sinit.” – *ames–putes* Impersonaliter capi-
enda, ut grammatici loquuntur, pro, *amatur, putatur* – *Tene ego etc.* Est formula
463 lugendi, ut apud Verg. Aen. 11. 41 pater Pallantis hunc deflet: „lacrimis ita fatur
obortis; Tene, inquit, miserande puer, cum laeta veniret, Invidit fortuna mihi” etc.
465 Sic Livia filium in Consol. ad Liviam 135. „Tene ego sustineo positum scelerata
videre. Tene meae poterunt ungvere, nate, manus?” – *post duodena quinquennia*
467 post annos aetatis sexaginta. – *Tu me conceptum* Incipit causas iusti ploratus nu-
merare, curam maternam impensam sibi inde a conceptu suo. – *genitali* in utero
469 tuo, ubi genitus sum. – *Exigeret* perageret. – *dum vaga luna decem* Gellius 3. 16.
„Multa, inquit, opinio est, eaque iam pro vero recepta, postquam mulieris uterus
471 conceperit semen, gigni hominem septimo rarenter, numquam octavo, saepe nono,
saepius numero decimo mense eumque esse hominem gignendi summum finem,
473 decem menses non inceptos sed exactos.” etc. Hinc Ovid. Fast. 1. 33. „Quod sa-
tis est, utero matris dum prodeat infans, Hoc anno statuit temporis esse satis.”
475 Sub decem menses – *duri–partus Partus* hic sunt ipse pariendi sive enitendi ac-
tus, qui plurimas matres interimere solent. *duri* ergo *partus* sunt *difficiles partus*.
477 Et sane fieri potest, ut Ianus difficili fuerit partu editus. – *rupissem viscera* In eni-
tendo rupta fuissent membra ad pariendum destinata. – *tibi nitenti* Cum me eniti et
479 parere debebas. – *Iuno* Sic apud Terentium mulier partui vicina: „Iuno Lucina fer

---

452 *Nec vero illorum etc.*] **ms2** nec vero illorum quisquam neget esse gemendos Interitus

458 Imitatur] **ms2** Imitatus est

468 *genitali*] **ms2** genitali in sede

475 Sub] **ms2** scilicet

458–459 Papinium Statium, qui Silvarum 5 in patris Epicedio 252] *Stat. Silv.* 5. 3, 252–

466 ungvere] urgere

469 Gellius 3. 16.] *Gell. Noct.* 3. 16, 1

471 conceperit semen] semen conceperit

473 Ovid. Fast. 1. 33.] *Ovid. Fast.* 1. 33–34

opem obsecro!” Res nota. Est autem haec Iuno eadem quae Luna, ut alibi diximus. Porro natum fuisse Ianum nostrum Anno 1434. 29. Augusti, posterius docebimus ad Elegiam huius editionis 13.

Ex in progenitum gestasti mollibus ulnis, Ac tua sunt labris ubera pressa meis. Tu me complecti, tu me velut unicus essem, Comere, tu blando sueta fovere sinu. Longe Livor erat, geminus me praeter habebat, Sed tamen ambobus charior unus eram. Omen inest genitis, et habent praesagia matres, An magis in sera stirpe moratur amor? id est Deinde cum natus fuissem, teneris ulnis me gessisti, ac mammarum ubera mihi praebuisti. Tu me omni amore complecti, tu meum caput comere, tanquam unicus tibi essem, tu sinu blando me fovere solebas. Praefiscine dixerim, praeter me duos adhuc habebas liberos, quibus tamen duobus, ego unus carior tibi eram. Habent profecto ipsi nati suum omen, et matres quoque praesagia de futuro liberorum in se amore; Vel potius fiebat hoc fortasse quod sero partu editum magis me amabas. – *progenitum* Cum iam educandus essem. – *gestasti mollibus ulnis* Ipsa igitur nutricem quoque egit. Apud Terentium: „Puerum tantillum in manibus gestavi meis.” Unde Gerula vocantur nutrix ab Apuleio. – *tua sunt labris etc.* proprio me aluisti lacte, quod matris etiam et officium Vide Gellium 12. 1. – *Tu* huius voculae | repetitio signat et tenerrimum Barbarae Viteziae in Ianum infantem amorem, et summum nunc eius dolorem ob talem matrem susceptum. – *complecti* amplexari et omni amoris genere prosequi semper – *velut unicus essem* Plures igitur praeter Ianus liberos sustulerat, de quibus tamen equidem nihil amplius dicere possum, nisi quod unum fratrem et unam sororem noster diserte p. 32
memoret infra. – *Comere* Capillis liberorum comendis et perpurgandis occupavi

476 solent] **ms2** hiatus

481 posterius] **ms2** postea

487 id est] **ms2** hoc est

491 profecto] **ms2** hiatus

492 in se] **ms2** hiatus

501–502 nisi quod unum fratrem et unam sororem noster diserte memoret infra.] **ms2** in fratrem et . . . illegibilis . . . sororem habuisse videtur

496–497 Gellium 12. 1.] „Dissertatio Favorini philosophi, qua suasit nobili feminae, uti liberos, quos peperisset, non nutricum adhibitarum, sed suo sibi lacte aleret.”

503 matres consuesse, notius et, quam ut notandum videatur. – *Longe Livor erat etc.* Hic versus duobus in locis male habitus est; Sic etiam legitur in Oporinia Basi-
505 leensis. At in Frobeniana, Veneta et Francofurtana, ab imperito nescio quo ita est emendatus si Dis placet: *Longe livor erat, geminos me praeter habebas,* absurdo
507 pariter sensu, imo nullo. Ergo ex Manu Scripti item Viennensis Anni 1514. Nec non Bononiensis Anni 1523. auctoritate ita rescribendus est: *Longe Livor eat! ge-*
509 *minos me praeter habebas, Sed tamen ambobus.* etc. Quare locutio haec: *Longe Livor eat*, idem prorsus valet, quod illud: *Absit invidia dicto!* quod veteres ita quo-
511 que solebant exprimere: *Praesiscine dixerim.* Apuleius in Flor. 16. „Igitur quod difficile factu erat, quodque revera arduum nobis existimabatur, gratum esse po-
513 pulo, placere ordini, probari magistratibus et principibus: id –praefiscine dixerim– iam quodammodo mihi obtigit.” Nempe vetus erat opinio, periculum esse aliquod
515 a fascino, ubi quis impensius aut laudaret ipse se, aut praesens ab alio laudaretur. Ex hac opinione receptum erat, ut in laudando plerunque adderent vocem: „Prae-
517 fiscine” aut „Praefiscini” aut, „Absit verbo invidia,” qua invidiam et fascinum ab se amolirentur. Sic cum magnifice veterator apud Plautum Asin. 2. 4, 84 locuturus
519 esset, quasi invidiam a se amoliri cupiens ait: „Praefiscini hoc nunc dixerim, nemo etiam me accusavit merito meo, neque me Athenis est alter hodie quisquam, cui
521 credi recte aeque putent.” Vide Muret. Var. lect. 9. 3. Hinc „Fascinus” Deus, medicus invidia vocatur Plinio 28. 4. Ex his satis apertum est quid sibi velit: „Longe
523 Livor eat!” Cum suam Ianus felicitatem prae fratris et sororis felicitate praedicat. – *geminos me praeter habebas* Non duo fratres, ut aliquando putavi, sed unum frat-
525 rem et unam sororem, quod meminit in sequentibus. – *charior* lege: carior. Dicit

---

502 liberorum] **ms2** filiorum

508 auctoritate] **ms2** hiatus

510 prorsus] **ms2** plane

---

511 Apuleius in Flor. 16.] *Apul. Flor.* 16. 75.

513 –praefiscine dixerim–] praefascine dixerim

522 Plinio 28. 4.] *Plin. Nat. hist.* 28. 7, 39 „quamquam religione cum tutatur, et fascinus, imperatorum quoque, non solum infantium, custos, qui deus inter sacra Romana a Vestalibus colitur, et currus triumphantium, sub his pendens, defendit medicus invidiae, iubetque eosdem respicere similis medicina linquae, ut sit exorata a tergo Fortuna gloriae carnifex.”

autem tantopere duos, fratrem et sororem, simul a matre, quam se unum natu licet postremum, amatos fuisse. Singularis ergo haec fuerit caritas necesse est. Sed videmus idem hodiedum et saepius quidem usu venire, ut matres praecipuo quodam amore unum e liberis, praesertim filiis complectantur, ceteris omnibus veluti posthabitis et quodam modo neglectis. – *Omen inest genitis etc. Omen*, hic pro quolibet praesagio et futuri praesensione accipitur. Imitatio est Ovidii, qui Fast. 1. 178 „Omina principiis, inquit inesse solent." Et alibi: „Omen in est rebus" etc. Sensus autem Iani hic esse videtur: Tres eramus ex te nati liberi, in quibus omen quoddam inerat. Nam propterea me ante duos alios amabas, quia praesentiebas fore, ut ego, licet natu minimus, maxima tamen pietate olim te colam, et tua senectus in me quasi acquiescat, ceteris duobus aut fato acerbo praereptis, aut quoquo modo hanc tui culturam praestare non valentibus. De fratre suo mortuo mentionem facit in Epicedio Racacini 187. – *habent praesagia matres* Idem est quod ante | dixit. Saepe matres praesagine solent ex quonam liberorum plus utilitatis quondam capturae essent et a quibusnam magis redamandae; et huiusmodi liberos prae aliis fovere consverunt naturali quodam instinctu. Hoc itaque omen Iano puero inerat; p. 33
et mater praesagiebat eum olim maximo sibi decori et ornamento futurorum; ob quam praesagitionem suae menti divinitus inditam supra alios eum diligebat. – *An*

524–525 Non duo fratres, ut aliquando putavi, sed unum fratrem et unam sororem, quod meminit in sequentibus.] **ms2** un fratrem et unam sororem de quibus deinceps

526–527 quam se unum natu licet postremum] **ms2** hiatus

527 Singularis] **ms2** Magna

529 e liberis] **ms2** e filiis

529 praesertim filiis] **ms2** hiatus

530 modo] **ms2** hiatus

533 Iani] **ms2** horum verborum

534 alios] **ms2** ceteros

536 praereptis] **ms2** obreptis

537 praestare non valentibus] **ms2** negligentibus

541 fovere] **ms2** foveres

541 naturali quodam instinctu] **ms2** hiatus

538 in Epicedio Racacini 187.] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Threnos in Racacinum Cubicularium*, Elegia 15. 187 „Sume simul lacrymas, fratri paullo ante negatas."

magis etc. hoc est Seu forte ultimo natu liberos natura magis amare solent. Elegans hic est usus particulae: *An*, ut apud Verg. Aen. 9. 185 „Dii ne hunc ardorem mentibus addunt, Euryale? an sua cuique Deus fit dira cupido?" Vide quoque Eclog. 8. 108 Apud Ovidium sexcenta suppeditant exempla, ut. Fast. 1. 327, 3. 779, 5. 357 Itaque vocula „An" ponitur pro „Sive." – *sera stirpe* Ovid. „Nec stirps prima fui genito sum fratre creatus." Ianus igitur *sera stirps* erat, hoc est sero natus. Agebat Barbara Vitezia cum Ianum peperisset circite anno 31. Iani pater obierat Anno 1440. Iano sexenni puerulo relicto, ut posterius videbimus. Sane videtur Ianus ex hoc loco non filiorum modo sed et puellarum postremus natu fuisse, cum se *stirpem seram* dicit. – *moratur amor* Nescio quo naturali amore diliguntur a parentibus liberi postremo suscepti, cui rei exemplo est in sacris Iosephus, quem Iacobus supra ceteros amabat. Fit hoc etiamnum vel sine omine.

Hinc ubi iam certo fixi vestigia gressu, Desiit et blaesos frangare lingva sonos; Protinus ingenuas docilem transmittis ad artes, Otia nec pateris ducere lenta domi. Quicquid lana tibi, quicquid tibi tela lucelli Contulerat, merces erudientis erat. Imbiberam tenerae vix prima elementa Minervae Nec mala venturi iam documenta dabam. Cum tuus Ausonias tradit me frater ad oras, Longinquo et Musas quaerere, in orbe iubet. hoc est Deinde cum iam firmos gressus facere

---

543 menti] **ms2** mentis

544 Seu forte] **ms2** an potius

544 liberos] **ms2** filios

547 suppeditant] **ms2** sunt

550 Vitezia] **ms2** hiatus

550 anno] **ms2** annos

551 posterius] **ms2** infra

553 *moratur amor*] **ms2** An magis in sera stirpe moratur amor

553 diliguntur] **ms2** amantur

---

545 Verg. Aen. 9. 185] *Verg. Aen. 9.* 184–185

546–547 Eclog. 8. 108] „Credimus? an qui amant ipsi sibi somnia fingunt?"

547–548 Fast. 1. 327, 3. 779, 5. 357] *Ovid. Fast.* 1. 327 „an, quia praevisos in aqua timet hostia cultos," 3. 779 „an, quia, cum colerent prisci studiosius agros," 5. 357 „an, quia maturis albescit messis aristis,"

548 Ovid] *Ovid. Trist.* 4. 10, 9

coepi et balbutire desii, statim me cupidum litterarum, artibus liberalissimis inbuendum tradis, neque committis ut ignavo otio domi torpescam. Quicquid lucri e nendo et texendo facere poteras, omne id praeceptoribus meis Minerval dabatur. Sic itaque prima doctrinarum puerilium elementa perceperam, cum tuus frater misit me in Italiam, et in regione procul a patria remota iussit me discere. – *certo fixi etc.* Descriptio pueruli sine metu prolapsionis ingredi incipientis. – *blaesos frangere etc.* Eodem fere tempore puer cum ingressum sibi formavit, lingva quoque confirmata loqui sine balbutie incipit. *Frangit autem lingua voces blaesas*, cum dimidiata verba fundit. – *ingenuas ad artes* Ingenuo et libero dignas. Nam servi antiquitus non imbuebantur illis. – *docilem* Hac vocula praeclaram indolem tenerae aetatis ad studia percipienda satis innuit. Nec sane dubium est ullum, quin summa ingenii docilitas iam tum in Iano admodum puero fuerit – *ducere lenta domi* Videtur omnino significare velle nullum | litterarum ludum in loco natali fuisse, sed in aliud oppidum penatibus relictis, studendi gratia se conferre debuisse. Sunt qui arbitrentur a Ludovico iam rege Gymnasium Quinqueeclesiis institutum esse quod si verum est, fieri potest ut ibidem utpote loco, natali solo proximo, dum in Hungaria esset, puerilem aetatem filii mater erudiendam cura- p. 34
vit. Sed haec e coniectura mera. Scholas certe triviales, quae vocantur haud dubie ea iam tempestate Hungaria habuit, iam tum sub rege Sigismundo. – *Quicquid lana tibi* Describit matrem viduam tenuioris fortunae mulierem, quae vitam colo tenuique Minerva tolerabat; *Noctem addens operi, famulasque ad lumina longo. Exercet penso, castum ut servare cubile Coniugis, et possit parvos educere natos.* Verg. Aen. 8. 408 Ex hoc autem disticho editor Budensis, in vita Iani eidem editioni praemissa, ait „fortunas domesticas, ut saepe fit, sangvinis claritati minime respondisse." Sane constat non modo ex suis de se testimoniis, sed etiam ex Tu-

565 perceperam] **ms2** perceperem, et futurae meae eruditionis certa praebebant signa

566 remota] **ms2** distante

566 discere] **ms2** disceres

573 admodum puero] **ms2** hiatus

573–574 *ducere lenta domi*] **ms2** Otia nec pateris ducere lenta domi

578–579 erudiendam curavit] **ms2** erudivit

584 Verg. Aen. 8. 408] *Verg. Aen.* 8. 411–413

587 berone 3. 6 Ianum nobili genere natum fuisse; Sed Thurozio in Chronicis p. 289 „humilis sub tecto nobilitatis genitus” appellatur. Cum itaque necdum fortasse Io-
589 annes Vitezius avunculus, Episcopus esset Varadinus, ista nobilitas generis cum re coniuncta non erat, eoque vidua Barbara plurium mater liberorum redigebatur ad
591 paurpertatem. – *tela* Telam pariter texendo eamque vendendo pecuniolam conficiebat, ex qua mercedem praeceptoribus pendebat. Magnae hoc laudi tribuendum,
593 quod huiusmodi negotiis occupata, liberis honeste nutriendis et educandis operam navaret. – *Contulerat* Hic rursus cum Manu Scripto faciunt soli Bononiensis Anni
595 1523. et Viennensis Anni 1514. in quibus est: *Attulerat*, eodem fere sensu, ut haud facile sit iudicatu utra melior sit et praeferenda lectio. Nam et *conferri* et *adferri*
597 *lucrum*, sicut *auxilium* probe, opinor, dicatur. Tamen, ut, *Afferre dona, fructum, opem, salutem* usitatissime dicimur, cum contra; *Contulit aes populus* et similia,
599 ad plures refertur, malim, *Attulerat*. – *Imbiberam* in ipsa nempe Hungaria sive potius Slavinia – *tenerae–Minervae* Doctrinae puerilis; cuiusmodi sunt flexiones
601 et inclinationes Nominum ac Verborum. – *Nec mala venturi etc. Nam tibi iam puero caelestia sacra placebant!* Magnum certe signum est futuri in pueris ipsis.
603 Sunt enim quorum indoles illa prima proclivis est ad ingenii cultum capiendum, aliis plerisque studiorum laborem cane peius et angve fugientibus. – *Cum* Anno

---

592 mercedem] **ms2** praemium

598 dicimur] **ms2** dicitur

600–601 flexiones et inclinationes] **ms2** declinationes

604 plerisque studiorum laborem] **ms2** hiatus

586–587 Tuberone 3. 6] **Tc** 3. p. 115 „. . . Ioannem quoque Pannonium, genere itidem sclavenum poetam aetatis suae clarissimum . . . Hic autem Ioannes vir et litteris et ingenio memorabilis, nobili genere natus, fuit in ea mediterraneae Dalmatiae regione, quae inter Savum et Dravum amnes sita a Pannonia Dravo dirimitur”

587 Thurozio in Chronicis p. 289] **Tch** 262, 1012. De infidelitate quorundam dominorum Hungariae contra dominum regem Matthiam commissa et de victoriis eiusdem domini regis quibusdam: „Domino rege ea tempestate res suas erga regnum Bohemic sorte felici dirigente quidam dominorum Hungariae, hi autem maxime, quos sua benivolentia extulerat in altum, potissime vero domini uterque Iohannes, alter Strigoniensis archiepiscopus alter vero episcopus Quinqueecclesiensis, in Sclavonia humilis sub tecto nobilitatis geniti regia beneficia ingrata tractantes recordia”

1447. verno, ut credibile est, tempore, cum Ianus ageret annum aetatis tertium decimum, hoc est cum esset natus annos duodecim at sex circiter menses, ut posterius demonstrabitur. – *tuus frater* Ioannes Vitezius, tunc Episcopus Varadensis, magnis in rebus publicis saepissime versatus, tandem Archiepiscopus Strigoniensis ab defectionem ab rege Matthia infelicem exitum sortitus. – *Ausonias–ad oras* In Italiam. – *Longinquo et Musas etc.* Ea tempestate Hungari, ut et aliae gentes ad ingenii culturam accipiendam in Italiam se conferre solebant, ubi renatae litterae caput extollebant, in omnibus fere urbibus doctissimi viri magna pecunia a viris principibus vocati omnia doctrinarum genera diligenter tradebant, ut supra ad Panegyricum Guarinium fuse dictum, nobis est.

| *Illius impensa Venetas celebravimus urbes. Dum sol undecies per sua signa redit. Quod desiderium tanto tibi tempore nostri? Quanta inter dubios gaudia saepe metus? Ast postquam patriae me reddidit Itala tellus. Obtigit et iuveni Pontificalis honos; Non fuit ulla tuae sedes tam grata senectae, Quam prope me modicos incoluisse lares.* hoc est Huius tui fratris sumtibus, studiorum causa urbes Venetas habitavi per undecim annos. Quam saepe, quamquae vehementer tam longo tempore tu me videre cupisti? Quantopere de me lactata es, sed ita ut simul mihi metueres? Postea vero quam ex Italia redii, et admodum adolescens pontifex sum creatus; nusquam alibi tam dulce tibi fuit in tua senectute habitare, quam apud me, ubi domum parvam incolebas. – *Illius impensa* hoc est fratris tui Ioannis Vitezii, p. 35 Episcopi tunc Varadiensis; cuius nomen admirando errore imponit Georgius Pray, nostro huic Iano Pannonio; Nam in Annalibus Hung. ad Annum 1464. p. 315. Ianum Pannonium appellat „Ioannem Vitezium Episcopum Quinqueecclesiensem, virum Latine Graeceque eleganter ac solide doctum, tum in poëtica ea cum laude versatum, ut cum quovis veterum contendi possit.” Haec ille. Eidem vero paginae hanc subiacit annotationem: „Prostat eius opus poeticum sub Iani Pannonii

604 fugientibus] **ms2** laborem studiorum
605 ut credibile est] **ms2** ut veri simile est
611 culturam] **ms2** cultum
614 nobis est] **ms2** a nobis
624 *impensa*] **ms2** hiatus
624 hoc est] **ms2** hiatus

nomine. Sclavonem gente esse, tametsi in Sclavonia fors natum non refrager, ipsum Vitezii nomen, quod nobis militem indicat, satis, ut opinor, refellit.” Sed cum haec scribebat vir doctus, aliud prorsus agebat. Nemo enim e vetustioribus Ianum nostrum „Vitezium” appellavit unquam; sed matrem Viteziam, matrisque fratrem Ioannem Vitezium, primo Varadensem Episcopum, mox Archiepiscopum Strigoniensem. Atque idem Prayus non minus turpiter labitur, cum ad annum 1472. in notis subiectis scribit, „a Tuberone Iani nostri vitam ad Wladislai regis aetatem perduci, se tamen opinari hunc cum altero Ioanne Vesprimiensium Praesule confusum esse.” Quam haec inepta, et quam leviter inspecto Tuberone falso prodita fuit, liquet ex eodem Tuberonis loco 3. 6 ubi alia omnia reperias. Scilicet tam facilis est lapsus viris etiam doctissimis. – *impensa* Erant, autem sumtus haud leves impendendi, cum in aedibus ipsius Guarini hospitium haberet Ianus, quod supra ex Volaterrano retulimus. – *Venetas celebravimus urbes* Mire loqui videtur. Nam Ferraria, ubi plurimum tempus exegit, non erat tunc urbs Veneta, utpote quam Principes Estenses ditione tenerent. Venetiis ipsis, itemque Patavii, Veronae; an

637 „a Tuberone] **ms2** Tuberonem
637 regis] **ms2** hiatus
638 perduci] **ms2** adducere
639 falso prodita] **ms2** promta
644 tunc] **ms2** hiatus

626 Annalibus Hung. ad Annum 1464. p. 315.] **Pa** pars 3. 315 Ludovico Tubero Lib. 3. Comment. de suis temporibus vitam eius ad Wladislai aetatem adducit, sed opinor hunc cum altero Ioanne Vesprimiensium Praesule confusum esse. Quo loco et illud visum addere: opuscula eius iussu Matthiae regis serius postea per Petrum Archiepiscopum Colocensem collecta fuisse. Certe de epigrammatibus id diserte ad Michaelem de Keszthewith Lectorem et Canonicum Strigoniensem scribens memorat. „Ceterum, ait, reverendo Domine Varadensi nuper inter colloquendum cum de Ioanne Pannonio sermo incidisset, intelleximus epigrammata illius, quae nos alias regis Matthiae iussu in unum collegisse meminimus, apud Paternitatem vestram transcripta esse, quae nos certe avidissimo cuperemus videre animo, cum ob illius praestantissimi viri memoriam, tum vero quod multis verborum salibus et rerum varietatibus exuberent, adeo, ut neminem unquam pectarum viderimus, veterem illum epigrammatum poetam Martialem fabre magis expressisse. Noster liber in pergamenum transcribi feceremus sub adversitatis nostrae tempore amissus est. Rogamus paternitatem vestram, si carere libello ipso, parvo tempore, poteritis, facite, ut illum habeamus, cito enim transcribi faciemus”

unquam didicerit, incompertum nobis est. Nisi quod Panegyricum Iacobus Antonius Marcello dicatum, viris doctis Patavinis inscripserit; unde veri perquam simile mihi videtur Patavii quoque nostrum didicisse. Si epistola ad Fontium missa quae in hac editione est Elegia 23. germinus Iani nostri foetus esset, inde colligi posset, Ianum | etiam Florentiae studiis operam navasse. Quae tamen epistola p. 36 non est Iani Pannonii. Nam in ea memoratur tunc Laurentium Medicem rerum iam fuisse potitum: „Temperet ut cives tanta Laurentius arte." etc. Atqui hoc demum post obitum patris Petri Medicis factum est, qui Petrus obiit eodem anno quo Ianus noster 1472. Nec minus memoratur in eadem Epistola defectio Volaterranorum: „Ut tumidum conata iugo subducere collum, Protendit victas iam Volaterra manus", quod pariter Laurentio principe factum, certe non ante Annum 1471. teste ipsomet Volaterrano. Ex his manifestum est istam epistolam ad Fontium ab Jano nostro scriptam fuisse nunquam. Infra suo loco demonstrabitur Angeli Politiani opus esse. Porro quod ad urbes Venetas adtinet, quas undecim annis se celebrasse dicit, per eas accipi et intelligi non possunt urbes Venetorum ditioni id temporis subditae. Quare nihil aliud relinquitur, quam ut putemus ex veteri geographia fuisse locutum; quo tempore nulla quidem urbs adhuc Ferraria fuit, sed quae postmodo ei loco inaedificata censetur a doctis ubi „Forum Allieni" fuerat, qui locus antiquis temporibus Venetorum ditionis erat; quorum fines Pado flumine, mari, et limitibus Euganeis terminabantur. Liquet igitur cur Ferrariam di-

644–645 utpote quam Principes Estenses ditione tenerent] **ms2** hiatus

647 dicatum] **ms2** scriptum

648 quoque nostrum] **ms2** hiatus

650–651 epistola non est] **ms2** epistola mihi quidem videtur non esse

653 Petri Medicis] **ms2** hiatus

654 Epistola] **ms2** hiatus

658 nostro] **ms2** hiatus

658–659 Infra suo loco demonstrabitur Angeli Politiani opus esse] **ms2** illegibilis

659 ad urbes Venetas] **ms2** per Venetas urbes intelligi non

659–660 quas undecim annis se celebrasse dicit] **ms2** hiatus

661 putemus] **ms2** dicamus

662 quidem urbs adhuc] **ms2** hiatus

663 sed quae postmodo ei loco inaedificata censetur a doctis ubi] **ms2** hiatus

xerit urbem Venetam. Deinde in Venetia erat Patavium, Ateste, Vicetia, Altium, Opitergium, Concordia et aliae; ex quibus Patavii et etiam fortasse Venetiis aliqid; moratus; maximam autem partem certe Ferrariae apud Guarinum didicit. – *Dum sol undecies etc.* Sine controversia certum est undecim annos designari, quibus in Italia fuerit. Nam statim subiicit: „At postquam patriae me reddidit Itala tellus." Omne igitur temporis spatium, quo apud Italos discendi causa fuerit, his undecim annis prorsus comprehendit. At Bonfinus Dec. 4. 3 diserte scribit: „Annos septemdecim sub Guarini Veronensis disciplina fuisse Ianum". Sed toties Bonfinius cum in aliis rebus, tunc vel maxime in temporum rationibus aberrare deprehensus est, ut haec eius quoque verba non multum nos moravi debere videantur. Cum enim Ianus, ut mox dicam, in Italiam abierit Anno 1447. si ibi 17 annos exegisset, redire opportuit Anno 1464. quo tempore iam pridem Episcopus erat, ab anno nempe 1460. – *Quod desiderium etc.* Non est hoc ita capiendum quasi nunquam in illis undecim annis mater filium viderit. Nam vice gratiae post quatuor annos redierat ut ad avunculum inviseret, quo tempore copia facta fuit matri quoque filii videndi. Habemus in huius rei testimonium epistolam ipsius Episcopi Varadensis, quae in Epistolis Ioannis de Zredna a Svandtnero in Scriptoribus Hungariae editis est 74. et hoc exemplo scripta est: „Ex parte Episcopi Varadiensis ad Guarinum Veronensem magnum oratorem Ferrariae residentem. Egregio Viro Domino Guarino Veronensi, amico nobis sincere dilecto. Egregie vir. Revocatum ad nos Ioannem nostrum vidimus, olim puerum, nunc magistri curam | doctrinarumque faciem prae se ferentem. Coluimus in eo fraternam personam, verum Doctoris imaginem multo amplius. Ceterum, diligentia, caritas, instituta, et benevolentia erga eum habita, quanti apud nos habenda sint, exhinc experti, iamiam metiri opus habe-

665 Ferrariam] **ms2** illegibilis

670 Itala tellus] **ms2** hiatus

674 rebus] **ms2** hiatus

677 ab anno nempe] **ms2** hiatus

672 Bonfinus Dec. 4. 3] *Bonf. Dec.* 4. 3, 105

682 a Svandtnero] **V**

682 editis est 74.] **Vj** Epistolarium 1. 76

bimus. Eadem quippe ratione, qua doctum fratrem amabimus, Doctorem quoque laborantem reficere non aspernabimur. Nunc eundem priori loco et fidei remittimus et recommittimus. Valete. Ex Buda 18. Martii. Anno Domini 1451.” Ad hanc epistolam in subiectis annotamentis Paullus de Iwanich Diaeceseos Zagrabiensis p. 37 Presbyter, Rector Altaris Sancti Paulli Apostoli in Ecclesia Waradiensi, ita commentatus est: „Iste Ioannes est frater ipsius Episcopi, et steterat apud Guarinum Oratorem et praeceptorem Rhetoricae in studio quatuor annis, quem ipse Episcopus ut videret, revocaverat ad se, nunc vero iterum remisit ad studium.” Haec de Iano Pannonio sonare non dubium est. Ex quo intelligi datur, Ianum puerum cum in Italiam venisset, continuo Ferrariam ad Guarinum venisse; et si Patavii studuit, posterius id factum esse, cum iam Ferrariae literis humanioribus probe fuisset imbutus. Quantae autem curae Ianus, Waradensi huic praesuli, avunculo suo fuerit, ex epistola quoque sequenti apud Zrednam intelligas, qua eundem Ioanni Antonio Episcopo Mutinensi commendat; quae quidem ad tria Epigrammata Iani illustranda maxime facit, ut suo loco dicetur. – *Quanta–gaudia* cum audiret singularem filii carissimi profectum. – *Inter–metus* Ita parentes de liberis laetantur, ut simul metuant, ne quid illi periculi sibi arcessant. – *Ast* lege: *At*, ut in plerisque habetur – *postquam patriae me reddidit Itala tellus.* Etsi paullo ante scripseram, me Iani vitam prorogaturum ad Elegiam huius editionis 13.; quoniam tamen multa nequeunt absque ea declarari, breviter hic pono, quid ego de nonnullis eius vitae partibus investigando cognovim: Ianus Pannonius proprio nomine *Ioannes Ce-*

698–701 Ex quo intelligi datur, Ianum puerum cum in Italiam venisset, continuo Ferrariam ad Guarinum venisse; et si Patavii studuit, posterius id factum esse, cum iam Ferrariae literis humanioribus probe fuisset imbutus.] **ms2** hiatus

701 avunculo suo] **ms2** hiatus

702 apud Zrednam] **ms2** hiatus

703 Iani] **ms2** hiatus

704–705 singularem] **ms2** egregium

705 carissimi] **ms2** hiatus

706 illi] **ms2** hiatus

709 nequeunt] **ms2** non possum

693–694 Paullus de Iwanich Diaeceseos Zagrabiensis Presbyter] **Vj** 1. 76

singe appellatur in diplomate Pii II. Papae apud Kaprinaium Tomo 2. Unde etiam constat eum Episcopum Quinquecclesiensem fuisse ab eodem Papa Pio II. declaratum Anno 1460. Deinde illa Elegia huius editionis 13. sic in Manu Scripto inscribitur: *Conquestio de aegrotationibus suis, in Mense Martio, Anno 1466.* Quodsi haec inscriptio a Iani manu est, annus eius natalis inde quidem facile eruitur. Nam in eadem Elegia scribit, se, triginta duorum annorum fore, sive completurum annos aetatis 32. si menses ad huc sex circumacti fuissent: *Tricenis geminos tunc annumerabimus annos, Cum peraget senas menstrua luna vias.* Iam vero natum esse Nostrum Augusto mense, exeunte, ex eiusdem duobus epigrammatis colligitur. *Sextus hic et decimus vitae mihi labitur annus, Narravit nato si modo vera parens. Septimus incipiet Septembres ante Kalendas, Si modo producant tres mihi fila Deae.* Item: *Sextus hic et decimus vitae mihi ducitur annus, Si verum nato retulit ipsa parens, Septimus incipiet, medio cum ardebit Olympo, Mensis ab Augusti tertia fine dies.* Cum itaque hanc Elegiam 13. Editionis Budensis, | mense Martio Anni 1466. scripserit; finito mense Augusto eiusdem anni 1466, fuit Noster annos natus solidos 32. Quare incidit nativitas eius in Annum 1434. eiusdemque diem Augusti 29. Iam vero Paullus Iwanichius ad epistolam antea appositam Ioh. Vitez Waradensis Episcopi, Guarino Anno 1451. 18 Martii datam, annotat, quatuor annos iam tum in Italia peregisse Ianum nostrum. Missus igitur in Italiam fuit Anno 1447. verno, ut veri simile est tempore, cum ageret annum tertium decimum, hoc est natus annos duodecim et sex circiter menses. Iam vero ait se Venetas urbes celebrasse: „Dum sol undecies” etc. hoc est annis undecim, quibus adpositis ad

710 Pannonius] **ms2** hiatus

711 Kaprinaium] **ms2** Kaprinai

711–712 Unde etiam constat] **ms2** ex quo diplomate patet

712 Quinquecclesiensem fuisse ab eodem Papa Pio II.] **ms2** hiatus

713 Deinde illa Elegia huius editionis 13.] **ms2** hiatus

715 eruitur] **ms2** colligi potest

724 Cum itaque hanc Elegiam 13. Editionis Budensis] **ms2** Vide pag. 313 huius edit.

713 Deinde illa Elegia huius editionis 13.] Iani Pannonii Poemata, 1784, Elegia 10. 31

733 1447. prodibit annus 1458. quo redire debuit tandem ex Italia, et in quo anno,
29. Augusti complevit annum aetatis 24. Cumque supra ad panegyricum Guarino p. 38
735 conditum 879. luce meridiana clarius ostenderim, panegyricum illum scripsisse
circiter autumnum anni 1459. aut non multo secus; panegyricum autem Marcel-
737 lianum, ut ex 7 liquet, post illum Guarinicum fuisse conditum; dubitari nequit,
utrumque in ipsa Hungaria post reditum ex Italia scripsisse. Quin etiam haud vana
739 est suspicio, Elegiam huius Editiones Budensis 9, de se febricitante ad Blasium
militantem, post illuum ultimum ex Italia reditum scriptam esse. Nam in ea sic ait:
741 „In Turcos utinam tecum simul arma tulissem," quod certe in Italia vix aut ne vix
quidem dicere potuit. Atqui huic Elegiae superscriptus est in Manu Scripto annus
743 1458. Deinde illa Elegia quae agit de stella aestivo tempore meridie visa, habet in
eodem Manu Scripto Annum 1462. Inde vero iam certissimum est, in Hungaria
745 tum fuisse. Matrem amisit Anno 1463. 10. Decembris, ut ex hac Elegia vidimus,
quae caelebs seu vidua vixerat Annos 23. ut indidem novimus; qui anni si retro
747 numerentur, apparebit patrem fuisse mortuum Anno 1440, Iano nostro sexenni pu-

---

733 tandem] **ms2** hiatus

738 ex Italia] **ms2** hiatus

738–739 haud vana est suspicio] **ms2** suspicor omnino

739 Budensis] **ms2** hiatus

740 illuum ultimum ex Italia] **ms2** hiatus

740 scriptam esse] **ms2** factum

741 certe] **ms2** hiatus

741 aut ne] **ms2** hiatus

---

724 Cum itaque hanc Elegiam 13. Editionis Budensis] Iani Pannonii Poemata, 1784, Elegia 13.

31–33 „Tricenis geminos tunc annumerabimus annos | Cum peraget senas, menstrua luna vias." Budai Kiadás, 1754.

727–728 ad epistolam antea appositam Ioh. Vitez Waradensis] **Vj** p. 159 „Olim puerum: scilicet quando fuit missus ad eum."

734–735 ad panegyricum Guarino conditum 879.] „Ut iam bis decimi tangens confinia lustri"

736–737 panegyricum autem Marcellianum, ut ex 7] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum*, 7–8. „... iterumne Guarini | Ludere vis ludum!"

739 Elegiam huius] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Blasio militanti Ianus febricitans Anno 1458*, Elegia 3.

erulo relicto; quo fortasse factum, ut patris nusquam mentionem iniecerit, in his certe, quae hodie ab eo habemus. – *Obtigit et iuveni pontificalis honos* Per hunc honorem Pontificalem accipit Episcopi Quinqueecclesiensis sive Pétsensis dignitatem, ad quam accessit Anno 1460, ut ex diplomate supra dicto, et ex Epistolis Matthiae Claudiopoli editis liquido constat. – *iuveni* Cum annos haberet 26. vere igitur iuvenis. – *pontificalis honos* Ovid. Fast. 3. 420 „Caesaris innumeris, quem maluit ille mereri. Accessit titulis pontificalis honos." – *Non fuit ulla tuae etc.* Et quae tandem esse gratior potuit? – *prope me* Quinque Ecclesiis sive Petsini, in vicinia domus Episcopi. – *modicos incoluisse lares* hos tamen modicos lares mox *atria lata* vocat.

| *Hicmodo delicias nobis studiosa parabas, Nunc trepida nebas linea texta manu. Donec fila tibi torquere novissima Clotho, coepit, et extremos annumerare dies. Convenit audito tristis vicinia casu, Nec capiunt densas atria lata nurus. Flebant cognatae nuper tua cura puellae, Clausura et visus filia moesta tuos.* hoc est In hac domo nunc oblectamenta quaedam mihi studiose parabas, nunc manu tremula linea fila ducebas, unde tela texeretur. Donec ultima tuae vitae fila Clotho nere coepit, et supremum diem anteactis annumerare. Quo audito omnes vicini tristes ad te conveniunt, adeo ut mulierum multitudinem domus ipsa non caperet. Ibi tum flebant cognatae tibi puellae, quas tu antea curabas, ipsaque tua filia, moesta, mox oculos tibi conditura – *delicias nobis–parabas* Oblectamenta ciborum intelligenda putem, quibus filio praesuli identidem gratificari mater solebat. p. 39

742 quidem] **ms2** hiatus
743 Deinde illa] **ms2** Porro ea
746 seu vidua] **ms2** hiatus
749 ab eo] **ms2** hiatus
750 sive Pétsensis] **ms2** hiatus
752 Claudiopoli editis] **ms2** hiatus
755 sive Petsini] **ms2** hiatus
756 hos tamen modicos lares] **ms2** hiatus

751–752 Epistolis Matthiae] Tomus non invenitur
753 Ovid. Fast. 3. 420] *Ovid. Fast.* 3. 419–420
754 honos] honor

– *trepida–manu* anili et iam prae senectute trementi – *nebas* Pensa trahere asveta, neque tunc mittere hanc curam potuit, etsi nulla iam necessitate coacta; quod argumento est diligentis matris familias et ab otio luxuque etiam in aetate senecta ab horrentis. – *linea texta* hoc est unde linea texta sive telae conficerentur. – *Donec fila tibi etc.* Elegans et apta transitio est a filis veris ad fila Parcarum. – *torquere novissima Clotho* Recte huic potissimum Parcae tribuit, quae a nendo sive fila torquendo sic dicta. Ovid. Amor. 2. 6, 46 „Et stabat vacua iam tibi Parca colo." – *audito–casu* quod animam ageres. – *tristis vicinia* Et viri sed feminae in primis. – *densas–nurus* Mulieres maxime studiosae sunt in invisendo ad moribundos et etiam defunctos ac depositos. – *cognatae–puellae* cum hic a filia sua, Iani sorore germana, manifeste distingvantur haec puellae, non arbitror Barbarae filias, sed tantum aliqua cognatione et affinitate iunctas ei fuisse puto. Et forte τό cognatae ad Ianum referri posset, nam paullo post sorores appellat. Sed tamen melius ad Barbaram referre licet, ut e gente Vitezia oriundae ei cognatae fuerint hae virgines, quamvis quot qualesque fuerint, nihil mihi constet. – *nuper tua cura* Quos in antea dum vita manebat, curare solebas, bonisque moribus et operibus in matrefamilias necessariis aeque ac si ex te natae fuissent, imbuere. Procul dubio pupillae fuerunt, parentibus orbae, et curae Barbarae commissae, vel ab ea receptae ut apud se educarentur. – *Clausura et visus etc.* More veterum loquitur, apud quos proxima cognatione iuncti hoc officium praestare solebant. *Visus* autem pro oculis apud poëtas ponitur – *filia maesta* Hanc suam sororem germanam memorat Ianus aliquoties, ut infra Eleg. 10. De se aegrotante in castris, scripta Anno 1464. *Heu*

---

768 intelligenda] **ms2** accipienda

771 in aetate senecta] **ms2** in senio

774 potissimum] **ms2** hiatus

778–779 Iani sorore germana] **ms2** hiatus

781 posset] **ms2** poterit

781 tamen melius] **ms2** hiatus

782 e gente Vitezia oriundae] **ms2** hiatus

783 constet] **ms2** constat

784 dum vita manebat] **ms2** hiatus

789 germanam] **ms2** hiatus

quod nec frater nec adest soror optima nobis. et De Inundatione, quae est 7. huius Edit. *Surge age cara soror* etc. Mirum autem fratris hoc loco non meminisse, cuius velut paullo ante mortui meninit in Threno De Obitu Racacini famuli sui: | „Sume p. 40 simul lacrymas fratri paullo ante negates." Ceterum e Vitezia gente, praeter Ioannem Archiepiscopum, celebres fuerunt, Ioannes Vitez, quo de Galeotus in libello „De dictis et factis Matthiae" cap 27. scribit, virum in iure pontificio et studiis humanitatis eruditum, statura procera et pulcra, et in aetate iuvenili capillo cano et ingenio versuto fuisse olim Galeoti discicipulum et contubernalem, sed Matthiae regi aliquantisper invisus. Nam cum consanguineus esset Ioannis Archiepiscopi Strigoniensis et alterius Ioannis Quinqueecclesiarum Episcopi, qui a rege Matthia ad regem Poloniae non sine maximo periculo desciverant, visum ad huc fuisse in Ioanne Vitez inimicitiae veteris et consanguinitatis reliquias remanere. Unde sermonem de hoc viro auribus regiis non potuisse esse gratum. Sed contigisse ut Galeotus Martius, qui ob facundiam lepidam atque iocosam regi carissimus erat, in discrimine vitae et rerum suarum saepe esset, et propter librum, „De incognitis vulgo", haereseos damnavetur, sed tandem causam devolutam fuisse ad Xistum pontificem, cuius iussu Galeotum e teterri carcere exemtum Romam commigra-

791 7] **ms2** hiatus

792–793 cuius velut paullo ante mortui meninit in Threno De Obitu Racacini famuli sui] **ms2** hiatus

793–794 „Sume simul lacrymas fratri paullo ante negates." Ceterum e Vitezia gente] **ms2** hiatus

795 celebres fuerunt] **ms2** hiatus

795 in libello] **ms2** hiatus

789–790 Ianus aliquoties, ut infra Eleg. 10.] *Iani Pannonii Poemata, 1784, De se aegrotante in castris Anno 1453*, Elegia 9. 101

791 De Inundatione] *Iani Pannonii Poemata, 1784, De Inundatione Anno 1458*, Elegia 13. 197

796 „De dictis et factis Matthiae" cap 27.] **Gm**

798 fuisse] fuerat

801 visum ad huc fuisse] videbatur

803 potuisse] poterat

803 contigisse] contigit

805 esset] fuisse

806 damnavetur] damnatum

visse, ibique Galeotum multos reperisse aemulos et inimicos acerrimos, sed a Pontifice absolutum et pristinae dignitati divitiisque restitutum. Interim autem dum haec Galeoti causa agitaretur, Ioannem Vitez et propter veterem cum Galeoto benevolentiam et maxime propter regem Matthiam, cui sciebat Galeotum cordi esse, plurimum in hac re desudavisse, effecisseque ut gratis omnia Romae a Galeoto haberentur, quae ad eius honorem ac salutem pertinebant. His peractis, Galeotum ad regem Matthiam convolavisse, reique ordinem regi narravisse, quomodo plebs ad necem suam parata fuisset, doctiores tamen doluissent et eius causam tuiti fuissent. Voluisse autem regem a principio ad finem usque rem omnem audire, quo in sermone invidisse mentionem Ioannis Vitez, qui tantopere pro Galeoto laboraverat. Regem autem continuo omne in Ioannem odium deposuisse et redeuntem in Hungariam blande suscepisse, dixisseque se non mandaturum oblivioni quod pro Galeoto fecisset, idque re ipsa comprobavisse. Nam primo in Franciam oratorem Ioannem Vitez de negotiis arduis misisse, deinde reversum, ditissimo Episcopatu ornavisse. Esse enim Sirmiensem Episcopum etc. Et cum multa de Sirmio dixisset; Talis inquit, regionis Episcopatu rex Matthias Ioannem Vitez dignatus est! Ab hoc diversus est forte Ioannes Vitezius Vesprimiensis Episcopus, de quo Tubero 3. 6 prodit, eum Vesprimio tradito ad Maximilianum defecisse, quo facto labem

824 diversus] **ms2** alius

806 fuisse] est

812 desudavisse] desudavit

814 convolavisse] convolavit

814 reique ordinem regi narravisse] narratoque rei ordine

814–815 quomodo plebs ad necem suam parata fuisset,] ad necem Galeoti parato imperita plebs esset intenda, doctioribus tamen et nobilioribus dolentibus causamque, Galeoti tuentibus

816 autem] enim

817–818 in sermone invidisse mentionem Ioannis Vitez, qui tantopere pro Galeoto laboraverat] Incidit sermo de Ioanne Vitez, qui tantopere respectu regis pro Galeoto laboraverat

818 autem continuo] statim

818 deposuisse] deposuit

819 suscepisse] suscepit

819 dixisseque] dixitque

820 comprobavisse] comprobavit

nomini Slavinorum inussisse etc. Denique apud Faschingium in Nova Dacia in Descriptione urbis Albae Iuliae, legitur inscriptio nigro incisa marmori, quam de se, poëta Iani cognatus fecit hoc modo: „Megerechen Ar. Co. Quem non livor edax, alienaque gloria torquet, Perlegat haec Latiis carmina caesa notis. Tres fuimus clari cognato sanguine vates, Pannonicam Dravus qua rigat altus humum. Unus erat Ianus patrius qui primus ad oras. | Duxit laurigeras ex Helicone Deas. Alter erat Petrus genitus de stirpe Garazda, Qui tulit Aoniae plectra sonora lyrae. Ultimus hos ego sum cognata e gente secutus, Tertia doctarum gloria Pieridum. Strigonia Petrus requiescit in arce, Ioannem ipsa suum sedes Pontificalis habet. Hic mea si dederit sors, ossa recondite, si non, Nil nostra, iaceant quolibet illa loco. Spiritus aethereas postquam resolutus ad auras, Evolat, haud magni membra caduca facit. Celsus ab athereo demissus Patre, reveretit, At corpus, de qua fingitur, intrat humum. Caelum divinae est requies faustissima mentis, Parvula corrupti corporis illa, domus. Ne longum, Lector, damnes in marmore carmen, Scripsimus ignotis ista legenda viris." „Vivens scripsi Anno Domini 1507. vixi annis 37. Quid ais? tace, Zoile, tace." „In comperto est", subiicit Faschingius, „hunc poëtam, fuisse sanquine iunctum Ioanni Vitezio Quinqueecclesiensi praesuli, qui sub nomine Iani Pannonii insignis poeta floruit." Errat Fachingius cum eum Vitezium Ioannem p. 41
vocat. Ceterum cum apud nos Illustrisssima gens Telekensium Comitum a Garazdis Bosnia oriundis genus repetat; ex hoc epitaphio satis videtur constare Ianum

828 „Megerechen Ar. Co.] **ms2** Megerechen Ar. Co. De se ad lectorem

824–825 Tubero 3. 6] **Tc** p. 114 „Interea Ioannes Vethesius Vesprimiensium Praesul ope ab Hungaris saepius necquicquam implorata, desperato, ut arbitror, Wladislai reditu (non enim deerat rumor), eum hostili metu in Bohemiam aufugisse, arcem Vesprimiensium situ ferme inexpugnabilem Alemannis magna famae iactura tradidit, praesidioque accepto, ad Maximilianum descivit Quo facto Sclavenorum quoque nomini (erat enim Sclavenis natus parentibus) haud mediocrem apud Hungaros incussit notam. Coepit enim vulgo passim ferri, Sclavenos Hungarorum esse."
826–827 apud Faschingium in Nova Dacia in Descriptione urbis Albae Iuliae] **Ff** p. 56, Pars secunda
830 qua] quos

Pannonium ac Telekenses nostros eadem familia fuisse prognatos, ut alii quoque enotarunt. Sed nunc ex diverticulo ad Ianum nostrum.

Ast ego blanditiis animum solabar anilem, Tristitiam vultu dissimulante tegens. Scilicet augeret mea ne tibi cura dolorem. Anxia ne fieres anxietate mea. At tu nec tanto genitricem oblita periclo, Dulce tibi aiebas, me superante, mori. Quaerebant nostros iam caligantia vultus Lumina, nec nomen deerat in ore meum. Cum subito in vacuas discedens spiritus auras. Destituit tepido frigida membra thoro hoc est Ego vero blandis verbis te consolabar, vultu tristitiam meam dissimulans, Ne scilicet mens moeror tuum dolorem augeret, neve tu videns meam anxietatem, maiori sollicitudine afficereris. Tu vero ne quidem in tanto mortis discrimine posita obliviscebare te matrem esse, sed dicebas, te libenter, me superstite, mori. Iamque oculi tui caligantes me non satis cernere poterant, nomen tamen meum memorabas, cum subito tuus animus e corpore discessit, inque tepido lecto membra frigida reliquit. – *blanditiis* Adstans lectulo. – *animum–anilem* animum matris *60* iam annos natae. – *Tristitiam vultu etc.* Statius Silv. 5. 5, 16 „comites tamen undique ficto Spem simulant vultu." – *mea ne tibi cura* ne mea tristitia a te animadversa tuos dolores gravaret, quippe quem carissimum habebas. – *Anxia ne fieres* In Bononiensis, Viennensis et Manu Scripto legimus: *Anxia neu fieres*, bene. – *tanto–periclo* Mortis discrimine, cum iam animam ageres. – *genitricem oblita* hoc est non mutata fuisti sed matrem amantissimam gessisti. Claud.

843–844 Errat Fachingius cum eum Vitezium Ioannem vocat. Ceterum] **ms2** hiatus

847 Sed nunc ex diverticulo ad Ianum nostrum.] **ms2** hiatus

848–853 *Ast ego blanditiis animum solabar anilem, Tristitiam vultu dissimulante tegens. Scilicet augeret mea ne tibi cura dolorem. Anxia ne fieres anxietate mea. At tu nec tanto genitricem oblita periclo, Dulce tibi aiebas, me superante, mori. Quaerebant nostros iam caligantia vultus Lumina, nec nomen deerat in ore meum. Cum subito in vacuas discedens spiritus auras. Destituit tepido frigida membra thoro*] **ms2** illegibilis

854 mens moeror tuum dolorem] **ms2** mia tristia tibi tuum dolorem

854 neve] **ms2** et

856 discrimine] **ms2** periculo

862 tuos dolores] **ms2** tuum dolorem

---

860 Statius Silv. 5. 5, 16] *Stat. Silv.* 5. 1, 159–160

Sex. con. Hon. 111 „Nec tamen oblitus civem” etc. Verg. Georg. 2. 59 „Pomaque degenerant succos oblita priores.” Ovid. Met. 13. 550 „Non oblita animorum annorum oblita suorum.” – *Dulce tibi aiebas etc.* Supra in Epitaphio: „Illi dulce fuit, sospite prole, mori.” Atque hoc in parentibus moribundis observatur, | si egregios potuerunt relinquere liberos, testari se libenter mortem oppeteres et similiarum. p. 42 – *Quaerebant nostros etc.* Statius Silv. 1. 1, 170 „Iamque cadunt vultus, oculisque novissimus error, obtusaeque aures, nisi cum vox sola mariti Noscitur; illum unum media de morte reversa Mens videt” etc. Est autem „Quaerebant” pro non inveniebant. Et toties apud Homerum et alios morientibus tenebrae oboriri dicuntur. Vult ergo dicere: Iam oculis me tuis videre non poteras, me tamen nominabas. Magni amoris argumentum et signum. – *nec nomen deerat, etc.* Ovid. Amor. 2. 6, 48. „Clamavit moriens lingua, Corinna, vale” et Trist. 3. 3, 29 „Quinetiam sic me dicunt aliena locutum, Ut foret amenti nomen in ore tuum.” – *in vacuas discedens etc.* Ovid. loco citato 61 „Nam si morte cavens vacuam volat altus in auram Spiritus” – *tepido–thoro* scribe: *toro – frigida–membra* calore vitali iam carentia.

Mater io cur me rerum inter prospera linquis? Hoc tibi vivendum tempore, mater, erat. Cum me florentem, cum me spectare beatum, Cum poteras omni commoditate frui. Pupillae certe nondum nupsere sorores, Turba magisteriis instituenda tuis. Quarum quis molles nunc imbuet artibus annos? Qui tenerae custos virginitatis erat? hoc est Heu mater carissima, cur me nunc relinquis? cum rebus prosperis undique circumfluo. Atqui nunc potius debebas vivere, cum et me felicem ac fortunatum videre poteras, et tu ipsa omnibus vitae commodis perfrui. Adhaec meae illae sorores pupillae sunt et nondum nupserunt, quae a te nunc potissimum erant instituendae. Iam vero te mortua, quis erit, qui in aetate tenera artibus illas erudiat? quisque virginitatem illarum custodiet? – *Mater Io* lege: Mater io, quae

865–866 Claud. Sex. con. Hon. 111] **ms2** Claud. p. 183

866 „Nec tamen oblitus civem” etc.] **ms2** hiatus

870 potuerunt] **ms2** potuissent

870 oppeteres] **ms2** oppetes

876 argumentum et signum] **ms2** indicium et argumentum

871 Statius Silv. 1. 1, 170] *Stat. Silv.* 5. 1, 170

est particula tam dolentis quam gaudentis, ut notum. – *rerum inter prospera* poëtarum et Graecorum more, pro „in rebus prosperis”. Cum enim iam esset Episcopus Quinqueecclesiarum et honorum et divitiarum affatim habebat. Tubero 4. 9 refert, Sigismundum quendam praesulem Quinqueecclesiensem ex commodis sacerdotii 20. fere millia numum aureorum annua percipere solitum. quae pecunia centum millia florenorum nostratium efficeret. – *Hoc tempore* Cum iam sum Episcopus. – *me florentem–me spectare beatum* quem antea cum paupertate saepe conflictatum videns, dolebas; nunc poteras laetari spectando res meas florentes et beatas. – *omni commoditate* quae antea plurima incommoda sustinebas – *Pupillae certe etc.* Duo vetustiores libri Viennensis Anni 1514. et Bononiensis Anni 1523. habent: *Pupillae et certe* quae lectio videtur admitti posse, ut miseria gemina quasi potentius ob oculos ponatur; *Et pupillae sunt, et nondum nupserunt*; quamvis vulgata scriptura quoque ferri possit. Porro *pupilli* et *pupillae* sunt liberi parentibus orbi et impuberes, sub tutore agentes. Non igitur arbitror propriam hic Barbarae filiam intelligendam, qua de superius: *Clausura et visus filia maesta tuos.* Si quidem ea ad minimum habebat tunc annos 23. Nam mox infra coelibem egisse matrem ait; *dum vertens secula Titan Iungeret autumnis lustra quaterna tribus.* Quare accipio hic alias puellas, | de quibus antea dixit: *Flebant cognatae nuper tua cura, puellae*, quas sorores apellat, non quod germanae essent, sed cognatione et affinitate coniunctae, parentibus orbatae et sub tutela Barbarae educatae. Sorores autem etiam dici pro patruelibus et consanguineis, ut fratres, apud Latinos, satis constat. Huiusmodi ergo patrueles censeo fuisse has puellas ex gente Vitezia oriundas, quas Barbara apud se nutriebat, quae quot et quales fuerint, ignoramus omnino – *Turba magisteriis etc.* Hinc apparet et plures fuisse has pupillas et *minorennes* ut vocantur, in suam tutelam a Barbara receptas. – *Magisteriis–tuis* quae a te instituendae fuerunt ad bonos mores et rem familiarem curandam – *Quarum quis etc.* q. d. Te extincta non est iam, qui eas in aetate tenera erudiat: Impuberes

895–896 quae pecunia centum millia florenorum nostratium efficeret.] **ms2** hiatus

902–903 quamvis vulgata scriptura quoque ferri possit] **ms2** hiatus

893 Tubero 4. 9] **Tc** p. 151 „Nam praeterquamquod ex commodis Sacerdotii 20. fere millia nummorum aureorum annua percipiebat”

fuisse vel hinc liquet, quod molles eis annos tribuat. – *imbuet artibus* Quibus tan- p. 43
919 dem artibus? Cave putes eruditionem aliquam scholasticam. Apud Terentium in Andria non longe ab initio: „Quid est quod mea ars efficere hoc possit amplius?”
921 Ubi ars est studium sive industria cum prudentia agendi coniuncta. Ergo intelligimus virtutes muliebres ad usum vitae necessarias omnes. – *tenerae virginitatis*
923 Mox ubi florere inceperit, ut custode opus sit. – *custos* Semper apud veteres additae puellis custodes virginitatis, non Eunuchi modo et nutrices, sed et matres et
925 consanguineae. Sic ergo Ianus sortem suam deflevit.

Accipe chara parens nostri monumenta doloris, Non ampla artificiis structa
927 *sepulcra manu. Nec Mausolei pendentis in aëre molem, Nec ruiturarum culmina Pyramidum. Psallentum sed rite choros, sed thuris odores, sed cum flebilibus,*
929 *verba tremenda, modis. En feretrum celebri praecedunt agmina pompa, Pulsata et sacris turribus aera sonant.* hoc est Ego tibi o cara mater mei doloris monumenta
931 dabo; non ingens sepulcrum artificiose extructum, quale fuit Mausoli Cariae regis monumentum altissimum, aut Pyramides Aegyptiae, quae tamen tempore consu-
933 mentur; sed monimentum mei de te doloris erit hic coetus more consueto canentium, et hi turis cremati fumi gratissimi odoris; itemque hae neniae lugubres et
935 verba tremenda. En! sublatum iam feretrum antecedit solemnis pompa exsequiarum, et in turribus sacris aera impulsa sonant. – *Accipe* Saepius ita Martialis, ut
937 Epigr. 6. 85 „Accipe cum fletu moesti breve carmen amici, Atque haec absentis tura fuisse puta.” Praecipue vero huc pertinet Epigr. 1. 89 „Accipe non Phario nu-
939 tantia pondera saxo, Quae cineri vanus dat ruitura labor. Sed fragiles buxos et opacas palmitis umbras, Quaque virent lacrymis humida prata meis. Accipe care puer
941 nostri monimenta doloris, Hic tibi perpetuo tempore vivet honor.” – *chara* lege: *cara* – *artificis* in Manu Scripto, nec non Viennensis et Bononiensis est: *artifici*;

---

918 liquet] **ms2** apparet
918–919 tandem] **ms2** vero
920 quod mea] **ms2** quod tibi mea
923 ut custode opus sit] **ms2** hiatus

---

938 Epigr. 1. 89] *Mart. Epigr.* 1. 88, 3–8
940 humida] roscida

943 eritque; *ampla sepulcra artifici manu structa.* Bene. – *sepulchra* lege: sepulcra.
– *Mausolei pendentis etc.* Martialis Epigr. 1. „Aëre nec vacuo pendentia Mauso-
945 lea.” Et Epigr. 10. 63 „Marmora parva quidem sed non cessura, Viator, Mausoli
saxis. Pyramidumque leges” Et Statius in Epicedio patris 47. „Atque utinam for-
947 tuna dares mihi manibus aras, Par templis opus aëriamque educere molem, Cyc-
lopum scopulos ultra, atque audacia saxa Pyramidum.” De Mausolo Cariae rege,
949 | cuius uxor Artemisia, conservandae mariti dilectissimi memoriae causa sepul-
crum inter miracula mundi relatum extruxit, Vide Plinium 36. 5, Gell. 10. 18 – p. 44
951 *ruiturarum–culmina Pyramidum* Claud. Ruf. 2. 448 „Qui sibi pyramidas, qui non
cedentia templis Ornatura suos exstruxit culmina Manes.” Et Mart. Epigr. 1. „Bar-
953 bara pyramidum sileat miracula Memphis.” Nempe Pyramides illae admirandae,
vetustissimorum regum Aegypti monumenta fuisse putantur. – *Psallentum–choros*
955 Gatum canentium indicat, qui apud ipsas aedes funereas, ante, quam funus edu-
ceretur psallebant, rite, hoc est more usitato. – *Sed thuris* lege: *turis*. Etiam apud
957 Gentiles in funeribus tus adhibebatur, ut Mart. Epigr. 10. 26 testatur: „Spargere
non licuit frigentia fletibus ora, Pingvia nec moestis addere tura rogis.” At poëta
959 noster ritus Ecclesiae Pontificiae sui temporis describit. Nam et ante funus elatum,

---

942 *artificis*] **ms2** non ampla arteficis

944 *Mausolei pendentis etc.*] **ms2** Nec Mausolei pendentis in aere molem

951–952 Claud. Ruf. 2. 448 „Qui sibi pyramidas, qui non cedentia templis Ornatura suos exstruxit culmina Manes.”] **ms2** hiatus

954 vetustissimorum] **ms2** veterum

954 *Psallentum–choros*] **ms2** Psallentum sed rite choros

---

944 Martialis Epigr. 1.] *Mart. Epigr.* l. l, 5

946 Statius in Epicedio patris 47.] *Stat. Silv.* 5. 3, 47–

947 dares mihi] mihi dare

950 Plinium 36. 5] *Plin. Nat. hist.* 36. 5, 30 „. . . sepulchrum hoc est ab uxore Artemisia factum Mausolo, Cariae regulo, qui obiit olympiadis CVII anno secundo. opus id ut esset septem miracula, hi maxime fecere artifices. patet ab austro et septentrione sexagenos ternos pedes, brevius a frontibus, toto circumitu pedes 44o. Attollitur in altitudinem 25 cubitis, cingitur columnis 36”

950 Gell. 10. 18] *Gell. Noct.* 10. 18 „Historia de Artemisia: deque eo certamine, quod aput Mausoli sepulcrum a scriptoribus inclutis decertatum est.”

952 Mart. Epigr. 1.] *Mart. Epigr.* 1. 1, 1

incenso turibulo, non sine certa precum formula feretrum expiatur ad fugandos procul dubio cacodaemonas. – *flebilibus–modis Modos flebiles* accipio nenias sive carmina lugubria in laudes defunctae Barbarae decantata. – *verba tremenda* Quid haec *verba tremenda* fuit, fateor me non coniicere. Sive materiam neniarum, sive orationem sacram funebrem, aut nescio quid cerimoniarum Pontificiarum signare velit, equidem non capio. Cur enim haec, *verba tremenda* vocentur, exputare nequeo. – *En feretrum* Hactenus attigit ritus apud aedes funestas peragi solitos; nunc in ducendo funere servatos persequitur. – *celebri–pompa* magna hominum ducentium multitudine. – *praecedunt agmina* Hodieque apud nos ecclesiastica pars pompae exsequialis praecedere solet, quamvis apud priscos Romanos fere omnes sequerentur, unde *funus prosequi, comitare, deducere*, et similia dicuntur. – *agmina* porro bene, similitudine petita ab ambulante exercitu. – *pulsata–aëra* Vulgo Campanae usitatus pariter mos in ducendis funeribus, ut ejusmodi sonitus excitentur. – *sacris turribus* sacras turres nominat, templis adiunctas, in quibus eiusmodi aera suspensa pulsantur, ut ab aliis turribus maenium distinguat.

Dives ad innumeras offertur cereus aras, Ac requiem teplum concinit omne tibi. Ipse ego sollemni pullatus veste sacerdos, Ad tumulum pro te mystica dona fero. Quamvis haud dubitem felici sede receptam, Orbe manent alio praemia si qua pios. Vixisti innocue, coluisti labe remota. Officiis homines, religione Deum hoc est En apud aras permultas copiosi cerei offeruntur ardentes, atque in toto templo resonat vox decantantium sacerdotum: Requiem ei Domine! Ego autem ipse nigra veste sollemni indutus praesul, ad tumulum pro te, *Missam*, ut vocant, celebro. Etsi nullus dubitem in caelum te receptam esse, si quam mercedem in altera vita pii accipiunt. Nam tu quidem certe innocens vixisti et sine omni fraude

965–966 nequeo] **ms2** non possum
967 servatos] **ms2** observatos
968 ecclesiastica] **ms2** maior
969 fere omnes] **ms2** hiatus
970 dicuntur.] **ms2** hiatus
971 bene,] **ms2** bene dicit

957 Mart. Epigr. 10. 26] *Mart. Epigr.* 10. 26, 5–6

coluisti homines officiis debitis, Deum a religione ac pietate. – *Dives–cereus* Vel copiosus vel pretiosus, ut apud Propertium: „dives gemma”. Iam ipsi Gentiles solebant funera ad faces et cereos ducere. At noster respicit ad ritus Pontificiorum, qui pariter hodieque vel meridie cereos in funeribus accendunt, feretrumque in templo | positum luminibus infinitis cumulant. – *ad innumeras–aras* Postquam funus in templa deducitur, in omnibus aris, quae plures sunt, cereis accensis *Missa* celebratur. – *offertur* Deo scilicet. Est haec vox veteris Ecclesiae Christianae, unde ad Pontificios pervenit. Non enim de donariis tantum hoc utebantur verbo sed et de precibus et cultu divino, in quo velut sacrificium Deo offertur. Nominatim de cereis Prudentius Hymn. 5. Cathemerin.. qui inscribitur: „Ad incensum lucernae”, p. 45
149. „O res digna Deus, quam tibi roscidae Noctis principio, grex tuus offerat.” Et paulo post: „Lumen quod famulans offero, suscipe.” – *requiem templum concinit etc.* Canere solent hodiedum sacrificuli: „Requiem ei Domine!” Sed et olim hoc vocabulo defunctis bene precabantur, ut in numis Constantii Chlori: „Divo Constantio” etc. „requies optime merito.” – *Ipse ego pullatus–sacerdos* Nam sacerdotes pullati omnes, ad singularem animi demissionem et lugubrem huius vitae statum indicandum – *solemni–veste* Non ordinaria, sed tunc tantum induenda, cum res divina peragitur. Est autem hodie hoc genus vestis album quod extremum et summum induitur. Probabile videtur huc respicere. – *Ad tumulum* Mire hoc videtur dictum. Nam nondum tumulata mater sed in feretro tantum proposita erat, dum res divina in templo et solitae cerimoniae peragerentur. *Ad tumulum* autem apud veteres *inferiae* dari solebant, aliquo demum temporis spatio post exsequias. Ianus autem in ipso funeris die et templo ait se haec sacra matri celebrare. Ergo forte

981 ut vocant,] **ms2** vocatis

987 pariter] **ms2** hiatus

996 sacrificuli] **ms2** sacerdotes

1002 Mire] **ms2** mire mihi

1004–1005 apud veteres] **ms2** hiatus

993–994 Prudentius Hymn. 5. Cathemerin.. qui inscribitur: „Ad incensum lucernae”, 149.] *Prud. Hymn.* 5. 149–155 „Ad Incensum Lucernae”

994 Deus] pater

997 Constantii Chlori] Vide *Vagi: Coinage,* I. 435–438. et II. 504.

1007 non allusit ad veterum Inferias, sed quod in templo tumulanda erat, ibi *Missam* celebrabat, atque hoc, *ad tumulum* dicit. – *pro te* pro anima tua ex igne *purgatorio*
1009 liberanda. Nulla enim alia ratio potest cogitari, quare *Missa* pro mortuo celebretur – *mystica dona fero* Non dubium est quin Missam intelligat ab se pro matre
1011 celebratam in templo, antequam ibidem conderetur. Cum autem donum appellat, sacrificium indigitat; *mysticum* autem quia maximum in ea mysterium fieri puta-
1013 tur; praesens nempe Christus ibi in sacrificium offertur, cum tamen nihil externe cerni possit. Apparet igitur ipsum Ianum praesulem pro sua matre in eius funere
1015 Missam celebrasse. Solent plures aliquando in eodem funere Missae peragi in aris diversis mussando, quo genere cultus divini, si cultus dici potest, nullum aliud
1017 mirabilius et stolidius ab humano cerebro confingi potuit. – *Quamvis haud dubitem* Dicit se Missae sacrificium obtulisse pro matris anima e Purgatorio liberanda;
1019 hic autem se corrigit, aitque se tamen minime dubitare, quin ea in caelum recepta sit. Ergo certe Missa illa in cassum recidit, et tantum dicis ac consuetudinis causa
1021 celebrata fuit. – *felici sede* In caelum nam et in Epitaphio dicit *in arce poli* esse; mox autem *civem Olympi* vocat. – *Orbe manent alio praemia si qua* Hoc non eo
1023 dicit quasi dubitaret certam piis mercedem post hanc vitam esse constitutam, sed poetice loquitur. Vergilius Aen. 1. 607 „Dii tibi, si qua pios respectant numina, si
1025 quid Usquam iustitiae est. … Praemia digna ferant.” – *labe remota* sincere, sine fuco et fallaciis. – *officiis* Eo sensu quo Ciceronis officia nominantur – *relligione*
1027 *Deum* hoc est Atque ita reddidisti tam Deo quam hominibus quod debuisti, legique divinae satis ex asse fecisti.

1006 matri] **ms2** hiatus
1007 sed quod in templo tumulanda erat,] **ms2** hiatus
1007–1008 ibi *Missam* celebrabat] **ms2** ibi cum tamen ad praesens cadaver missam celebraret
1013 sacrificium offertur] **ms2** sacrificuntur
1015 peragi] **ms2** celebrari
1016 si cultus dici potest] **ms2** hiatus
1019 ea] **ms2** hiatus
1026 nominantur] **ms2** loquuntur
1027 hoc est] **ms2** hiatus

1024 Vergilius Aen. 1. 607] *Verg. Aen.* 1. 603–604

| *Incolumi sane fueris quam fida marito, Declarat viduae non repetitus Hymen. Mansisti caelebs, dum vertens secula Titan Iungeret autumnis lustra quaterna tribus. Ergo apud antiquos olim tibi iure Quirites. Rara pudicitiae parta corona foret. Nec mors praeteritis dispar tibi contigit actis, Fine bono claudi vita probata solet. Omnibus expletis sacra quae lege iubentur. Libera terreno carcere ad astra volas* hoc est Quam fidelis fueris erga tuum maritum, patrem meum, argumento p. 46 est illud, quod post eius obitum nulli nupseris, sed vidua manseris per annos tres et viginti. Quare apud Veteres olim Romanos, iure meritoque accepisses pudicitiae coronam, quam rarae feminae consequi solebant. Neque ante actae vitae dissimilis mors tibi contigit, quia proba vita, bonum finem habere consvevit. Sic tu cum omnia fecisses, quae moribundis lege Ecclesiae praescribuntur, e corpore, tanquam carcere terreno liberata, ad sidera revolasti. – *Incolumi–marito* Dum marito vita manebat. Profecto mirabile est, matris suae toties nominatim quoque meminisse, nomine patris supresso penitus, in his saltem quae hodie ab eo habemus. Hinc factum, ut Iani Pannoniii verum nomen ignoraretur, donec a Kaprinaio, loco supra citato, productum esset diploma, ubi *Ioannes Cesinge*, nominatur. Forte itaque et pater suus, Barbarae maritus Iohannes Cesinge dicebatur. Liquet ex hoc loco Barbaram, legitimum habuisse maritum. – *fido* lege: fida. – *Declarat* Fidem matris erga patrem suum inde colligit, quod vidua mansisset, quia ipse parvulus relictus, reipsa experiri non potuit. – *viduae non repetitus etc.* Sic apud Propertium Cornelia Eleg. 4. 12, 35 „Iungor Paulle, tuo sic discessura cubili, In lapide hoc uni nupta

---

1034 tuum maritum, patrem meum,] **ms2** tuo marito vivo

1034–1035 argumento est illud,] **ms2** hiatus

1035 manseris] **ms2** mansisti

1042–1046 Hinc factum, ut Iani Pannoniii verum nomen ignoraretur, donec a Kaprinaio, loco supra citato, productum esset diploma, ubi *Ioannes Cesinge*, nominatur. Forte itaque et pater suus, Barbarae maritus Iohannes Cesinge dicebatur. Liquet ex hoc loco Barbaram, legitimum habuisse maritum.] **ms2** Donec in Kaprinaio loquitur Iohannes Cesinge. … et is Iohannes Cesinge fuerit Quis ergo fuerit … Barbarae … illegibilis … ex hoc loco legitimum habuisse maritum, nomen eius.

1046 Fidem matris] **ms2** Fidelitatem

fuisse legar.” Vide ibi interprete. Et apud Mart. Epigr. 10. 63 „Contigit et tha-
1051 lami mihi gloria rara, fuitque Una pudicitiae mentula nota meae.” – *dum vertens saecula Titan* dum sol secula volvens. Claud. 1. „Sol, qui flammigeris mundum
1053 complexus habenis, Voluis inexhausto redeuntia secula motu.” – *iungeret etc.* annis 23. Nata ergo fuit Barbara Anno 1403. – *antiquos Quirites* Romanos. – *Rara*
1055 *pudicitiae etc.* Val. Max. 2. 1, numero 3 „Quae uno contentae matrimonio fuerant, corona pudicitiae honorabantur. Existimabant enim, cum praecipue matronae sin-
1057 cera fide incorruptum esse animum, qui depositae virginitatis cubile pudicum egredi nesciret.” Sed et ipsi Christiani secundas nuptias detestandas putabant. Vide
1059 Hieronymum Epist. Fur. 10. – *Rara* Quia viduae iuvenculae non facile sibi temperant a repetendis nuptiis. Tanto igitur Barbara laudabilior, quae adfecta cineri-
1061 bus coniugis adeo fuerit, ut ad secundum nullo unquam tempore transire voluerit, quamdiu superviveret, et aetas posceret et valida natura. Nam ne brevem domes-
1063 ticam pugnam crederemus, post maritum vixit annos 23. – *praeteritis–actis* Vitae praeteritae, quae bona fuit. – *dispar* dissimilis mors. – *Fine bono* Mors saepius
1065 somno similior venire solet his, qui probam duxissent vitam. – *Omnibus expletis* Intelligit Eucharistiam, unctionem extremam et alia, quae morientes Pontificii ser-
1067 vare solent. Sic Pius II. papa de moriente Guarino, Comment. 5. p. 125 | „Rebus suis, inquit, more Christiano rite ordinatis obdormivit in Domino.” – *Sacra quae* p. 47
1069 *lege* Lege Ecclesiastica et Christiana, si haec lex Christiana dici meretur, quae nihil Christi sapit. – *Libera terreno carcere* Hoc iam Platonicum Cic. Somn. Scip.
1071 cap. 3. „ii vivunt qui ex corporum vinculis tanquam e carcere evolaverunt.” Vide

---

1053 *iungeret etc.*] **ms2** iungeret autumnis

1066 unctionem] **ms2** sanctam unctionem

1067 de moriente Guarino,] **ms2** de morte Guarino

1068 inquit] **ms2** hiatus

1048–1049 Propertium Cornelia Eleg. 4. 12, 35] *Prop. Eleg.* 5. 11, 35–36

1050 Mart. Epigr. 10. 63] *Mart. Epigr.* 10. 63, 7–8

1052 Claud. 1.] *Claud. Prob. Olyb.* 1–2

1055 Val. Max. 2. 1, numero 3] *Val. Max. Fact.* 2. 1, 3

1057–1058 cubile pudicum egredi nesciret] Cubile egredi nesciret

1059 Hieronymum Epist. Fur. 10.] **He** Epistola 54. *Ad Furiam de viduitate servanda*

et Macr. Somn. Scip. cap. 10. et 11. Platonen in Phaedone, Cratylo et alibi, qui corpus animi vinculum et carcerem toties appellat.

Sed iam sancta vale, genitrix, et civis Olympi, Cunctantem in terris voce precante iuva. Mutua nos rursum iunget praesentia, cum mox Audiet extremam machina tota tubam. Interea facili corpus requiescat in urna, Nec gravis incumbens urgeat ossa lapis id est: Denique tu o sanctissima mater et incola caeli, iam vale, et pro me qui adhuc in terris moror, Deum precare. Iterum tu mihi et ego tibi praesens ero, cum post seculorum consummationem, tota mundi machina clangorem tubae ultimae exaudiet. Interim leniter quiescas in sepulcro, et sit tibi terra levis! – *sancta* quia iam in caelitibus est. – *civis Olympi* Ut supra Marcellum fine panegyrici „novum indigetem" dixit. – *voce precante iuva* Hoc e Pontificiorum commento et nugis, quasi praeter Christum Servatorem esset alius qui pro nobis apud Patrem intercedere posset! – *Mutua nos iunget etc.* Excellentissimus vir. Comes Ioannes Lazar in Epicedio filii similiter ait: „nos Nate sequemur, Una erimus, somnumque una superabimus, una Surgemus clangore tubae caelestis in altum." – *extremam–tubam* Archangeli. – *machina* Machinam mundi Lucretius quoque dixit. – *facili in–urna* non comprimente. Veteri Gentilium more loquitur – *Nec*

1069–1070 si haec lex Christiana dici meretur, quae nihil Christi sapit.] **ms2** hiatus

1073 appellat] **ms2** dicit

1081 est] **ms2** es

1083 commento et nugis] **ms2** commentum

1072 Macr. Somn. Scip. cap. 10. et 11.] *Macr. Somn. Scip.* 1. 11, 3 „... necesse est ut in corpore anima vinciatur: ideo corpus σήμας, hoc est vinculum nuncupatur, et σῶμα quasi quoddam σῆμα id est animae sepulcrum: unde Cicero pariter utrumque significans, corpus esse vinculum, corpus esse sepulcrum, quod carcer est sepultorum ait, ‚qui e corporum vinclis tamquam e carcere evolaverunt."

1072 Platonen in Phaedone, Cratylo] **Pl** Tomus II. Argumenta dialogorum: Phaedo: Dialogi argumentum sex partibus continetur: 1. Introductione (c. III–XIV.) 2. Prima de animi immortalitate disceptatione, qua variae atque contrariae hac de re oppiniones atque rationes exponuntur (c. XV–XXXVII) 3. Parte methodica, qua rationes illae ad universae philosophiae principium reducuntur (c. XXXVIII–XLIX) 4. Methodica demonstratione (c. L–LVI) 5. Mytho de vita post mortem (c. LVII–LXIV) 6. Dialogi exitu (c. LXIV–LXVII)

1084–1085 Comes Ioannes Lazar in Epicedio] **Lj** pp. 133–148

1089 *gravis incumbens etc.* Tib. Eleg. 1. 3 „Quodsi fatales iam nunc explevimus annos. Fac lapis inscriptis stet super ossa notis.” Nota et illa: „Terraque sit cineri non
1091 onerosa tuo. Item: Sit tibi terra levis.” Tib. Eleg. 1. 4, 54 „Iam tua, qui Venerem docuisti vendere primus. Quisquis es, infelix urgeat ossa lapis.”

1087 quoque] **ms2** hiatus

1091–1092 „Iam tua, qui Venerem docuisti vendere primus. Quisquis es, infelix urgeat ossa lapis.”] **ms2** hiatus, Vásárhelyt, 1777. 10. Április, végeztem Kovásznai Sándor

---

1089 Tib. Eleg. 1. 3] *Tibull. Eleg.* 1. 3, 53–54

1090 Terraque sit] Sit humus – *Ovid. Amor.* 3. 9, ultimo

2.9. Elegia IV

Invehitur in Lunam, quod interlunio matrem amiserit

1 Vos divini ignes, mundi quibus ima reguntur,
Aurea quis magni pingitur aula Iovis,
3 Tam quos legitimus propriis agit orbibus error,
Quam quorum coelo lumina fixa micant,
5 Vos inquam aeternis animati mentibus ignes,
Ad quorum motus, stamina fata trahunt,
7 Erravi fateor, confessae ignoscite culpae,
Contingat vobis sic aliquando quies,
9 Uni debueram, cunctis convicia feci
Omnes damnavi cum foret una nocens.
11 Privatum quod crimen erat, commune putabam,
Non bene mens verum, caeca dolore videt.
13 At nunc deprensus numeris innotuit auctor,
Causa fuit cladis, Cynthia sola, meae.
15 Quo pudibunda fugis? quid te post nubila celas?
Plus prodit timidos, vana latebra, reos.
17 Tu certe, obscurae tu fax, Latonia, noctis,
Sumsisti radios, in mea damna, novos.
19 Nam tua, germani dum proximat orbita, flammis,
Paullatim morbo, tabuit illa, gravi.
21 Ac pariter te lux, illam sua vita reliquit,
Heu quod deterior sors sua, forte tua est!
23 Tu quippe ecce nites reparato splendida cornu,
Illius aeterna lumina nocte rigent.
25 Ergo salutiferum, quisquis te dixerit astrum,

---

2 quis] **Ec Eh En Jx Ea** *Conr.* queis

13 auctor] **Ec Eh Ea** *Conr.* autor

Hunc ego convincam vana et inepta loqui.
27 Summa tuae cum sint virtutis, frigus et humor,
Esse salutaris qua ratione potes?
29 Frigus et humor agunt, ut vexent corpora morbi,
Ut nata intereant, frigus et humor agunt.
31 Nec dubie toto quod sis vilissima coelo,
Possessi series arguit ipsa loci.
33 Esses ni vilis, non aetheris ima teneres,
Conveniens meritis, hic fuit ordo, tuis.
35 Quod fluidis nempe est elementis infima tellus,
Hoc te sidereis, novimus esse, plagis.
37 Unde etiam reliqui modulantur acutius orbes,
Implacidum nimia, tu gravitate, sonas.
39 Quisquis et in terras aliis descendit ab astris,
Pestifer influxus, per tua regna fluit.
41 Est et in hoc aliquid, quod munere sola refulges
Alterius, proprium cetera lumen habent.
43 Inde fit, ut nullo tua lux fervore calescat
Ceu cum de speculo flamma remissa redit.
45 Adjice quod simili splendent alia omnia vultu,
Nec tenor est unquam, forma nec una, tibi.
47 Nam modo sera venis, totis modo noctibus ardes,
Nonnunquam medio curris opaca die.
49 Nunc admota polo, nunc montibus addita serpis,
Ardua nunc Boreae, nunc petis ima Noti.
51 Saepe hodie major, crass saepe futura videris,
Saepe repente peris, saepe rotunda nites.
53 Interdum candes, interdum lurida palles,
Est, cum purpureo rubra colore venis.

---

43 nullo] **Jq** nulla

54 Est] **Jr** Et

55 Quod tamen in medio sordet tibi lividus orbis,
Constat polluti pectoris esse notam.
57 Nec sane indignor, quod deficis ipsa frequenter,
Ista tibi semper sors patienda fuit.
59 Sed cum fraternos intercipis obvia currus,
Quis non ingratam, quis putet esse piam?
61 Omnia tu varias, et cum vertaris in horas,
Exemplo pateris nil stabile esse tuo.
63 Ad tua mutatur momenta agitabilis aer,
Sive furit ventis, sive madet pluviis.
65 Ad tua mutatur momenta reciproca Tethys,
Sive tumet, refugas sive resorbet aquas.
67 Quod discrimen habent in agendis tempora rebus,
Hoc etiam pendet de levitate tua.
69 Nec nisi te quinta nasci potuere Gigantes,
Natalem hunc Furiae, tristis et Orcus habent.
71 Omnia tu vitias, per te resoluta putrescunt,
Viscera sub dio, si qua peremta, jacent.
73 Tu fata per campos sterili rubigine ad uris,
Materies vitio fit cariosa tuo.
75 Decubuit lassus si te lucente viator,
Surgenti torpor roscida membra ligat.
77 Te paritura vocat ventri matrona levando,
Saepe tamen, foetu commoriente,perit.
79 Saepe moves subitos, conserto Marte, tumultus,
Femina sis quamvis, praelia saepe moves.
81 Crimine saepe tuo corruptus inhorruit aer,
Corripuit populos publica saepe lues.

---

72 dio] **Ec Eh En** divo **Ea** diuo

77 ventri] *Conr.* **Jr** ventrem

80 sis] **Eh** sit

83 Hinc et letiferas equidem tibi jure sagittas,
Crediderim priscos attribuisse patres.
85 His quondam innocuae Niobes cecidere puellae,
Dilecta et summo Laodamia Iovi.
87 Sed longe est ipso, gravior dementia, leto,
Cum torquet miseros, te stimulante, furor.
89 Nam nec philtra magis, nec pocula mixta veneno,
Quam tua vis mentes exagitare solet.
91 Quid facit insano pejus Bellona flagello?
Aut serpentinis torva Megaera comis?
93 Verum cum semper noceas, plus omnia laedis,
Quando lates, nam tunc quod juvat, alter habet.
95 Tunc magis Euripi fervent refluentibus undis,
Tunc tempestates turbida flabra cient.
97 Nec caput est cerebro, nec plenae sangvine venae,
Fluctibus et mediis ostrea sema natant.
99 Ipsa arent teneris exhausta arbusta medullis,
Nec formica suum segnior urget opus.
101 Pessima sed nostro generi interlunia semper
Sunt tua, tunc Lachesis ferrea fila metit.
103 Aut saltem occuleris nunquam, quin durius aeger
Langveat, et medicus fidat in arte minus.
105 Quid? quod diversos perhibent te sumere vultus?
Fallor, an idcirco trina figura tua est?
107 Nunc Styga Persephone celebras, et foedere certo
Tempora maternis aequa maritus habet.
109 Nec (vatum ut fingunt mendacia) rapta fuisti,
Sponte rapi voluit si qua redire negat.

---

84 Crediderim priscos] **En** Crediderim in priscos

86 Laodamia] **Eh En** Laodomia

98 sema] **Ec Jr Eh En Ea** *Conr.* lenta

111 Nunc specie Phoebes tacitum metiris Olympum,
Nec tamen hac etiam sede pudica manes.
113 Nam quis te castam, quis dicat amore carentem?
Cum tibi lentus adhuc dormiat Endymion?
115 Cum rorem magno generes ex aere? cum te
Iunxerit Arcadio candida lana Deo?
117 Nunc saltus junctis peragras pharetrata Napaeis,
Nec finis illaesas montibus ire feras.
119 Perde malas tigres, et saevos perde leones,
Dum tantum silvis tutus inerret homo.
121 Esto tamen figi meruit violentus Orion,
Invitam stupro dum maculare parat,
123 Quid miser Acteon sceleris commisit, ut illum
Objiceret canibus, forma ferina, suis?
125 Unum transieram, (sed et illo plura supersunt,)
Nequitiae residet pars ubi magna tuae.
127 Tu magicos cantus, et noxia gramina monstras,
Tu sacra Naturae vertere jura doces.
129 Culpa tua est, quicquid fecit Titania Circe,
Quicquid et Aeetae filia, culpa tua est.
131 Sed bene quod proprias torqueris saepe per artes,
Tum, cum carminibus, facta cruenta, rubes.
133 Nossem utinam quae te deducunt murmura coelo,
Quas nobis poenas mox scelerata dares?
135 Iam tuus in terras rueret globus axe revulso,
Frangeret et versos, biga supina, boves.
137 Nec tibi prodesset, quamvis tuba multa sonaret,
Vulgus et attonita rumperet aera manu.

---

115 generes] **Ec En Ea** gignas
117 peragras] *Conr.* **Jr Eh** peragis
134 nobis] **Ec** vobis
138 attonita] **Eh En** attoniti

139 Quo feror? aut quid ago? veniam, Dea magna, precamur,
Offendit numen, si mea lingva, tuum.
141 Parce, ita non unquam tenebrescas obice terrae,
Non ego, sed saevus protulit ista dolor.
143 Ille domat fortes, ille impia saepe coegit
Improbus, in sanctos dicere verba Deos.
145 Illo, quid deceat, mens obruta, cernere nescit
Illo fit natis saepe noverca parens.

143 fortes] **Ec Jr Eh En Ea** *Conr.* forteis

2.10. Notae ad Elegiam IV.

| *Invehitur in Lunam, quod interlunio matrem amiserit.* Additur in Manu Scripto: p. 47
1463. Eodem igitur anno haec Elegia, quo proxima scripta fuit, exstatque in omnibus libris, quibus superior illa De matris obitu.

Vos divini ignes, mundi quibus ima reguntur, Aurea queis magni pingitur aula Iovis, Tam quos legitimus propriis agit orbibus error, Quam quorum caelo lumina fixa micant, Vos inquam aeternis animati mentibus ignes, Ad quorum motus stamina fata trahunt! Erravi fateor, confessae ignoscite culpae. Contingat vobis sic aliquando quies. Uni debueram, cunctis convicia feci; Omnes damnavi cum foret una nocens. Privatum quod crimen erat, commune putabam, Non bene mens verum caeca | dolore videt At nunc deprensus numeris innotuit autor, Causa fuit p. 48
cladis Cynthia sola meae hoc est O stellae, quae totidem Dei estis, et a quibus inferiores mundi partes diriguntur; quibusque splendidissima Iovis aula tanquam floribus pingitur, Cum planetae tum fixae, Vos, inquam alloquor, stellae, quae mentes divinas habetis et pro quarum motibus Parcae sua fila nent! Sed peccavi profecto, quare ignoscite mihi fatenti errorem; Ita tandem aliqando possitis quiescere; Nam cum in unam tantum invehi debebam, omnibus simul probua ingerere institui; Omnesque vos damnare coeperam, etsi una tantum inter vos noxia sit; Ego vero quod proprium unius scelus erat, omnique vestrum commune putabam miser; Scilicet mea mens dolore occaecata, quod verum esset, non poterat accurate pervidere; At nunc iam video, deprehendique criminis auctorem ex ordine numeroque suo; Nempe Luna sola fuit causa vulneris, quod amittenda matre accepi. – *Vos divini ignes* E Platonis dogmate quin et Aristotelis, stellae sunt Dei minores a summo Deo facti. *Ignes* autem vocat stellas, ut Cicero Somn. Scip.

---

3 obitu] **ms2** morte

20 nunc] **ms2** modo

23 vocat stellas] **ms2** dicit

23–24 Cicero Somn. Scip. 3.] *Cic. Somn. Scip.* 3. 4 „... illum globum quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur, hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas vocatis”

3. „sempiternos ignes”. – *mundi-ima* Inferiores mundi partes, quae infra Lunam
25 sunt, eoque res humanae omnes. Est autem locutio Graecanica. – *reguntur* A stellis dependere res humanas, ad Elegiae superioris 41. – *Aurea-aula* caelum – *queis*
27 lege: quis, ut in Viennensi est. – *pingitur* Seneca in Medea 310. „Stellisque quibus pingitur aether.” Sicut prata vario florum colore, ita caelum stellarum splendore
29 pictum videtur. Huc quoque respexit Eleg. praecedenti 50. – *quos legitimus error* Stellae vagae et errantes, quas hodie planetas dicunt. De harum errore Cicero
31 Nat. deor. 2. 20 „Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat quod in omni aeternitate conservat
33 progressus et regressus reliquosque motus constantes et ratos.” Vide Plin. quoque 2. 6 „ab incessu haec sidera errantia vocari” ait, „cum errent nulla minus illis.”
35 Vide et Apuleium De Deo Socratis, non longe ab initio. Ianus autem e Macrobio hanc locutionem accepit, qui Somn. Scip. 1. 14 „vagantium,” inquit, „stellarum
37 error legitimus coërcetur.” – *propriis–orbibus* In suis propriis conversionibus et circulis. Hodie planetarum orbitas vocant. – *quod caelo lumina fixa* Caelo infi-
39 xae et inerrantes Ciceroni appellantur. Hodie „fixae” simplici voce veniunt. Vide 41 superioris Elegiae – *animati mentibus ignes* Cic. Somn. Scip. cap. 3. „Ex illis

---

29–30 *quos legitimus error*] **ms2** quos legitimus error. Apuleius Deo Socratis

34 ait] **ms2** hiatus

35 Vide et Apuleium De Deo Socratis, non longe ab initio.] **ms2** hiatus

36 inquit] **ms2** hiatus

39–40 Vide 41 superioris Elegiae] **ms2** Vide 45 praecedentis Elegiae

---

26 Elegiae superioris 41.] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Threnos de morte Barbarae matris*, Elegia 6. 41-42 „Vos potius nostri moeroris crimen habetis | Sidera fatales volvere nata vices”

29 Eleg. praecedenti 50.] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Threnos de morte Barbarae matris*, Elegia 6. 50 „Debebat simplex aetheris esse color”

34 „ab incessu haec sidera errantia vocari”] „... quae ab incessu vocamus errantia, cum errent nulla minus illis”

35 Vide et Apuleium De Deo Socratis, non longe ab initio.] *Apul. Socr.* 2. 119–120 „... quinque stellas quae vulgo vagae ab inperitis nuncupatur, qui tamen indeflexo et certo et stato cursu meatus longe ordinatissimos divinis vicibus aeternos efficiunt”

39–40 Vide 41 superioris Elegiae] *Iani Pannonii Poemata, 1784, Invehitur in Lunam, quod in interlunio matrem amiserit*, Elegia 7. 41 „Est et in hoc aliquid, quod munere sola refulges”

sempiteranis ignibus, quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae divinis animatae mentibus circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili." Vide Macrobium haec verba explanantem. – *Ad quod motus* Vide praeced. Elegiae 91. – *Stamina Fata trahunt* Fata hic sunt Parcae ipsae. Auson. Eidyll. 11. De numero ternario: „Tres Charites, tria Fata." scribe ergo maiori littera. – *Erravi fateor* Eleganter quasi ad se redit et mentem recolligit, quam prae moerore turbatam et dissipatam habuisse indicat, atque ita errorem agnovisse. – *confessa ignoscite culpae* Nam qui negant se peccasse, non est ut iis ignoscatur. – *Contingat vobis* Quasi scilicet stellae illae, dei minores, aegre et moleste ferrent semper moveri ut Ixion apud inferos; precatur illis | quietem aliquando, si sibi ignovissent hunc p. 49 errorem, quo volebat toti caelo convicia facere, sive in omnes sine discrimine stellas invehi ob matris obitum. – *Uni debueram* Lunae puta. – *cunctis convicia feci* Ovid. Amor. 3. 3, 41. „Quid quaeror et toti facio convicia caelo?" – *Omnes damnavi* Atqui nondum certe dixerat quicquam, praeter quam quod iracunde allocutus est omnes stellas et effundere convicia volebat. – *Cum foret una nocens* Luna sola. – *Privatum–crimen* Lunae proprium crimen ait decessum matris. – *commune* omnium stellarum. – *mens caeca dolore* In dolorem igitur derivat culpam suam. Sic etiam Eleg. praecedenti 39. *Vana queror etc.* – *At nunc* Nunc ait

---

42 circos] circulos

42–43 Vide Macrobium] *Macr. Somn. Scip.* 1. 14, 18–19 „… ut per sempiternos ignes, corpus stellarum, per divinas vero mentes earum animas manifesta discretione significet, et ex illis in nostras venire animas vim mentis ostendat. non ab re est, ut haec de anima disputatio in fine sententias omnium qui de anima videntur pronuntiasse contineat. Platon dixit animam essentiam se moventem … nunc videamus quae sint haec duo nomina quorum pariter meminit, cum dicit: – quae sidera et stellas vocatis – neque enim hic res una gemina appellatione monstratur, ut ensis et gladius, sed sunt quidem stellae quidem singulares, ut erratice quinque et ceterae quae non admixtae aliis solae feruntur, sidera vero quae in aliquod signum stellarum plurium compositione formantur"

43 Vide praeced. Elegiae 91.] *Iani Pannonii Poemata, 1784*, Elegia 6. 91 „Tu me complecti, tu me, velut unicus essem"

44 Auson. Eidyll. 11.] Griphus ternarii numeri 18. 19

45 Tres] Tris

58 Eleg. praecedenti 39. *Vana queror etc.*] I. P. *Threnos de morte Barbarae matris*, Elegia 6. 39. „Vana queror demens, nil unquam tempora peccant"

59 iam cognosse auctorem calamitatis suae, et quidem ex numeris, qui efficiunt, uti de stellis ad hominum vitam manarent adversa vel prospera, ut loquitur Macr. Somn.
61 Scip. 1. 19 – *deprensus numeris* Numeri hi sunt somnia Platonicorum, qui certos commenti sunt numeros, unde rationem reddant cur stellarum errantium aliae
63 adversae nobis sint aliae prosperae; per quos numeros inter omnia quae sibi conveniunt iunguntur et aptantur, fitque iugabilis competentia ut ait Macrobius. Esse
65 autem numeros hos, epitritum hemiolium epogdoum, duplarem, triplarem, quadruplum idem Macr. asserit, et sine his numeris nullam colligationem, nullam posse
67 esse concordiam. Vitam autem nostram, inquit, praecipue Sol et Luna moderantur. Conversatio tamen nostra et proventus actuum tam ad ipsa duo lumina quam ad
69 quinque vagas stellas refertur; Sed harum stellarum alias interventus numerorum, quorum fecimus mentionem cum luminibus, cum luminibus bene iungit ac sociat,
71 alias nullus applicat numeri: nexus ad lumina, ect. Vide: Macrobium loco citato

---

59 cognosse] **ms2** cognovisse Vide Plinium 2. 41

71 ect.] **ms2** Ergo … illegibilis … et Iovialis stella per hos numeros lumini … illegibilis … sociantur, sed Iovialis sole per omnes Lunae vero per plures et Veneria Lunae per omnes, Soli per plures numeros aggregarent. Hinc licet utraque beneficia eredatur, Iovis in stella cum sole accommodo … illegibilis … est, et Veneria eum Lunaris atque ideo vitae nostrae magis commoda … illegibilis … quasi luminibus, vitae nostra a … illegibilis … numerorum ratione concordes. … illegibilis … autem Marisque Stellae ita non habent cum luminibus competentiam. Ideo minus Commodi vitae humanae existimantur, quasi cum vitae auctoribus apta numerorum ratione non iuncti

---

60–61 Macr. Somn. Scip. 1. 19] *Macr. Somn. Scip.* 1. 19, 20 „De harmonia composuit, patefacit causam, quam breviter explicabo. certi, inquit, sunt numeri per quos inter omnia quae sibi conveniunt iunguntur aptantur fit iugabilis competentia, nec quicquam potest alteri, nisi per hos numeros convenire. Sunt autem hi epitritus, hemiolus, epogdous, duplaris, triplaris, quadruplus … etc.” 1. 19, 23–24 „quia sine his numeris nulla colligatio, nulla potest concordantia. vitam vero nostram praecipue sol et luna moderantur. nam cum sint caducorum corporum haec duo propria, sentire vel crescere, αἰσθητικόν id est sentiendi natura de sole, φυτικόν autem id est crescendi natura de lunari ad nos globositate perveniunt. sic utriusque luminis beneficio haec nobis constat vita qua fruimur”

71–72 Macrobium loco citato et 2. 1] *Macr. Somn. Scip.* 2. 2, 15 (Teubner: Plat. Tim. 35. D) „primam ex omni fermento partem tulit: hinc sumpsit duplam partem prioris, tertiam vero secundae hemiolam sed primae triplam, et quartam duplam secundae, quintam tertiae triplam, sextam

et 2. 1 ubi explicantur numeri praedicti Imprimis autem idem Macrobius legendus Somn. Scip. 1. 6 ubi de mysteriis numeri septenarii cum plurima retulisset, ita pergit: „Non parva potentia numeri septenarii hinc ostenditur, quia mundanae animae origo septem finibus continetur. septem quoque vagantium sphaerarum ordinem illi stelliferae et omnes continenti subiecit artifex fabricatoris providentia, quae et superioris rapidis motibus obviarent et inferiora omnia gubernarent. Lunam quoque quasi ex illis septimam numerus septenarius movet cursumque eius ipse dispensat.” etc. De numero Lunae addo etiam Plinium 2. 41 „Quin et soricum fibras respondere numero Lunae, exquisivere diligentiores.” Ubi Plinius variationes et mutationes eius sideris videtur intelligere. Sive igitur septenarius, sive variae mutationes sint „numerus Lunae”, ex his deprendisse ait Ianus, Lunam fuisse cladis suae auctorem. – *autor* lege: *auctor*, ut est in melioribus. – *causa fuit cladis* quam cladem matris morte accepi. – *Cynthia sola* Luna sola. Non enim aspiciebat ad solem cum esset interlunium *Cynthia* vero Diana sive Luna a Cyntho Deli insulae monte.

---

72 Imprimis autem idem] **ms2** hiatus

72–73 Macrobius legendus Somn. Scip. 1. 6] **ms2** hiatus

73–74 ubi de mysteriis numeri septenarii cum plurima retulisset, ita pergit] **ms2** His igitur numeris deprehendisse ait Ianus, Lunam in interlunio cum ceteris stellis non bene Iunctavi fuisse, eoque Suae cladis auctorem.

74 „Non parva potentia] **ms2** hiatus

74 numeri septenarii hinc ostenditur] **ms2** hiatus

74–79 quia mundanae animae origo septem finibus continetur. septem quoque vagantium sphaerarum ordinem illi stelliferae et omnes continenti subiecit artifex fabricatoris providentia, quae et superioris rapidis motibus obviarent et inferiora omnia gubernarent. Lunam quoque quasi ex illis septimam numerus septenarius movet cursumque eius ipse dispensat.” etc.] **ms2** hiatus

---

primae octaplam, et septimam vicies septies a prima multiplicatam. post hoc spatia quae inter duplos et triplos numeros hiabant insertis partibus adimplebat, ut binae medietates singula spatia colligarent, ex quibus vinculus hemiolii et epitriti et epogdoi nascebantur”

72–73 Macrobius legendus Somn. Scip. 1. 6] *Macr. Somn. Scip.* 1. 6, 47

74 „Non parva potentia] non parva ego hinc potencia

74 numeri septenarii hinc ostenditur] numeri huius ostenditur

79 Plinium 2. 41] „quin et soricum fibras respondere numero lunae exquisivere diligentiores, minimumque animal, formicum, sentire vires sideris interlunio semper cessantem.”

Quo pudibunda fugis? Quid te post nubila celas? Plus prodit timidos vana latebra reos. Tu certe obscurae, tu fax Latonia, noctis, Sumsisti radios in mea damna novos. Nam tua germani dum proximat orbita flammis, Paullatim morbo tabuit illa gravi. Ac pariter te lux, illam sua vita reliquit; Heu quod deterior sors sua forte tua est! Tu quippe ecce nites, reparato splendida cornu, Illius | aeterna p. 50
lumina nocte rigent. hoc est Quo fugis o rubicunda? Cur nubes subis ut latere possis? Nam criminis alicuius rei cum inanes quaerunt latebras, hoc facto magis produntur. Tu certe o Luna, quae noctis fax es, novos accepisti radios ut me damno afficeres. Dum enim fratris tui ignibus, cursus tuus appropinquat, mea mater gravi morbo afflicta est. eodemque tempore tu lumen amisisti, illa vitam. Hei mihi quod status et conditio meae matris tua sorte peior est! Nam tu ecce, renovatis cornibus tuis iterum splendes, at illius oculos sempiternae tenebrae oppressos tenent. – *Quo pudibunda fugis?* Pudefacta ob cladem Iano illatam. Non enim pudoris semper virtutisque color est rubor. Sic apud Ovidium: „Quin istic pudibunda iaces pars pessima nostri." Scilicet Ianus fingit novam Lunam post interlunium apparentem et in cornua crescentem, post nubes sibi visam, rubicundam, quasi puderet eam sceleris illius, quod maternae mortis causa fuerit, ideoque quasi velle se occultare, ne ab Iano conspiciatur et conviciis eius pateret. – *quid te post nubila* Ut apud Maronem: „Tu post carecta latebas." Sic, dicit velle suum conspectum fungere et evitare Lunam criminis ream. – *Plus prodit* Qui enim post scelus patratum fugit seque vult abdere, si deprehendatur, ipsa fuga in argumentum sumitur criminis, ab eodem nec ab ullo alio commissi. – *Tu certe–tu* Iracundiam et affectum ostendit haec geminatio. Ovid. „Tu mihi tu certe, memini, Graecine, negabas." – *fax Latonia* Luna sive Diana Latonae filia fax autem quia sola noctem illustrat, unde Horatio in Seculari carmine „Siderum regina" audit. – *Sumsisti radios in mea damna novos* Haec cum sequentibus non videntur convenire, ubi ait, non novis

93 alicuius] **ms2** hiatus

108 nec ab ullo] **ms2** non

111 audit] **ms2** vocatur, hoc est in interlunio fecisti ut novos iterum radios ibi quasi accipias

109 Ovid] *Ovid. Amor.* 2. 10, 1

113 radiis sumtis, sed deficientibus, in ipso coitu sive interlunio matrem obiisse. Sed salva res est. Nam haec locutio: *sumsisti radios novos*, nihil aliud hoc loco signi-
115 ficat, quam, *in coitu fuisti*, ut novos radios acciperes. Nam in interlunio veteris seu praeteriti mensis radii deficiebant, ibidemque novos a Sole accipere debebat
117 ad mensem sequentem sufficientes. – *sumsisti radios novos* quia a Sole accipere lumen et veteres novant. Loquitur autem e more vulgi, qui putat in coitu Lunam
119 omne suum lumen amittere, et deinde paullatim rursus recuperare. quod tamen falsum esse novunt et pueri, ob solum Lunae situm partem illustratam solique
121 obversam a nobis aversam, non videri. – *Nam* Haec particula ostendit, causam assignari morbi mortisque matris, defectum radiorum; sed tamen cum pristini radii
123 deficiebant, eodem momento novos accipiebat. Nulla ergo repugnantia cum versu antecedenti. – *tua–orbita* pro ipso orbe vel sphaera sive globo Lunae ponitur; nisi
125 velimus accipere pro cursu in orbem circumacto seu via ipsa. – *germani–flammis* Solis sive Phoebi, qui frater Phoebes sive Lunae. – *proximat* probae notae verbum
127 quo et usus fuit Cicero et quidem de stellis agens: „Capiti qui proximat Aquarii dextra.” Deorum natura 2. 44 Porro hac phrasi coitum Lunae sive interlunium de-
129 signat. – *paullatim morbo tabuit* letali morbo pressa est. Nam tabescere hic notat

---

113–114 Sed salva res est. Nam haec locutio] **ms2** ensi si dicamus per damna sua ulla … illegibilis … ficare non mortem matris, sed eius memoriam indeque oriundum … illegibilis … nova Lunae aspectu … illegibilis … , quam tamen fatero … illegibilis … videri explanationem Ergo fateor me non satis capere quo pacto hic versiculus cum sequentibus coherent.

114–117 *sumsisti radios novos*, nihil aliud hoc loco significat, quam, *in coitu fuisti*, ut novos radios acciperes. Nam in interlunio veteris seu praeteriti mensis radii deficiebant, ibidemque novos a Sole accipere debebat ad mensem sequentem sufficientes.] **ms2** hiatus

118 in coitu] **ms2** interlunio

120 pueri] **ms2** pueri docti

120 ob solum Lunae situm] **ms2** ob situm tantum Lunae

122–124 sed tamen cum pristini radii deficiebant, eodem momento novos accipiebat. Nulla ergo repugnantia cum versu antecedenti.] **ms2** non ergo assumtionem novorum

125 seu via ipsa] **ms2** pro via potest accipi, tu nonne magis arridet

---

127–128 „Capiti qui proximat Aquarii dextra.”] „Capiti autem Equi proxima est Aquarii dextra totusque deinceps Aquarius”

128 Deorum natura 2. 44] *Cic. Somn. Scip.* 2. 44, 112

morbo paulatim absumi. – *Illa* mater mea. – *Ac pariter te lux etc.* Indicat in ipso
131 coitu Lunae amissam matrem, vulgari et poetico more loquens. – *sors sua* Sors
eius, ut saepius. Matris ergo status deterior erat, quae mortua vitam non tam cito
133 resumtura fuit ac Luna quae iam revixerat. – *ecce nites* renatis et resumtis radiis
fulges. Elegans sane est hoc Contrarium, ex quo dexteritatem inveniendi in Iano
135 | nos quidem admiramur. – *aeterna–nocte* morte. – *rigent* clausa sunt. Sic Ver- p. 51
gilius plus semel: „Olli dura quies oculos et ferreus urget Somnus, in aeternam
137 clauduntur lumina noctem."

Ergo salutiferum quisquis te dixerit astrum. Hunc ego convincam vana et inep-
139 *ta loqui. Summa tuae cum sit virtutis frigus et humor; Esse salutaris qua ratione*
potes? Frigus et humor agunt ut vexent corpora morbi. Ut nata intereant frigus et
141 *humor agunt.* hoc est Quare si quis te dicat prosperum et salutare sidus; eum ego
convincam mentiri. Nam cum omnis tua vis constet frigore et humore, quo quaeso
143 pacto poties salutaris esse? Siquidem et morborum causa sunt frigus et humor, et
eadem quoque efficiunt, ut quae nata sunt intereant et moriantur. – *salutiferum–*
145 *astrum* Iovialem et Veneriam stellas, salutares; Saturni et Martis stellas maleficas
haberi, aliquoties diximus. Quis autem dixit Lunam salutarem? Ipsosmet forte
147 eosdem Platonicos ait, qui crescendi naturam τὸ φυτικόν de lunari ad nos glo-
bositate pervenire putant, teste Macrobio; qui alibi dicit, „non esse dubium quin
149 ipsa sit mortalium corporum et auctor et conditrix; adeo ut nonnulla corpora sub
luminis eius accessu patiantur augmenta et hac decrescente minuantur." – *Con-*
151 *vincam* Sic Ovid. Amor. 1. 12, 15 „Illum etiam qui vos ex arbore vertit in usum,
Convincam puras non habuisse manus." – *Summa tuae–virtutis* quod Omnis tua

---

130 absumi] **ms2** consumi
132 erat] **ms2** est
133 fuit] **ms2** sit
133 renatis] **ms2** hiatus
134 fulges] **ms2** hiatus
136 plus] **ms2** non
144 efficiunt] **ms2** faciunt
146 autem] **ms2** an

---

151 Ovid. Amor. 1. 12, 15] *Ovid. Amor.* 1. 12, 15–16

virtus constat e frigido et humido. – *frigus et humor* Frigus Lunae et experimentis novimus; sed et Macrobius Somn. Scip. 1. 19 „Lunam corpus ait ut multo purius terreno, acceptae luci penetrabile, adeo ut eam de se rursus emittat, nullum tamen ad nos perferens sensum caloris; quia lucis radius cum ad nos de origine sua id est de sole pervenit, naturam secum ignis de quo nascitur, devehit; cum vero in Lunae corpus infunditur et inde resplendet, solum refundit claritudinem non calorem." etc. De humore autem Lunae idem Macrobius Saturn. 7. 16 „Proprietas quam Graeci ἰδίωμα vocant, et quaedam natura inest lumini quod de luna defluit, quae humectat corpora et velut occulto rore madefacit." etc. Plinio vero 2. 101 „cuncta humifico spiritu laxare dicitur" – *Esse salutaris* quo modo possis prosperitatem et salutem adferre, cum haec duo tibi propria, adversa et malefica sint omnibus? – *Frigus et humor agunt, etc.* Esse frigus noxium vel inde colligimus, quod *Frigidum* dixerint veteres *nocentem*, ut Servius apud Verg. Georg. 1. 336 „Frigida Saturni stella" exponitur ab eo, „nocens", et sic etiam „anguem frigidum" interpretatur. Nempe „Frigidum" significat quoque noxium et letalem. Mors enim corpora reddit frigida. „Et Stoici uno ore dicunt, ipsam quoque senectutem accidere ob caloris defectum." Ploutarkh. De placitis Philosophorum. Deinde quod ad humorem attinet, tabes, destillationes, nervorum dolores, hydropes, aliosque morbos innumerabiles ab humore proficisci nemo non novit. Quid etiam pituita possit, sciunt | studiis doctrinarum dediti. – *Ut nata intereant* Quae p. 52
causae morborum efficientes, eadem et mortis. Iam calore vitali sublato sequitur,

153 constat] **ms2** constet
154 ait] **ms2** dicit
156 perferens] **ms2** perferentem
162 possis] **ms2** posse
164 Esse] **ms2** Quod
166 sic] **ms2** ut

154 Macrobius Somn. Scip. 1. 19] *Macr. Somn. Scip.* 1l 19, 12–13
156 perferens] perferentem
159 Macrobius Saturn. 7. 16] *Macr. Saturn.* 7. 16, 21

unde frigens pro mortuo apud Maronem ponitur. Humor autem ad pestilentiam quae est ex corruptione et putrefactione, facit.

Nec dubie, toto quod sis vilissima caelo. Possessi series arguit ipsa loci. Esses ni vilis, non aetheris ima teneres. Conveniens meritis hic fuit ordo tuis. Quod fluidis nempe est elementis infima tellus, Hoc te sidereis novimus esse plagis. Unde etiam reliqui modulantur acutius orbes. Implacidum nimia tu gravitate sonas. hoc est Certissime quoque docet, te abiectissimam in toto caelo esse, ipse ordo loci, quem possides. Nam nisi vilis esses, non infimum aetheris locum teneres. Ille vero locus infimus tibi plane conveniebat ob tua merita. Quod enim est terra respectu trium elementorum aliorum, idem te scimus esse respectu siderum errantium. Atque hinc etiam in mundi musica, ceterae stellae vagae acutius sonant, tu vero gravi sonitu moveris. – *Nec dubie* omnia quae Platonici de Luna tradidere, in eius vituperium accipit. – *toto quod sis vilissima caelo* In toto templo Dei sive aethere, ubi sunt stellae supra Lunam omnes. Vide Macr. 1. – *Possessi–loci* Quod in infima sis serie. Cic. Somn. Scip. „in infimoque orbe Luna radiis solis accensa convertitur." Vide Plinium 2. 9 et Macrobium – *aetheris ima* imam partem. – *Conveniens meritis* Quae male merita es de nobis, merito tibi infimus et ultimus est locus assignatus. – *Quod fluidis nempe etc.* Macr. 1. 19 „quia totius mundi ima pars terra est, aetheris autem ima pars luna est; lunam quoque terram sed aetheream voca-

174 ponitur] **ms2** hiatus

182 tibi plane conveniebat] **ms2** te plane decebat

185 sonitu] **ms2** sono

185 tradidere] **ms2** tradunt

187 *Possessi–loci*] **ms2** Possessi series loci

192–193 vocaverunt."] **ms2** vocaverunt. etc. apud Macr. videnda"

187 Macr. 1.] *Macr. Somn. Cip.* 1. 14, 1. 17, 1. 18, 1. 19, 1. 20

188 Cic. Somn. Scip.] *Cic. Somn. Scip.* 4. 2–3

189 Plinium 2. 9] Cicero: „luce lucebat aliena" Vide Plinius: „solis fulgore, ut reliqua siderum, regi, siquidem in totum mutuata ab eo luce fulgere"

189 Macrobium] *Macr. Somn. Scip.* 1. 19

191 Macr. 1. 19] *Macr. Somn. Scip.* 1. 19, 10

192 aetheream] aetheriam

verunt.” – *fluidis–elementis* Ignis, aër, aqua, sunt elementa fluida, in quibus ima est tellus. Vide Macr. loco citato – *Hoc te sidereis–plagis* „Luna et ipsa finis est sed liquidissimae lucis et ignis aetherei” Macr. loco citato – *Unde etiam reliqui etc*. Cic. Somn. Scip. „Quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono; gravissimo autem hic lunaris et infimus.” Adde sic Macrobium et Plinium 2. 22 – *reliqui–orbes* Saturnus, Iuppiter Mars, ceteraque sidera vaga. – *Implacidum* Ingrate, aspere et inepte, quo modo in nervis infimus et laxissimus. – *nimia–gravitate* Sani gravitate. Macr. 2. 4

Quisquis et in terras aliis descendit ab astris Pestifer influxus, per tua regna fluit. Est et in hoc aliquid, quod munere sola refulges Alterius, proprium cetera lumen habent. Inde fit ut nullo tua lux fervore calescat, Ceu cum de speculo flamma remissa redit. hoc est Atque etiam si quis fluxus nocens in tellurem ex astris defluit, is omnis per te transit. Neque illud de nihilo est, quod sola es quae notho lumine fulges, cum ceterae omnes stellae luce propria splendeant. Inde est, quod nullum calorem tua lux habet, quemadmodum lumen solis a speculo redditum. – *in terras* | Lunam humifico spiritu cuncta laxare, supra e Plinio vidimus. Iam vero p. 53

193 sunt] **ms2** sunt haec

198 Adde sic] **ms2** Vide et

200 gravitate] **ms2** gravitatem

205 nocens] **ms2** pestifer

196 Cic. Somn. Scip.] *Cic. Somn. Scip.* 5. 2

197 acuto et] acute atque

198 Macrobium] *Macr. Somn. Scip.* 2. 1 „Superiore commentario, Eustachi luce mihi dilectior fili, usque ad stelliferae sphaerae cursum et subiectarum septem sermo processerat. Nunc iam de musica earum modulatione disputetur”

198 Plinium 2. 22] „. . . Sed Pythagoras interdum et musica ratione appellat tonum quantum absit a terra luna, ab ea ad Mercurium dimidium spatii et ab eo ad Veneri etc.”

200–201 Macr. 2. 4] *Macr. Somn. Scip.* 2. 4 „Nunc locus admonet ut de gravitate et acumine sonorum diversitates quas adserit revolvamus . . . diximus numquam sonum fieri nisi aere percusso. ut autem sonus ipse aut acutior aut gravior proferatur, ictus efficit qui dum ingens et celer incidit acutum sonum praestat, si tardior, lentiorve, graviorem.”

in lunam defluunt omnia ex ceteris sideribus, quae ideo a Macrobio Somn. Scip. 1. 12 „faex rerum divinarum" appellatur, ut terra aëris et aquae faex habetur. Quicquid igitur e stellis defluit, per orbem Lunae, quae est infima caelestium, perfluere debet, atque ex hac in terras deferri. – *Pestifer influxus* Noxiae res et operatio quaelibet. Nam pestis omnem significat perniciem. Ceterum et potest intelligi *materialis quaedam influxit*, ut nonnulli putant. Nam in re falsa et incertissima mirum non est variare locutiones; ut quidam *aspectu*, alii *situ*, alii *motu*, alii *influxu* stellas nocere et fata regere arbitrentur – *per tua regna* tanquam infima. Intelligit orbem et circuitum lunarem. – *Est et in hoc aliquid* Similis locutio apud Tullium de Senectute 3. „Est istuc quidem Laeli aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia." – *munere sola refulges Alterius* Cic. Somn. Scip. „Ex quibus erat illa minima, quae ultima caelo, citima terris, luce lucebat aliena." – *sola refulges* Macr. Somn. Scip. 1. 19. „haec ratio facit, lunam non habere lumen proprium, ceteras omnes stellas lucere suo." – *Alterius* Solis, nempe. – *proprium cetera lumen habent* Ex veterum opinione loquitur, Nam hoc falsum esse, hodie omnes sciunt; neque Ianus hoc nescivit. Nempe vagae omnes alieno lumine, Solis videlicet splendent, etc. – *nullo tua lux fervore* Macrobius loco citato „Terra accepto solis lumine, clarescit tantummodo non relucet, luna speculi instar, lumen, quo illustratur, emittit,

---

218–219 Tullium de Senectute 3.] **ms2** Ciceronem de Senectute 3.

223–224 Ex veterum opinione loquitur,] **ms2** hiatus

224 Nam] **ms2** hiatus

224–225 neque Ianus hoc nescivit.] **ms2** hiatus

225 Solis videlicet] **ms2** hiatus

210–211 Macrobio Somn. Scip. 1. 12 „faex rerum divinarum"] *Macr. Somn. Scip.* 1. 12, 15 „et est haec sicut a divinis ultima ita in nostris terrenisque omnibus prima: corpus enim hoc, sicut faex rerum divinarum est, ita animalis est prima substantia."

218–219 Tullium de Senectute 3.] *Cic. Senect* 3. 8

220 Cic. Somn. Scip.] *Cic. Somn. Scip.* 3. 7

220–221 illa minima, quae ultima caelo] ea minima, quae ultima a caelo

221–222 Macr. Somn. Scip. 1. 19.] *Macr. Somn. Scip.* 1. 19, 9

222 haec ratio facit] haec enim ratio facit

226 Macrobius loco citato] *Macr. Somn. Scip.* 1. 19, 25

227–228 emittit, nullum] emittit . . . hiatus . . . nullum

nullum tamen ad nos perferens sensum caloris, quia lucis radius cum ad nos de origine sua, id est, de sole pervenit, naturam secum ignis, de quo nascitur, devehit. Cum vero in lunae corpus infunditur et inde resplendet, solam refundit claritudinem non calorem. Nam et speculum cum splendorem de se vi oppositi eminus ignis emittit, solam ignis similitudinem carentem sensu caloris ostendit."

Adiice quod simili splendent alia omnia vultu; Nec tenor est unquam, forma nec una tibi. Nam modo sera venis, totis modo noctibus ardes, Nonnunquam medio curris opaca die. Nunc admota polo, nunc montibus addita serpis, Ardua nunc Boreae, nunc petis ima Noti. Saepe hodie maior, cras saepe futura videris, Saepe repente peris, saepe rotunda nites. Interdum candes, interdum lurida palles, Et cum purpureo rubra colore venis. hoc est Huc accedit, quod cum aliae stellae simili semper luce splendeant, tibi nec cursus nec forma eadem est. Aliquando enim sero appares, aliquando tota nocte fulges; aliquando interdiu curris opaca. Nunc in ipso caelo medio alta conspiceris, nunc montibus proxima videris. Nunc versus Septemtriones, nunc ad meridiem declinas. Saepe hodie, saepe cras videris futura maior. Alias repente deficis, alias pleno orbe fulges. Nonnunquam alba es, nonnunquam pallida. Est etiam quando rubicunda sis. – *Adiice* id est Huc accedit. – *simili splendent etc.* aequabili et non mutata facie ac splendore non crescente vel senescente sed semper eodem. – *alia omnia* | Sidera nempe. Sed hoc tamen p. 54 in planetis falsum esse hodie scimus. Nam in Veneris stella vice gratiae phases lunaribus similes observantur, nec aliter in ceteris erraticis adhibito oculis vitro. – *Nec tenor* Tenor hic est aequabilis, unus idemque motus stellae alicuius, quae cursum non variat, sed certo et aeqabili fertur. – *forma nec una* Externa facies globi lunaris qui crescit et senescit semper, et variis coloribus est praeditus. – *Nam modo etc*. Incipit invehi in multiformem cursus lunaris et faciei mutationem.

247 scimus] **ms2** novunt omnes
248 oculis] **ms2** hiatus
249 motus] **ms2** cursus
251 semper] **ms2** hiatus
252 faciei] **ms2** hiatus

228 perferens] perferentem

Locus autem hic totus expressus est e Plin. 2. 9 ubi Plinius de Lunae natura hoc modo scribit: „Sed omnium admirationem vincit novissimum sidus terrisque familiarissimum et in tenebrarum remedium ab natura repertum, Lunae. Multiformi haec ambage torsit ingenia contemplantium, et proximum ignorari maxime sidus indignantium. Crescens semper aut senescens. Et modo curvata in cornua, modo aequa portione divisa, modo sinuata in orbem, maculosa eademque subito praenitens, immensa orbe pleno, ac repente nulla, alias pernox, alias sera et parte diei solis lucem adiuvans; deficiens, et in defectu tamen conspicua; quae mensis exitu latet cum laborare non creditur. Iam vero humilis et excelsa et ne id quidem uno modo; sed alias admota caelo, alias contigua montibus; nunc in Aquilonem elata, nunc in Austros deiecta; quae singula in ea deprehendit hominum primus Endymion, et ob id amore eius captus fama traditur." etc. Haec Plinius. – *modo sera venis, totis modo noctibus ardes* Plin. loco citato „alias pernox, alias sera." etc. – *Nonnunquam* mira varietas harum particularum attentione digna. – *medio curris opaca die* Plin. loco citato „Parte diei solis lucem adiuvans." Saepe meridie quoque lunam in caelo conspicuam esse constat, sed lumine Solis ita obrutam vix ut appareat, Vere igitur Iano dicitur tunc opaca. – *Nunc admota polo* Plin. loco citato „alias admota caelo, alias contigua montibus." Serpere autem videtur luna quasi per terram et cacumina montium – *Ardua nunc Boreae etc.* Plin. loco citato „Nunc in Aquilonem elata, nunc in Austros deiecta" – *Saepe hodie maior, cras etc.* Hic iam incipit agere de forma lunae. Hic autem versiculus, quem omnes editi

254 scribit] **ms2** hiatus

254 terrisque] terris
255 Multiformi] multiformis
256 ambage] ambigua
256 ignorari] ignorare
256 maxime sidus] sidus maxime
257 cornua] cornua facie
261 cum] tum
264 amore] amor
264 eius captus fama traditur] eius fama traditur

hoc modo referunt, multum diuque sua ambage me torsit et etiamnum sollicitum habet. Videtur vel ita exponi posse: „Cum sis hodie maior quam heri, cras saepe ita deficis, ut deinceps apparitura videaris.” Vel hoc modo: „Saepe hodie, saepe cras videris maior futura.” Ingenue tamen fateor, neutram expositionem mihi facere satis, imo coactam et indignam Iano esse. Illud certum esse videtur, voluisse Ianum hoc versu exprimere lunae statum continuo crescentem aut senescentem; quemadmodum Seneca Cons. Mart. cap. 18. lunam dixit „semper proximae dissimilem,” vel ut Ovid. Met. 15. 196 „Nec par aut eadem nocturnae forma Dianae, Esse potest unquam, semperque hodierna sequente, Si crescit, minor est, maior, si contrahit orbem.” Hoc plane voluisse Ianum vix dubitem, quod vel manifesta loci Pliniani imitatio demonstrat, et ipsa quoque rei natura. Neque enim hoc loco illud omitti potuit. Quare eo saepe delapsus sum opinionis, ut vitiosum esse corruptumque a librariis hunc versum, mendamque subesse in voce „futura” existimarem, sed non facile corrigendam. – *Saepe repente peris etc.* Plin. loco citato „immensa orbe pleno, ac repente nulla.” Puta in ipsa ecclipsi. | – *Interdum candes* p. 55
Tres lunae splendentis colores, qui tria dant praesagia. Plin. 18. 35 „Si splendens exorta puro nitore fulsit, serenitatem; si rubicunda, ventos; si nigra, pluvias portendere creditur.” Unde et protritus versiculus: „Pallida luna pluit, rubicunda flat,

274–275 et etiamnum sollicitum habet] **ms2** hiatus

278 imo coactam et indignam Iano esse] **ms2** hiatus

280 quemadmodum] **ms2** hiatus

280 Seneca Cons. Mart. cap. 18.] **ms2** hiatus

280–283 lunam dixit „semper proximae dissimilem,” vel ut Ovid. Met. 15. 196 „Nec par aut eadem nocturnae forma Dianae, Esse potest unquam, semperque hodierna sequente, Si crescit, minor est, maior, si contrahit orbem.” Hoc plane voluisse Ianum vix dubitem] **ms2** hiatus

285–286 vitiosum esse corruptumque a librariis hunc versum, mendamque subesse] **ms2** vitium subesse

287 corrigendam] **ms2** sanandum, Seneca Cons. Mart. cap. 18 vel ut Ovid. Met. 15. 196

288 Puta in ipsa ecclipsi] **ms2** hiatus

289 splendentis] **ms2** hiatus

291 protritus] **ms2** pervulgatus

280 Seneca Cons. Mart. cap. 18.] *Sen. Cons.* 6. 18, 2

289 Plin. 18. 35] *Plin. Nat. hist.* 18. 35, 79

alba serenat.” Vide et Vergilium Georg. 1. 427 – *lurida palles Luridus* est pallidus, macie deformatus. Hinc Ovid. Met. 4. „Luridus exsangues pallor convertit in herbas.” – *Et cum purpureo* In vetustioribus Viennensi et Bononiensi legitur: *Est, cum purpureo*. Recte sane est tempus, cum etc. – *venis* es, videris.

Quod tamen in medio sordet tibi lividus orbis, Constat polluti pectoris esse notam. Nec sane indignor quod deficis ipsa frequenter; Ista tibi semper sors patienda fuit. Sed cum fraternos intercipis obvia currus, Quis non ingratam, quis putet esse piam? hoc est Quod autem in medio orbe tuo livor quidam apparet, id vero certissimo est argumento, invidi animi te esse. Non igitur ego moleste fero, quod saepe defectum patiare. Utinam semper illam fortem patereris? Cum autem Solis lumen intercipis interpositu tuo, quis te non arbitretur et habeat ingratam et impiam in hunc fratrem tuum? – *in medio* in medio orbe lunari. – *sordet tibi lividus orbis* Intelligit maculas illas quae in luna conspiciuntur, de quibus Plin. 2. 9 ait, „Maculas non aliud esse quam terrae raptas cum humore sordes.” Unde Ianus ait, *sordere* lividum orbem eius. De his maculis sive facie in orbe Lunae Plutarchus libellum scripsit, ubi referuntur quorundam sententiae; esse faciem illam, imaginem Oceani; vel potius Lunam esse profunditatibus et rupturis magnis esse apertam, aquam aut aerem caliginosum continentibus, unde lumen Solis reflectatur. Poëtae autem fingunt maculas illas esse puerum, quem sibi dilectum secum luna ferat prae pudore faciem celantem. – *lividus orbis* quia liventem et nigrican-

---

295 Recte sane est tempus, cum etc.] **ms2** de … illegibilis … probitate nemo dubitare potest

296 *Quod tamen in medio sordet tibi lividus orbis*] **ms2** Quod tamen in medio sordet tibi lividus orbis Ovid. Amor. p. 383

300 ego] **ms2** hiatus

305 ait] **ms2** hiatus

310 sibi] **ms2** hiatus

311 liventem] **ms2** lividum

---

292 Vergilium Georg. 1. 427] „luna revertentes quom primum colligit ignis,”

293 Ovid. Met. 4.] *Ovid. Met.* 4. 267

304–305 Plin. 2. 9] *Plin. Nat. hist.* 2. 9, 46

305 Maculas non] masculas enim non

tem referre colorem facies illa videtur, Agesianax apud Plutarchum loco citato „In medio quaedam species sed glauca puellae, Conspicitur, cyano mage caerula” etc. – *Constat polluti etc.* Suo proposito convenienter interpretatur Ianus, maculas illas caeruleas et lividas animum Lunae satis declarare, scelere, vitiis et peccatis omnibusque flagitiis contaminatum et inquinatum. Similiter Ovid. de Aurora, Amorum 1. 13, 31 „Invida quo properas? quod erat tibi filius aeter, Materni fuerat pectoris ille color.” Quam Elegiam totam imitatur hic Ianus. – *quod deficis* Defectus lunae et solis, quos ecclipses vocant, Plin. 2. 10 describit: „Manifestum” inquit, est, „solem interventu lunae occultari, lunamque terrae obiectu.” Addit ibidem; „Lunam in defectu, terrae umbram metae ac turbini similem incurrere.” Ecclipses autem Lunae crebriores esse quam solis, vide Cornificium ad Herennium 3. 22 – *Ita–sors* ut semper in defectu esses et laborares planeque perires, neque miseris mortalibus tantarum calamitatum causa existeres. – *fraternos etc.* Solis currum dicit. Sol sive Phoebus, frater a poëtis habetur Lunae sive Phoebes. Currum autem utrique tribui notum – *intercipis obvia* | Diximus Solis defectum accidere et effici p. 56
interpositu globi lunae, radios solis prohibentis, ne ad oculos nostros affundantur.

---

315 animum] **ms2** illegibilis

316 Similiter] **ms2**hiatus

316–317 Ovid. de Aurora, Amorum 1. 13, 31] **ms2** hiatus

317–318 „Invida quo properas? quod erat tibi filius aeter, Materni fuerat pectoris ille color.” Quam Elegiam totam imitatur hic Ianus] **ms2** hiatus

321–322 Ecclipses autem Lunae crebriores esse quam solis, vide] **ms2** hiatus

322 Cornificium ad Herennium 3. 22] **ms2** hiatus

325–326 Currum autem utrique tribui notum] **ms2** hiatus

---

312 Plutarchum loco citato] Locus a Kovásznai datus non invenitur. Vide **Pm** *De facie in orbe Lunae*, 1126–1157.

316–317 Ovid. de Aurora, Amorum 1. 13, 31] *Ovid. Amor.* 1. 13, 33–34

319 Plin. 2. 10] *Plin. Nat. hist.* 2. 10, 47

321 „Lunam in defectu, terrae umbram metae ac turbini similem incurrere.”] „neque aliud esse noctem quam terrae umbram, figuram autem umbrae similem metae ac turbini inverso”

322 Cornificium ad Herennium 3. 22] **C** 3. 22, 36 „Solis exortus, cursus, occasus nemo admiratur, propterea quia cottidie fiunt, at eclipses solis mirantur, quia raro accidunt, et solis eclipses magis mirantur, quam lunae, propterea quod hae crebriores sunt”

Obvia autem tunc est Luna soli, sive coniuncta cum Sole, semper enim in coitu contingit ecclipsis Solis. Plin. 2. 13 ait; „Solis defectus non nisi novissima primave fieri luna, quod vocant coitum". – *Quis non ingratam etc.* Ingrata est haec soror luna erga fratrem Solem, quod Solis radios interiectu suo terrae auferat, cum tamen et ipsa ab eodem sole omnem splendorem mutuetur. – *quis putat esse piam* quia nimirum iniuriam fratri facit Luna, eum obscurando et vetando, ne ille solito fulgore quasi maiestate mundo ostensa regnare videatur.

Omnia tu varias, et cum vertaris in horas, Exemplo pateris nil stabile esse tuo. Ad tua mutatur momenta agitabilis aër, Sive furit ventis, sive madet pluviis. Ad tua mutatur momenta reciproca Tethys, Sive tumet, refugas sive resorbet aquas. Quod discrimen habent in agendis tempora rebus, Hoc etiam pendet de levitate tua. Nec nisi te quinta nasci potuere Gigantes, Natalem hunc Furiae, tristis et Orcus habent. hoc est Omnia tu mutas, et cum omnibus horis ut ipsa permuteris, tuo exemplo nihil permittis constans et stabile esse. Secundum tuos motus fluidus aër immutatur, sive sit ventis agitatus, sive pluviis madidus. Pro tuo motu et varietate mutatur etiam mare fluctus suos alternans; sive tumidum versus litora effluat, sive redeuntes aquas in se retrahat. Sed et illud discrimen dierum, quod in vita communi et familiari observatur, ex tua pendet inconstantia. Neque Gigantes alio die nati sunt, quam post tuum exortum quincto. Eundem etiam Furiae et Orcus natalem habent. – *Omnia* Pergit nunc ad influxum lunae in omnes res demonstrandum, quem veteres opinabantur, quin et hodie nonnulli. – *Omnia tu varias* Plin. 2.

---

329 ait] **ms2** hiatus

330 coitum"] **ms2** coitum" – *currus* Currus et equos tam soli et lunae a poetis tribui pervulgatum est.

331 quod] **ms2** enim

334 regnare videatur] **ms2** regneat

348 quin et hodie nonnulli] **ms2** hiatus

99 agit de potestate Lunae in terrena et marina scribitque „lunae sidus esse quod terras saturet, accedensque corpora impleat, abscedens inaniat. Ideo cum incremento eius augeri conchylia et maxime spiritum sentire, quibus sanguis non sit. Sed et sanguineum hominem etiam cum lumine eius augeri ac minui; frondes quoque ac pabula sentire, in omnia eadem penetrante vi.” – *vertaris in horas* semper omni hora vel crescas vel senescas. – *Exemplo pateris etc.* Nam crescente luna, augeri, decrescente minui plerasque res credebant. – *Ad tua–momenta* Momenta hic sunt variationes illae continuae incrementi et decrementi lucis in sidere lunae; quamvis et pro motu ipso accipi possint. – *mutatur–agitabilis aër* quo pacto aër, mobile elementum ad lunae variationes mutetur: versiculo sequenti monstratur nempe quod ventorum, pluviarum et sereni causam in luna quaererent. – *Sive furit ventis* Macr. Saturn. 7. cap. extremo: „Aër ipse proprietatem lunaris humoris et patitur et prodit. Nam cum luna plena est vel cum nascitur, aër aut in pluviam solvitur, aut si sudus sit, multum de se roris emittit.” Sed et causam posuit pro signo,

---

349 „lunae sidus] **ms2** hiatus

349–352 esse quod terras saturet, accedensque corpora impleat, abscedens inaniat. Ideo cum incremento eius augeri conchylia et maxime spiritum sentire, quibus sanguis non sit. Sed et] **ms2** hiatus

352 sanguineum] **ms2** hiatus

352 hominem etiam cum lumine eius augeri] **ms2** hiatus

352 ac] **ms2** hiatus

352–353 minui; frondes quoque ac] **ms2** hiatus

353 pabula sentire] **ms2** hiatus

353 in omnia eadem penetrante vi.”] **ms2** hiatus

354 omni hora] **ms2** hiatus

356 lucis] **ms2** luminis

357 possint] **ms2** possint et eius varietate

360 Macr. Saturn. 7. cap. extremo] **ms2** Macr. Saturn. 7. cap. ultimo

---

349 „lunae sidus] hoc

352 sanguineum] sanguinem

352 ac] et

353 pabula sentire] pabula – ut suo loco dicitur – sentire

360 Macr. Saturn. 7. cap. extremo] *Macr. Saturn.* 7. 16, 31

361 nascitur, aër] nascitur – et tunc enim a parte qua sursum suscipit plena est – aer

363 ut quoniam lunae momenta praesignificant ventos aut imbres, hinc ventorum plu-
viarum | causa dicatur. Verg. Georg. 1. 427 „Luna revertentes cum primum colligit p. 57
365 ignes, si nigrum obscuro comprenderit aëra cornu, Maximus agricolis pelagoque
parabitur imber. At si virgineum suffuderit ore ruborem. Ventus erit, vento semper
367 rubet aurea Phoebe.” etc. – *reciproca Tethys* Vide Silium Italicum 3. 58 Claud.
Mall. cons. 107 „tumidos quae Luna recursus Nutriat Oceani.” Mirabilem Oceani
369 aestum reciprocum Lunae viribus adscribebant veteres quoque, Cicero, Seneca et
innumerabiles alii, in quibus suffecerit unius Plinii verba referre, qui hac de re
371 2. 97 agit: „Aestus maris accedere et reciprocari maxime mirum. Pluribus qui-
dem modis, verum causa in sole Lunaque. Bis inter duos exortus lunae affluunt,
373 bisque remeant vicenis quaternisque semper horis. Et primum attollente se cum
ea mundo intumescentes; mox a meridiano caeli fastigio vergente in occasum re-
375 sidentes; rursusque ab occasu subter caeli ima et meridiano contraria accedente
inundantes; hinc donec iterum exoriatur, se resorbentes.” etc. Porro, „reciproca
377 Tethys”, et ipse aestus maris reciprocans. Nam „Tethys” pro mari. – *Sive tumet*
Cum aquae intumescentes affluunt et ad litus accedunt. – *refugas sive resorbet*
379 *etc*. Hoc etiam verbo „resorbendi” usus Plin. loco citato de aquis remeantibus et
refluis, quas etiam „ancillantes lunae sideri” ibidem appellat, et „lunam trahen-
381 tem secum avido haustu maria.” quae et recentiorum sententia est, aestum maris a

---

367 *reciproca Tethys* Vide] **ms2** hiatus

367 Silium Italicum 3. 58] **ms2** hiatus

367–368 Claud. Mall. cons. 107 „tumidos quae Luna recursus Nutriat Oceani.”] **ms2** hiatus

376 Porro] **ms2** hiatus

377 Nam „Tethys” pro mari] **ms2** hiatus

---

364 cum] quom

365 ignes] ignis

365 Maximus] maxumus

367 Silium Italicum 3. 58] *Sil. It. Pun.* 3. 58–60 „Luna movet, Luna immissis per caerula bigis fertque refertque fretum, sequiturque reciproca Tethys”

373 Et] ac

374 caeli] ad caeli

379 Plin. loco citato] *Plin. Nat. hist.* 2. 97 „velut anhellantes sidere avido trahente secum haustu maria”

Luna trahente excitari etc. – *Quod discrimen habent etc.* De dierum, quibus opera exercenda sunt, discrimine, multa Hesiodus. Unde Verg. Georg. 1. 276 ita hoc de genere: „Ipsa, dies alios, alio dedit ordine luna Felices operum. Quintam fuge, pallidus Orcus, Eumenidesque satae. Tum partu Terra nefando Coeumque Iäpetumque creat, saevumque Typhoea, Et coniuratos caelum rescindere fratres.” etc. Discrimen itaque temporum hoc loco est, quod alii dies felices alii nocentes crederentur ad opera quaedam perficienda; qui dies a nova luna numerabantur. Sic quintam fugiebant, ita ut quinta luna nullius operis initium esset sumendum, quod hic numerus Minervae esset consecratus, quam sterilem esse constat. Unde etiam omnia sterilia quinta luna nata fuisse dicuntur, ut Orcus, Furiae, Gigantes. Vide Servium ad hunc locum – *inagendis–rebus* in operibus quibuscunque incipiendis et perficiendis. – *Hoc etiam pendet* Nam ut Maro loco citato „Ipsa, dies alios, alio dedit ordine Luna Felices operum” – *Nec nisi te quinta* Ita loquimur initio capto a nova luna, quae ubi primo apparet; illa dies prima luna vocatur, et ita porro: „Gigantes quinta luna dicit esse natos,” ait Servius loco citato – *nasci potuere Gigantes* Per „Coeum et Typhoeum et Iapetum, omnes Gigantes intelligimus”, ait Servius loco citato – *Natalem hunc Furiae* Apud Maronem loco citato „pallidus Orcus, Eumenidesque satae.” Orcus est Pluto, deus inferni; Eumenides, Furiae. Servius ibidem videndus.

| *Omnia tu vitias, per te resoluta putrescunt, Viscera sub divo si qua peremta* p. 58
iacent. Tu sata per campos sterili rubigine aduris. Materies vitio fit cariosa tuo. Decubuit lapsus si te lucente viator, Surgenti torpor roscida membra ligat. hoc est

---

387 loco] **ms2** hiatus
390 esse] **ms2** fuisse
393 perficiendis] **ms2** agendis
393 loco citato] **ms2** hiatus
399 est] **ms2** hiatus
400 ibidem videndus] **ms2** hiatus

---

386 saevumque] saevomque
392 Servium ad hunc locum] *Serv. Georg.* 1. 277 „Quintam fuge dicitur enim hic numerus Minervae esse consecratur, quam sterilem esse constat: unde etiam omnia sterilia quinta luna nata esse dicuntur, ut Orcus, furiae, gigantes.”

Omnia tu corrumpis; tu facis ut ferarum occisa corpora luce tua in tabem resoluta putrescant. Tu quoque segeti sterilem inducis rubiginem; Sed et ligna caesa tuo vitio cariem, vermes et teredines sentiunt. Praeterea te lucente, noctu somno sopitus viator, cum surgit, torporem contrahit humore roris madidus. – *Omnia tu vitias* Figurate dicitur, respectu habito ad superius: *Omnia tu varias*. Quae vero sint illa *omnia*, quae per Lunam corrumpuntur, iam continuo recensentur ab Iano. – *per te resoluta putrescunt* Plin. 2. 101 tradit, „Lunae femineum ac molle sidus, atque nocturnum solvere humorem. Id manifestum esse, quod ferarum occisa corpora in tabem visu suo resolvat." Macr. Saturn. 7. cap. ultimo „Nuper mihi, inquit, de Tiburti agro meo exhibiti sunt apri quos obtulit silva venantibus; et quia diutule continuata venatio est, perlati sunt alii interdiu, noctu alii; quos perduxit dies, integra carnis incolumnitate durarunt, qui vero per noctem lunari plenitudine lucente portati sunt, putruerunt. Quaero igitur, cur noxam quam pecudibus occisis, solis radii non dederunt, lunare lumen effecit?" etc. Athenaeus quoque Deipnost. 7. sub initium: „Utiliores sunt cunctis corporibus nocturnae caenae. Coctionibus enim alimentorum prodest Lunae sidus, quod putredinem efficit, quia putredine fit coctio. Hanc ob causam celerius putrescunt quae noctu mactantur hosticae et quae ad Lunae radios caeduntur ligna" etc. – *Viscera* corpora occisorum animalium. – *Sub divo* Sub Iove, dixit Horatius. Etsi vero recte dicatur, sub divo, ut apud Nepotem et alios, in Manu Scripto tamen, et editionibus antiquis Viennensi et Bononiensi

405 segeti] **ms2** satis

407 madidus] **ms2** pressus

418–421 „Utiliores sunt cunctis corporibus nocturnae caenae. Coctionibus enim alimentorum prodest Lunae sidus, quod putredinem efficit, quia putredine fit coctio. Hanc ob causam celerius putrescunt quae noctu mactantur hosticae et quae ad Lunae radios caeduntur ligna"] **ms2** hiatus

411 humorem] umorem et trahere, non auferre

412 Macr. Saturn. 7. cap. ultimo] *Macr. Saturn.* 7. 16, 15

412 Nuper mihi, inquit] nuper enim mihi

416 putruerunt. Quaero] putruerunt. Quod ubi scitum est, qui sequenti nocte deferebant, infixo cuicumque parti corporis acuto aereo, apros carne integra pertulerunt. quaero

417 effecit] effecerit

417–418 Athenaeus quoque Deipnost. 7. sub initium] **Ad** Kovásznai erravit

habetur: *sub dio*; quod idem plane est; tamen hoc modo scriptum Iano fuisse pu-
425 tem. – *Tu sata per campos* Plin. 18. 29 „Plerique dixere rorem inustum Sole acri, frugibus rubiginis causam esse et carbunculi vitibus. quod ex parte falsum arbit-
427 ror, omnemque uredinem frigore tantum constare Sole innoxio. Id manifestum fit attendentibus. Nam primum omnium, non hoc evenire nisi noctibus et ante Solis
429 ardorem deprehenditur, totumque lunari ratione constat, quoniam talis iniuria non fit, nisi interlunio, plenave luna hoc est praevalente; utroque enim habitu plena est,
431 ut saepius diximus; Sed interlunio omne lumen, quod a Sole accepit, caelo regerit.” – *sterili rubigine* Plin. loco citato „Duo genera sunt caelestis iniuriae, unum
433 quod tempestates vocamus, etc. alia sunt illa quae silente caelo serenisque noctibus fiunt, nullo sentiente, nisi cum facta sunt. Publica haec et magnae differentiae
435 a prioribus; aliis rubiginem, aliis uredinem appellantibus, omnibus vero sterilitatem.” – *Materies* Ligna caesa ad aedificandum ita proprie vocantur. Plin. 16. 39
437 „Cedri oleo peruncta materies nec tineas nec cariem sentit.” – *vitio–tuo* per te, tua culpa. – *fit cariosa* corrumpitur vetustate et carie. Hinc quod lunam putarent cariei
439 causam, arbitrati sunt materiem optime caedi cum luna sub terra esset, aut in coitu sive interlunio. Plin. 16. 39 „Infinitum refert et lunaris ratio. Inter omnes vero

---

424 tamen] **ms2** hiatus

427 fit] **ms2** fiet

437–438 tua culpa] **ms2** hiatus

---

425 Plin. 18. 29] *Plin. Nat. hist.* 18. 28, 275

426 rubiginis] robiginis

427 fit] fiet

431–432 regerit] regerens

432 Duo genera sunt caelestis iniuriae] Ante omnia autem duo genera esse caelestis iniuriae meminisse debemus:

435 rubiginem] robiginem

435 aliis uredinem appellantibus] aliis uredinem, aliis carbunculum appellantibus

436 Plin. 16. 39] *Plin. Nat. hist.* 16. 39, 197

437 tineas] tiniam

440 Plin. 16. 39] *Plin. Nat. hist.* 16. 39, 190

440 ratio. Inter] ratio, nec nisi a 20. in 30. caedi volunt. inter

441 convenit, utilissime in coitu eius sterni, quem diem alii interlunium, alii silentis lunae appellant. Quidam dicunt, ut in coitu | et sub terra sit luna, quod fieri non p. 59
443 potest nisi noctu." Sic 18. 32 ait, „materiam caedendam, cum luna sub terra sit." – *Decubuit lassus etc.* Plin. 2. 101 „Luna somno sopitis torporem contractum in ca-
445 put revocat … cunctaque humifico spiritu laxat." Macr. loco citato „Hoc quoque notum est, quia si quis diu sub luna somno se dederit, aegre excitatur, et proximus
447 fit insano, pondere pressus humoris, qui in omne eius corpus diffusus, atque dispersus est proprietate lunari; quae ut corpus infundat, omnes eius aperit et laxat
449 meatus."

Te paritura vocat ventrem matrona levando, Saepe tamen foetu commoriente
451 *perit. Saepe moves subitos conserto Marte tumultus, Faemina sis quamvis, proelia saepe moves. Crimine saepe tuo corruptus inhorruit aër, Corripuit populos*
453 *publica saepe lues. Hinc et laethiferas equidem tibi iure sagittas, Crediderim priscos attribuisse patres. His quondam innocuae Niobes cecidere puellae, Dilecta et*
455 *Summo Laodamia Iovi* hoc est Te mulier gravida invocat, ut sibi feras opem in pariendo. Fit tamen haud raro, ut et foetus et ipsa mater simul moriantur. Saepe in-
457 gentes bellorum tumultus, proelio commisso excitas, quamquam sis mulier, nihilo tamen secius bellageris frequenter. Sed et tuo crimine accidit saepenumero, ut vi-
459 tiatus aër, pestilentiam gignat, et populi lue publica pereant. Hinc arbitror, veteres merito tibi tribuisse sagittas mortiferas; quibus confixae Niobes filiae innocentes

---

441 in coitu] **ms2** hiatus

---

441 interlunium] interlunii

442 appellant. Quidam] appellant, sic certe Tiberius Caesar concremato ponte naumachiario larices ad restituendam caedi in Raetia praefinivit, Quidam

443 Sic 18. 32] *Plin. Nat. hist.* 18. 32, 75 „ventilari quoque frumenta ac legumina et condi circa extremam lunam iubent, seminaria, cum luna supra terram sit, fieri, calcari musta, cum luna sub terra, item materias caedi quaeque alia suis locis diximus."

444 „Luna somno] somnoque

445 revocat] revocet

445 … cunctaque] glaciem refundat cuntaque

445 Macr. loco citato] *Macr. Saturn.* 7. 16, 26

461 periere; nec non et Laodamia Iovi adamata. – *Te* O Luna. – *vocat* „Mulier paritura Lunam invocabat hoc modo: Iuno Lucina fer opem, serva me obsecro!” Vide
463 Terentium in Andria. Nam Lucina est Luna. Macr. Saturn. 7. cap. ult. „Hinc est, quod Diana quae Luna est, Ἄρτεμις quasi ἀἐρώτεμις hoc est aërem secans. Lucina
465 a parturientibus invocatur, quia propium eius munus est distendere rimas corporis et meatibus viam dare, quod est ad celerandos partus salutare.” etc. – *ventrem*
467 Manu Scriptum, item editiones Viennensis et Bononiensis *ventri*, quod rescribendum – *foetu commoriente* hoc est foetu sive infante una cum matre moriente. –
469 *moves subitos conserto Marte* Generatim constat, non solum Martem, inter Deos belli communes a poëtis referrii, sed etiam Bellonam, Victoriam, Solem, Lunam
471 et Plutonem. Certe Dianam, quae Luna est, aeque ac Apollinem pharetra atque sagittis instruunt, ob radios aliquando utriusque nocentes generi hominum. Unde
473 Macrobius Saturn. 1. 17 „similes solis effectus Lunae esse in iuvando nocendoque” ait. Censeam tamen Ianum, Lunam bellorum praesidem putasse ex loco qui
475 est apud Livium 45. 33 ubi cum Marte Minervaque coniungitur, et spolia hostium tanquam Belli Deis cremantur: „Cetera omnis generis arma cumulata in ingentem
477 acervum, precatus Martem, Minervam, Lunamque matrem et ceteros Deos, quibus spolia hostium dicare ius fasque est, ipse imperator face subdita succendit.” Tur-
479 nebus quidem „Luam” matrem ibi legendum putabat, sed | Demsterus „Lunam”; p. 60
et retinendam esse vulgatam lectionem contendit, quod multa noctis et Lunae pra-
481 esidio exercitum duces aggrederentur, atque ut manifestae victoriae Solem, ita furtivae ducem fuisse Lunam. Quicquid sit de Lua an Luna; satis est nobis Ianum
483 suo tempore legisse „Lunam” hoc in loco Livii, eoque Lunam aeque ac Minervam,

461 *vocat*] **ms2** paritura vocat–matrona

461–462 Mulier paritura Lunam invocabat hoc modo] **ms2** hiatus

462–463 Vide Terentium in Andria] **ms2** hiatus

467 item editiones] **ms2** hiatus

474–475 qui est] **ms2** hiatus

463 Macr. Saturn. 7. cap. ult.] *Macr. Saturn.* 7. 16, 27

473 Macrobius Saturn. 1. 17] *Macr. Saturn.* 1. 17, 16 „ . . . id est solis, duo maximi effectus: alter quo calore temperato iuvat mortalium vitam, alter quo iactu radiorum non nunquam pestiferum virus immittit.”

Bellicam fuisse Deam arbitratum. – *conserto Marte* pugna nocturno tempore com-
485 missa et ad Lunae lumen pugnata. – *Faemina sis etc.* lege: Femina. Plin. 2. 101
„ferunt Lunae femineum ac molle sidus." Nam capite antecedenti, Solem mascu-
487 lum sidus appellarat. Macrobius Saturn. 1. 17 „solem quidem maxima vi caloris
in superna raptum. Lunam vero humidiore et velut femineo sexu naturali quodam
489 pressam tepore, inferiora tenuisse; tamquam ille magis substantia patris constet,
haec matris." – *Crimine saepe tuo corruptus etc.* Phurnutus De Natura Deorum
491 cap. 32. ubi de Apolline et Diana: „Solent, inquit, haec caeli numina interdum
aërem corrumpere, pestemque inducere mortalibus. Unde veteres non inconveni-
493 enter sagittas ipsis assignarunt." In primis autem huc facit locus e Callimacho,
qui in Hymno Dianae hoc modo ait: „Sed quoties o Dea, argenteo contendisti
495 spiculo? Primum quidem in ulnum, alterum vero misisti in quercum, Tertium in
feram, quartum non amplius in quercum, sed in sceleratorum iecisti civitatem. O
497 miseri, in quos tu gravem impinges iram! Pecudes ipsorum pestis devorat, opera
vero grando. Trucidantur item senes super filiis." etc. – *inhorruit* perturbatus est
499 ob humificam Lunae vim. – *publica saepe lues* Nam quoniam humectandis rebus
accomodata est Lunae natura, neque ulla pestilentia sine humoris copia exoriri
501 potest; iure pestilentiae auctorem Lunam dicit Callimachus, et Ianus quoque nos-
ter. – *Hinc* Hanc ob causam. – *lethiferas* legendum: *letiferas*. – *iure sagittas* Vide
503 locum e Phurnuto paullo ante positum. – *priscos–patres* Veteres homines. Dia-
nam autem quae Luna est, sagittis et spiculis armatam vel apud Horatium plus
505 semel habemus. – *His* sagittis. – *innocuae Niobes puellae* Fabula Niobes est apud
Ovid. Met. 6. 148 Duo vero notanda hic veniunt, primum quod tantum filiarum

---

485 pugnata] **ms2** conserta

491 inquit] **ms2** hiatus

---

487 Macrobius Saturn. 1. 17] *Macr. Saturn.* 1. 17, 53

490–491 Phurnutus De Natura Deorum cap. 32.] Tomus non invenitur.

493–494 Callimacho, qui in Hymno Dianae] **K** „Sed quoties o dea, argenteum explorasti arcum? | Primum quidem in ulnum, alterum vero misisti in quercum | sed illud in sceleratorum iecisti civitatem, quique in suos, quique in peregrinos nefaria multa perpetraverant. | Ah miseri in quos tu gravem impinges iram! | Pendes ipsorum pestis devorat, opera vero grondo | Tonsi autem senes lugent filios."

Niobes mentionem noster facit, cum ex septem amiserit filios; sed hi Apollinis sagittis fuere confixi. Nam totidem sorores a Diana peremtae. Deinde innocuas vocat puellas, quia ipsae quidem ob matris arrogantiam leto datae fuerunt, nulla sua culpa sed Niobes, quae sola rea fuit. – *Dilecta et–Iovi* Laodamia haec, fuit Bellerophontis filia, cuius amore correptus Iuppiter cum ea concubuit, suscepitque ex ea Sarpedonem. Hanc autem Diana sagittis confixit, ut narrat Homerus Iliad. 6. eo loco quem noster Pannonius Latino carmine exposuit, supra in „Diomedis et Glauci congressu", hoc modo: „tertia proles Laodamia fuit, summo quae iuncta Tonanti Belligerum sacro fudit Sarpedona partu, . . . Hanc irata suis figit Dictynna sagittis", etc.

| *Sed longe est ipso gravior dementia letho, Cum torquet miseros te stimulante furor. Nam nec philtra magis, nec pocula mixta veneno, Quam tua vis mentes exagitare solet. Quid facit in sano peius Bellona flagello? Aut serpentinis torva Megaera comis.* hoc est Sed ipsa quoque morte quam spiculis inferre soles, longe gravior est insania et furor, quo miseros Lunaticos afficis et torques. Neque enim ullo philtro et pharmacis mentes hominum magis vexantur, quam tua illa vi, qua Lunaticos efficis. Quod enim maius malum Bellona ipsa inferre suis flagellis potest hominibus? Aut quae Furia peius exagitat mentes et animos sceleratorum? – *ipso–letho* Scribe: *leto*, ut in melioribus – *dementia* furor et insania lunaticorum – *torquet miseros* Lunaticos. – *te stimulante* Luna stimulare hoc morbi genus dicitur, quia hac dementia homines certis Lunae temporibus agitantur. Unde Iuvencus 1. 176. „Et lunae cursum comitata insania mentis." Nam in Historia Euangelica Matthaei 4. 24. et 17. 15 eiusmodi homines appellantur Σελήνιαζομενοι qui Lunatici dicuntur, quod furore aut morbo comitiali laborent, non illo quidem perpetuo sed intervallis quibusdam recurrente. Videtur autem ita morbus ille dictus, quod instar Lunae statis intervallis recrudescat, vel quod iis, qui in ipso nati sunt interlunio familiaris esse consveverit. Apud Matthaeum cap. 17. Lunaticus ille miser saepe in

p. 61

527–528 Iuvencus 1. 176.] **Ie** 1. 446

528–529 in Historia Euangelica Matthaei 4. 24. et 17. 15] 4. 24 „Et abiit opinio eius in totam Syriam, et obtulerunt ei omnes male habentes, variis languoribus et tormentis comprehensos, et qui daemonia habebant, et lunaticos et paralyticos, et curavit eos." 17. 15 „et dicens: Domine miserere filii mei, quia lunaticus est et male patitur, nam saepe cadit in ignem et crebro in aquam"

ignem saepe in aquas incidebat. Nec aliter apud Lucianum in Toxari, quidam „ad crescentem concidere Lunam” dicitur Celsus quoque de Epileptico: „homo subito concidit, ex ore spumae moventur, deinde interposito tempore ad se redit.” Hunc itaque morbum, „sacrum”, „caducum”, „comitialem”, „maiorem”, „Epilepsiam”, „Lunarem”, veteres vocitabant. Existimarunt enim, Dianam immittere furorem hominibus, eoque ab Horatio „iracunda” appellatur. Hinc apud Macr. Saturn. 1. 17 feminas certis afflictas morbis legimus Σελενιοβλήτος Αρτεμιδοβλήτος hoc est a Luna vel Diana coniectas. De hoc repentino Lunaticorum furore agit Serenus Sammonicus cap. 57. his versibus: „Est subiti species morbi, cui nomen ab illo est, Quod fieri nobis suffragia iusta recusant. Saepe et enim membris sacro langvore caducis, Consilium populi labes horrenda diremit, Ipse Deus memorat, dubiae per tempora Lunae, Conceptum, talis quem saepe ruina profudit.” Veteres glossae Novi Testamenti haec habent: „Lunaticos vulgus vocat, quod per Lunae cursus comitentur eos insidiae daemonum. Haec passio ‚caduca’ dicitur et ‚larvatio’, cuius tanta vis est, ut homo valens in terram concidat spumetque.” Sed veteres Gentiles causam Epilepsiae naturalem, ad Lunam simpliciter referebant, Patres autem sive doctores Ecclesiae Christianae a Daemone malo vexatos dicebant hos Σεληνιαζομενος – *nec philtra magis.* Philtrum est poculum amatorium in furorem et rabiem agens. Ovid. Ars am. 2. 106 „Philtra nocent” animis „vimque furoris habent.” Et Iuvenal. Sat. 6. 609 „Hic magicos adfert cantus, hic Thessala vendit Philtra, qui-

539 eoque] **ms2** indeque

539 „iracunda” appellatur.] **ms2** iracundam vocari

550 malo] **ms2** hiatus

534–535 Lucianum in Toxari, quidam „ad crescentem concidere Lunam” dicitur] **Lu** 41. 24 „Dicebatur autem etiam concidere ad lunae incrementa

535 Celsus quoque de Epileptico] *Cels. Epi.* 3. 23

539–540 Macr. Saturn. 1. 17] *Macr. Saturn.* 1. 17, 11

540 legimus] hiatus

541–542 Serenus Sammonicus cap. 57.] **Ss** 57. 33 Comitiali Morbo

543 sacro] atro

553 Iuvenal. Sat. 6. 609] **Iu** 6. 610

bus valeant mentem vexare mariti.” – *pocula mixta* Est etiam philtrum venenum sed amatorium sunt autem alia quoque pharmaca insanos facientia. Sic | apud p. 62
Tacitum Ann. 12. sub finem, „Agrippina, veneni genus exquisitum optabat, quo mens Claudii turbaretur, mors differretur.” – *Quam tua eris mentes* Merito dicit morbum comitialem nullo philtro aut veneno minus turbare mentes; unde et *sacer et maior morbus*, nostris *nagy nyavalya rontas* appellatur; Iustino 13. 2 „Valetudo maior.” In rem plane Apuleius in Apologia p. 487. hoc morbo laborantes describit: „repentino, inquit, mentis nubilo obtorpescunt et moribundo corpore, cessante animo cadunt. Eum nostri non modo Maiorem et Comitialem, verum etiam Divinum morbum, ita ut Graeci ιερου νόσου vere nuncuparunt; Videlicet quod animi partem rationalem, quae longe sanctissima est, eam violet.” etc. – *insano–flagello* hoc est ad insaniam redigente. Sanguineum flagellum dat Bellonae Verg. Aen. 8. 703 ibique cum Furiis seu divis coniungit. – *Bellona* Haec Dea Martis sive soror sive coniux, sacerdotes suos insanos et furentes reddebat; unde Iuvenal. Sat. 4. 124 „ut fanaticus oestro Percussus, Bellona, tuo divinat.” Sed luculentius adhuc Hora-

554 *pocula mixta*] **ms2** pocula mixta veneno

565 hoc est] **ms2** hiatus

554 valeant] valeat

556 Tacitum Ann. 12. sub finem] *Tacit. Ann.* 12. 66 „... tum Agrippina, sceleris olim certa, et oblatae occasionis propera nec ministrorum egens, de genere veneni consultavit: ne repentino et praecipiti facinus proderet ursi lentum et tabidum delegisset, ne admotus supremis Claudius et dolo intellecto ad amorem filii rediret. exquisitum aliquid placebat, quod turbaret mentem et mortem differret.”

559 Iustino 13. 2] **Ih** „Ptolemaeus recusabat regem Aridaeum, non propter maternas modo sordes, quod ex Larissaeo scorto nasceretur: sed etiam propter valetudinem maiorem, quam patiebatur”

560 Apuleius in Apologia p. 487.] *Apul. Ap.* 50. 509

561 inquit] hiatus

563 quod animi] quod animi

564 sanctissima est] sanctissimast

565–566 Verg. Aen. 8. 703] „quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello”

567 Iuvenal. Sat. 4. 124] *Iuvenal. Sat.* 4. 123–124

568–569 Horatius Sat. 2. 3, 223] *Hor. Sat.* 2. 3, 219–223

tius Sat. 2. 3, 223 gloriae cupidos furere en insanire docturus ait: „qui sceleratus Et furiosus erit; quem cepit vitrea fama, Hunc circumtonuit gaudens Bellona cruentis: hoc est ad insaniam" et furorem redegit. – *aut serpentinis etc.* Nam Furiae, quarum una est Megaera, serpentes pro capillis habere finguntur. Vide unum Claudianum in Rufinum 42. et 66. Et Senecam in Hercule furente: „agmen horrendum anguibus Megaera ducat." Furiae autem hominibus furorem immittere credebantur; unde, ut alios innumerabiles mittam, Iuvenal. Sat. 6. 28 „Certe sanus eras, uxorem Posthume, ducis. Dic qua Tisiphone, quibus exagitare colubris?" hoc est quomodo factus es insanus?

Verum cum semper noceas, plus omnia laedis Quando lates; nam tunc quod iuvat alter habet. Tunc magis Euripi fervent refluentibus undis, Tunc tempestates turbida flabra cient. Nec caput est cerebro, nec plenae sanguine venae. Fluctibus et mediis ostrea lenta natant. Ipsa arent teneris exhausta arbusta medullis, Nec formica suum segnior urget opus. hoc est Verum tamen, etsi semper sis noxia, magis tamen omnia laedis in ipso coitu sive interlunio: tunc enim alter habet quod sibi gratum est. Tunc quoque Euripi maiorem aestum habent, et venti turbidi procellas excitant. Immo te latente, caput hominum aliorumque animalium non est plenum cerebro, neque venae sanguine. In ipso autem mari ostreae et conchylia dinidiata natant, et arbores medullis exhaustae arent, et formicae segniores factae tunc ab operibus nocturnis cessant. – *cum semper noceas* Sive in plenilunio, sive sis crescens sive senescens. – *plus omnia laedis* Omnia animalia et alia. – *Quando lates* cum es in coniunctione atque coitu Solis; quo lunae statu matrem

571 *aut serpentinis etc.*] **ms2** aut serpentinis torva–comis

572 unum] **ms2** solum

589 sive sis crescens sive senescens] **ms2** sive crescas aut decrescas

572–573 Claudianum in Rufinum 42. et 66.] *Claud. Ruf.* 1. 41–44 „Allecto stetit in mediis vulgusque tacere | iussit et obstantes in tergum reppulit anguves | perque umeros errare dedit" 1. 65–67 „… sic fata cruentum | mugiit et totos serpentum erexit hiatus | noxiaque effudit concusso crine venena."

573 Senecam in Hercule] *Sen. Herc.* 1. 101–102

575 Iuvenal. Sat. 6. 28] *Iuvenal. Sat.* 4. 28–29

591 amiserat poëta, hinc vel maxime nunc invehitur in interlunium. Ovid. Heroid. 2. 5
Luna quater latuit, pleno quater orbe recrevit. – *tunc quod iuvat alter habet* Nam
593 | luna silente et nocte illumi, adulteri furtivis amoribus in tenebris tutius indulgere p. 63
possunt, atque ut Ovid. Amorum 1. 9, 25. ait: „Saepe maritorum somnis utuntur
595 amantes." Si haec vere a Iano sunt (quod tamen nonnihil dubito) hanc puto loci
huius sententiam, quod id genus voluptatis furtivae a Nasone saepius exprimitur,
597 vocabulo „iuvandi". Amorum 1. 4. 67 „illum quoque nil iuvet opto, Sin minus, at
certe te iuvet inde nihil." 10. 31 Et „vendit quod utrumque iuvat." et Ars am. 2.
599 307 „Ipsos concubitus, ipsum venerere licebit, Quod iuvat" et 681 „Illis sentitur
non irritata voluptas, Quod iuvet ex aequo femina virgum ferant" etc. Similis au-
601 tem huic est illa locutio apud eundem Nasonem Heroid. 17. 107 „quod petis alter
habet." Iam vero luna intermenstrua noctes obscuriores esse et furto magis idon-
603 eas, iidem poëtae saepius docent. – *Tunc* Per lunae silentium, quod et coitum et
illunium et lunam intermenstruam sive intermestrem vocant. – *Euripi* Sic appella-
605 tur fretum sive mare angustum, maxime tamen nobilis Euripus est inter Euboeam
et Boeotiam qui Chalcidicus et Euboicus appellatur, de quo Mela ait, septies die,
607 ac septies nocte fluctus reciprocare. De utroque Taurominitano Et Euboico idem

591 poëta] **ms2** noster

591 Ovid. Heroid. 2. 5] **ms2** illegibilis

592 Luna quater latuit, pleno quater orbe recrevit] **ms2** hiatus

595 Si haec vere a Iano sunt (quod tamen nonnihil dubito)] **ms2** hiatus

597 Amorum 1. 4. 67] *Ovid. Amor.* 1. 4, 67–68

598–599 Ars am. 2. 307] *Ovid. Ars am.* 2. 307–308

601 Nasonem Heroid. 17. 107] *Ovid. Heroid. 16.* 107

606 Mela ait,] *Mela Chor.* 2. 94 „Euripon vocant, rapidum mare, et alterno cursu septiens die ac septiens nocte fluctibus invicem versus adeo inmodice fluens, ut ventos etiam ac plena ventis navigia frustretur"

vide apud Plinium 2. 97 unde „refluus” poëtis vocatur. At Livius 38. fretum Euripi non septies die statis temporibus reciprocare dicit, sed tantum temere a ventis huc illuc agitari. Quicquid sit, certum est hos aestus reciprocos Euripi Lunae attribui, ut supra vidimus. – *magis–fervent refluentibus undis* Interlunii tempore magis fervere, et aquas magis reciprocare aestum adeoque Euripum, testatur Seneca Quaest. nat. 3. 28 „solet aestus aequinoctialis sub ipsum Lunae Solisque coitum omnibus aliis maior undare.” – *Tunc tempestates turbida etc.* Hor. Carm. 1. 25, 11 „Thracio bacchante sub interlunia vento.” Hinc videmus, eo tempore, quod intercedit inter duos lunas, veterem et novam, id est cum Luna non apparet, crebras esse tempestates et ventos frigidos vehementioresque, quod et ex Theophrasti libello „De Ventis” confirmatur – *Nec caput est cerebro, nec plenae etc.* Fulgentius Myth. 2. 19 „Lunam ideo ipsam voluerunt etiam apud inferos Proserpinam, seu quod nocte luceat seu quod humilior currat et terris praesit, illo videlicet pacto, quod detrimenta eius et augmenta non solum terra sed et lapides vel cerebra animantium … et etiam laetamina sentiant.” etc. – *sanguine venae* Plin. 2. 99 „coniectatio existit, haud frustra spiritus (venti) sidus Lunare existimari. Hoc esse quod terras saturet, accedensque corpora impleat, abscedens inaniat. Ideo cum incremento eius augeri conchylia, et maxime spiritum sentire quibus sanguis non sit. Sed et

608 Livius 38.] **ms2** Livius autem 38.

611 magis] **ms2** hiatus

612 testatur] **ms2** hiatus, plus notae: quo auctore Ianus dicat, nullum enim est dubium qui ad … illegibilis … certum veteris scriptoris lucum respexerit

608 Plinium 2. 97] „ Et quorundam tamen privata natura est, velut Tauromenitani Euripi saepius et in Euboea septies die ac nocte reciprocantis. idem aestus triduo in mense constitit, septima, octava nonaque luna.”

608 Livius 38.] *Livius Ab urbe condita*, 28. 6 „… et fretum ipsum Euripi non septiens die sicut fama fert, temporibus statis reciprocat, sed temere in modum venti nunc huc nunc illuc verso mari, velut monte praecipiti. devolutus torrens rapitur.”

612–613 Seneca Quaest. nat. 3. 28] *Sen. Quaest. nat.* 3. 28, 6

614–615 Hor. Carm. 1. 25, 11 „Thracio bacchante sub interlunia vento.”] „Thracio bacchante magis sub interlunia vento”

623 (venti)] hiatus

623 Lunare] lunam

sanguinem hominum etiam cum lumine eius augeri ac minui; frondes quoque ac pabula sentire, in omnia eadem penetrante vi." Huc etiam facit elegans Apuleii locus, Met. 11. sub initium: „Lunam summatem Deam praecipua maiestate pollere, resque prorsus humanas ipsius regi providentia, nec tantum | pecuina et ferina p. 64 verum inanima etiam divino eius luminis numinisque nutu vegetari; ipsa etiam corpora, terra, caelo, marique, nunc incrementis consequenter augeri, nunc decrementis obsequenter imminui." – *Fluctibus et mediis* In ipso mari. – *ostrea lenta* In Manu Scripto, et editiones Viennensis et Bononiensis pro voce: *lenta*, legitur: *sema*, ita ut *semus a, um*, sit adiectivum quod significat dimidium et mancum. Quamvis autem hoc vocabulum: *semus*, non videatur vetustissimi scriptoris alicuius auctoritate firmari posse, malim tamen retineri, cum ad rem praesentem sit accommodatum et in optimis editionibus poëtae nostri reperiatur. Vult ergo Ianus dicere; In luna intermestri conchylia et ostrea semiplena esse, quod iam veteres putarunt pene omnes. Hor. Sat. 2. 4, 3 „Lubrica nascentes implent conchylia lunae." Manilius 2. 93 „Subinersa fretis concharum et carcere clausa, Ad Lunae motum variant animalia corpus, Et tua damna, tuasque imitantur, Delias vires." Vide quoque Cic. Divin. 2. et ex professo agentem Gellium 20. 8 ut omnes iam alios mittam. – *Ipsa arent teneris etc.* Non modo in ossibus animalium, sed, et in arboribus medullas et humores augeri minuive ad incrementa et decrementa lunae a veteribus proditum est: atque adeo in coniunctione cum sole, amisso omni lumine, medullas quo-

637 reperiatur] **ms2** reperitur

642 ut omnes iam alios mittam] **ms2** ut alios longe plurimos omittam

626–627 ac pabula] quoque et pabula – ut suo loco dicetur

627–628 Apuleii locus, Met. 11. sub initium] *Apul. Met.* 11. 1

628 Lunam] hiatus

639 Hor. Sat. 2. 4, 3] *Hor. Sat.* 2. 4, 30

639–640 Manilius 2. 93] *Manil. Astr.* 2. 93–95

640 Subinersa] sic summersa

641 tuasque] tuas

641–642 Cic. Divin. 2.] *Cic. Divin.* 2. 14, 33 „... ostreisque et conchylus omnibus contingere ut cum luna pariter crescant perterque decrescant"

642 Gellium 20. 8] *Gell. Noct.* 20. 8

que arborum exhauriri rebantur. Solam autem caepam Luna decrescente vigere, contra autem inarescere adolescente; unde sacerdotes Aegyptios caepam aversatos fuisse. Vide Gellium loco citato et Ploutarkh. in Is. Osir. – *arbusta* arbustum proprie locus est arboribus consitus; sed hic arbores et ramos significat. – *Nec formica suum etc.* Plin. 2. 41 „Iam quidem lunari potestate ostrearum conchyliorumque et concharum omnium corpora augeri ac rursus, minui. Quin et soricum fibras respondere numero lunae, exquisivere diligentiores; minimumque animal formicam sentire vires sideris, interlunio semper cessantem." Idem Plin. 11. 30 „Formicae operarum et noctu plena luna. Eaedem interlunio cessant." Adde his Aelianum Hist. anim. 1. 22

Pessima sed nostro generi interlunia semper, Sunt tua; tunc Lachesis ferrea fila metit. Aut saltem occularis nunquam, quin durius aeger Langveat, et medicus fidat in arte minus. hoc est Etsi autem o Luna coitus tuus nocentissimus existat omnibus rebus, atque animalibus; inprimis tamen hominum generi periculosissimus est; tunc enim Parcae fatalia fila abscindere solent. Vel, ad minimum nunquam ita cum sole coniungeris et absconderis, quin aeger vehementius vi morbi langveat, et medici minus sperent in arte sua. – *Pessima* nocentissima – *nostro generi* Hominum generi. – *inter lunia* quo tempore et mater sua perierat. – *Lachesis* Parcarum una. – *ferrea fila metit* Claud. Proserp. 1. 53 „Sed Parcae … quarum | subiure tenentur Omnia, quae seriem fatorum pollice ducunt, Longaque ferratis p. 65
evolvunt saecula pensis." Ferrea fila Parcarum dicuntur ob necessitatem fatorum,

646 rebantur] **ms2** putabant

648–649 *arbusta* arbustum proprie locus est arboribus consitus; sed hic arbores et ramos significat.] **ms2** hiatus

658 existat] **ms2** sit

648 Ploutarkh. in Is. Osir.] **Pp** p. 119 „Sed sacerdotes aversantur caepam et cavent, quia sola haec planta Luna decrescente vigere et augere solet."

653–654 Plin. 11. 30 „Formicae operarum et noctu plena luna. Eaedem interlunio cessant."] *Plin. Nat. hist.* 11. 30, 109 „Formicae … operantur et noctu plena luna, eadem interlunio cessant."

664 Claud. Proserp. 1. 53] *Claud. Proserp.* 1. 49–53

666 pensis] fusis

aurea vero rebus laetioribus. Quod autem Lunae coitus sive interlunium tam sit aegris periculosum, non subit nunc quidem, quo veterum auctore Ianus id confirmet. Cum igitur apud antiquos nihil diserte de hoc lunae statu adeo noxio reperirem; consului recentiores medicos, Sennertum, Richardum Meadium, in „De imperio Solis et lunae in corpora humana et morbis inde oriundis”, nec non Frider. Hofmannum in Dissertatione „De siderum in corpora humana influxu”, quae exstat Tom. 5. operum eius. In hac igitur Disseratione Hofmannus par. 14. ita scribit: „Luna etiam magnas efficit mutationes in corporibus morbosis. Et primo de ecclipsi dicendum, quam non sine damno multi aegri experiuntur. Refert Ioan. Matt. Faber in Append. etc. hanc historiam: Illustris vir melancholicus, diem ecclipsin praecedentem tristis et meditabundus transigebat; ipso vero puncto eclipseos, nudo ense, non per domum modo propriam sed vicinas etiam et plateas discurrebat, furioso simillimus, non in homines tantum sed et scamna et fores et quicquid illi occurrebat, iniurius. Observatione dignum est, vir nobilissimus Ramazzini de constitutione Annorum 1692. et 93. quod post plenilunium et multo magis silente luna, febris petechialis tunc grassans, multo ferocior fuerit. eadem novilunio accedente semper mitiorem factam, ecclipsi vero ingruente maxmam partem aegrotantium abripuisse.” – *occuleris nunquam* Nunquam ita lates, in coniunctione et coitu Solis es. – *quin durius aeger Langveat* quod non vis morbi magis ingravescat. – *medicus etc.* minus speret sua arte melius aegro fore. Ad desperationem igitur medicos redigi, luna silente, ait.

---

667 aurea] **ms2** aurata

672 influxu] **ms2** influxu medico

673 eius] **ms2** hiatus

673 ita] **ms2** sic

686 *medicus etc.* minus] **ms2** hiatus

670–671 Richardum Meadium, in „De imperio Solis et lunae in corpora humana et morbis inde oriundis”] **M**

671–672 Frider. Hofmannum in Dissertatione] **H**

675–676 Ioan. Matt. Faber in Append.] Locus non invenitur

680 Ramazzini] **R**

Quid quod diversos perhibent te sumere vultus? Fallor, an idcirco trina figura tua est? Nam Styga Persephone celebras, et foedere certo, Tempora maternis aequa maritus habet. Nec, vatum ut fingunt mendacia, rapta fuisti. Sponte rapi voluit, si qua redire negat. Nunc specie Phoebes tacitum metiris Olympum, Nec tamen hac etiam sede pudica manes. Nam quis te castam, quis dicat amore carentem. Cum tibi lentus adhuc dormiat Endymion? Cum rorem magno gignas ex aëre, cum te Iunxerit. Arcadio candida lana Deo? Nunc saltus iunctis peragis pharetrata Napaeis, Nec sinis illaesas montibus ire feras hoc est Imo etiam dicunt te triplicem ad sumere vultum, ac ni fallor, propterea habes triplicem formam. Modo apud inferos habitas Proserpina dicta, atque ex pacto sex mensibus apud maritum manes, totidemque mensibus apud matrem in superis. Neque, ut poëtae mentiuntur, a Plutone vi rapta fuisti, sed ultro ad eum venisti. Nam quae mulier non vult redire, sua sponte voluit ut rapiatur. Modo nomine et forma Lunae, nocte silenti in caelo curris, Neque tamen vel illo loco pudica es. Quis enim te castam et amoris expertem dicere | ausit, cum etiam nunc in tui gratiam Endymion somno p. 66 sopitus iaceat? Cumque ex magno aëre rorem generes? cum denique ob candidam lanam Pani iuncta fueris? Modo vero una cum silvarum numinibus pharetris instructa nemora et saltus peragras, neque pateris ut ferae in montibus tutae versentur – *Quid quod etc.* Nunc aliud argumentum invectivae sumit ex fabula, qua Luna et Proserpina et Diana eadem a poëtis putabatur – *perhibent* veteres, poëtae. – *diversos–vultus* Servius ad illud Aen. 4. 502 „Tergeminamque Hecaten tria Virginis ora Dianae; Iteratio inquit est eiusdem rei, Lunae, Dianae, Proserpinae. Et cum super terras est, creditur esse Luna, cum in terris, Diana, cum sub terris Proserpina." – *Fallor an* hoc est Vel fallor, vel, etc. Ut apud Ovid. „Fallor? an incipiunt gravida evanescere nubes." – *idcirco trina figura* Servius loco citato „Quibusdam ideo triplicem placet, quia Luna tres figuras habet; prima tanquam

696 triplicem] **ms2** triplicem in caelo

711–712 Ut apud Ovid. „Fallor? an incipiunt gravida evanescere nubes."] **ms2** hiatus

708 Servius ad illud Aen. 4. 502] *Serv. Aen.* 4. 511

709 Iteratio inquit est eiusdem rei] iteratio est

(, sequens tanquam **)**, tertia tanquam **O** Nonnulli eandem Lucinam, Dianam, He-
715 caten appellant; ideo quia uni Deae tres adsignant potestates, nascendi, valendi, moriendi; et quidem nascendi Lucinam Deam esse dicunt, valendi Dianam; mori-
717 endi Hecaten; ob quam triplicem potestatem, triformem eam, triplicemque finxerunt." Hinc Claudiano; „terris Hecate variata figuris", Ovidio, „Ora Hecates in tres
719 vergentia partes, et triceps Hecate." etc. – *Styga Persephone celebras* hoc est Tanquam Proserpina, inferos colis. – *foedere certo* Nota est fabula, cum rapta fuisset
721 Proserpina a Plutone, Cererem impetrasse ab Iove, ut alternae sex menses apud maritum, totidemque cum matre degeret; quod iam illa aliquot grana mali Punici
723 gustasset apud inferos. Atque hoc est illud „foedus certum," ex quo. „Tempora maternis aequa maritus habet." – *Tempora* aequa aequalia, sex menses. – *maritus*
725 Pluto. – *maternis temporibus* id est, sex mensibus, quibus apud Cererem matrem esse poterat. – *nec–rapta fuisti* Ut argueret Lunae sive Proserpinae impudicitiam,
727 negat vi ablatam a Plutone fuisse, ut poëtae fabulantur – *vatum ut fingunt etc.* De raptu Proserpinae pleni omnes poëtarum libri. Videsis praesertim Claudianum et
729 Ovid. Met. – *sponte rapi voluit etc.* Simili fere sententia Herodotus sub initium de raptu Helenae; „iniuriam esse rapere feminas, sed amentium esse raptas ulcisci,
731 quippe quae, nisi voluissent, haud dubie raptae non fuissent." Ut igitur impudicam Proserpinam convincat Ianus, confirmat sponte voluisse rapi. – *si qua redire*
733 *negat* Sicut fecit Proserpina. Nam Ceres tantum mater sollicita erat de filia redu-

---

717–718 finxerunt] **ms2** finxerunt. cuius in triviis templo ideo struxerunt

720 colis] **ms2** incolis

723 ex quo] **ms2** hiatus

723–724 „Tempora maternis aequa maritus habet."] **ms2** hiatus

727 *vatum ut fingunt etc.*] **ms2** vatum ut fingunt mendacia

---

714 tertia tanquam] quinta decima tamquam

717–718 finxerunt] finxerunt, cuius in triviis templa ideo struxerunt

729 Ovid. Met.] *Ovid. Met.* 5. 341–

729–731 Herodotus sub initium de raptu Helenae; „iniuriam esse rapere feminas, sed amentium esse raptas ulcisci, quippe quae, nisi voluissent, haud dubie raptae non fuissent."] **Hh** 2. 112–115 „Sed quidem sentire iniuriorum virorum factum esse rapere foeminas: amentium vero, raptis ulciscendis operam dare … quippe quae nisi voluissent haud dubie raptae non fuissent"

cenda, non autem ipsa Proserpina. Unde non invitam fuisse raptam colligit noster.
735 – *Nunc* Aliquando. – *specie Phoebes* in forma Lunae, Phoebi sororis. – *tacitum metiris Olympum* Verg. „per amica silentia Lunae." Metiri a dicitur caelum; quod
737 in eo transeat una cum stellis ceteris. – *Nec tamen hac etiam* Etiam qua Lunam, impudicitiae convincit. – *Cum tibi* propter te, a qua consopitus est, ut eum dormi-
739 entem osculari possis. – *lentus–dormiat Endymion* Cicero Tusc. disp. 1. perpetuo dormientem Endymionem in Lathmo Cariae monte a Luna adamatum dicit oscula
741 Lunae accipisse: „Endymion, inquit, si fabulas audire volumus, nescio quando in Latmo obdormivit, qui mons est Cariae, nondum opinor exporrectus. Num igitur
743 eum curare censes cum Luna laboraret, | a qua consopitus putatur ut eum dormi- p. 67
entem oscularetur?" Dicunt hunc Endymionem pastorem fuisse et e Luna 50 filios
745 suscepisse, alii, tres filios; Nam in antro quodam Latmi Cariae montis versatum Endymionem, Lunamque in illud antrum venire solitam et cum Endymione cong-
747 redi. Plin. 2. 9 quod singulas Lunae varietates hominum primus Endymion deprehendisset, ait, ob id amore eius captum fama tradi. – *rorem magno gignas* pro eo
749 quod hic legitur *gignas*; in Manu Scripto, et editiones Viennensi et Bononiensi est: *generes*, quod utique restituendum. Hoc porro aliud indicium est libidinis Lunae.
751 Macr. Saturn. 7. 16 „Cum luna plena est, vel cum nascitur – et tunc enim a parte qua sursum suspicit plena est – aër aut in pluviam solvitur, aut si sudus sit, multum
753 de se roris emittit. Unde et Aleman Lyricus dixit, rorem Aëris et Lunae filium" – *Iunxerit Arcadio* Aliud rursus argumentum libidinis Lunaris; quod alba lana de-

739 *lentus–dormiat Endymion*] **ms2** lentus adhuc dormiat
748 *rorem magno gignas*] **ms2** cum rorem magno gignas
750 quod utique restituendum.] **ms2** quod restituo
754 argumentum] **ms2** iudicium

736 Verg.] *Verg. Aen.* 2. 255
739 Cicero Tusc. disp. 1.] *Cic. Tusc. disp.* 1. 38, 92
741 Endymion, inquit] Endymion vero
741 nescio] ut nescio
742 mons est] est mons
747–748 Plin. 2. 9 quod singulas Lunae varietates hominum primus Endymion deprehendisset] *Plin. Nat. hist.* 2. 9 „quae singula in ea deprehendit hominum primus Endymion, ob id amor eius fama traditur."

755 cepta cum Pane concubuisset. Respicit ad Verg. Georg. 3. 391 „Munere sic niveo lanae, (si credere dignum est) Pan Deus Arcadiae captam te, Luna, fefellit, In ne-
757 mora alta vocans, nec tu aspernata vocantem." Quidam aiunt Pana, Lunae captum amore se in ariem candidissimum transmutasse, Lunamque formae candore de-
759 ceptam ac sequentem abduxisse in silvas ac vitiasse. Alii aliter. – *Nunc saltus etc.* hoc est Modo formam Dianae venatricis assumis. – *iunctis–Napaeis* Nymphae sil-
761 varum et montium Napaeae, Dianae comites. – *peragis* male ita scriptum. Lege: *peragras*, ut in Manu Scripto, et editiones Viennensi et Bononiensi – *pharetrata*
763 Notum est Dianam pharetris et arcu instructam, venatui deditam esse. – *Nec sinis illaesas* hoc est venaris et occidis feras.

765 *Perde malas tigres, et saevos perde leones, Dum tantum sylvis tutus inerret homo. Esto tamen figi meruit violentus Orion, Invitam stupro dum maculare parat;*
767 *Quid miser Actaeon sceleris commisit, ut illum, Obiiceret canibus forma ferina suis?* hoc est Tu vero o Diana, quae feras in montibus sectaris, occide tigres no-
769 centes, et saevos leones, dummodo hominibus parcas in silvis oberrantibus; quod tamen haud facis. Nam quamvis Orion, qui tibi stuprum offerre invitae tentabat,
771 dignus fuerit qui a te sagitta figeretur; quid vero miser Actaeon peccarat, ut illum in certum mutares a suismet canibus dilaniandum. – *malas–tigres* Tigris, *idis* vel
773 *is*, bellua Indiae et Hyrcaniae saeva, indomita, rabida. Vide Plinium et Solinum. – *Dum tantum* sensus est. Non equidem te reprehenderem si animalia nocentia tan-
775 tum sagittis confoderes, hominibus autem innocentibus pareres; Nunc hos quoque perdis, eoque iniusta es ac scelerata. – *Esto tamen* id est Quamvis, licet tamen,
777 merito Orionem conieceris. – *violentus Orion* quia vim tibi inferre parabat. – *Invitam stupro* Orion interpellabat Dianam de stupro, quare sagittis eius et peremtus
779 et confossus. Horatius Carm. 3. 4, 70 „integrae Tentator Orion Dianae, Virginea domitus sagitta." – *Quid miser etc.* Actaeonis fabulam habes apud Nasonem Met.

764 occidis] **ms2** hiatus
775 Nunc] **ms2** At tu
776 id est] **ms2** hiatus

755 Verg. Georg. 3. 391] *Verg. Georg.* 3. 391–393
779 Horatius Carm. 3. 4, 70] *Hor. Carm.* 3. 4, 70–71
780–781 Nasonem Met. 3. 2] *Ovid. Met.* 3. 138–252

781 3. 2 – *sceleris commisit etc.* Ovid. loco citato 141. „At bene si quaeras, Fortunae crimen in illo, Non scelus invenies.” etc. – *obiiceret canibus* clamabat: „Actaeon
783 ego sum dominum cognoscite vestrum.”

| *Unum transieram, sed et illo plura supersunt, Nequitiae residet pars ubi* p. 68
785 *magna tuae. Tu magicos cantus et noxia gramina monstras, Tu sacra Naturae vertere iura doces. Culpa tua est quicquid fecit Titania Circe, Quicquid et Aee-*
787 *tae filia, culpa tua est. Sed bene quod proprias torqueris saepe per artes, Tum cum carminibus facta cruenta rubes. Nossem utinam quae te deducunt murmura*
789 *caelo! Quas nobis poenas mox scelerata dares! Iam tuus in terras rueret globus axe revulso, Frangeret et versos biga supina boves. Nec tibi prodesset, quamvis*
791 *tuba multa sonaret, Vulgus et attonita rumperet aëra manu* hoc est Unum adhuc fere praeterieram, – quamvis et illo alia plura sint reliqua – in quo magna pars
793 est tuorum scelerum. Nempe tu illa es, quae ostendis mulieribus veneficis incantamenta et herbas nocentes; eoque doces illas quo modo naturae leges violarent.
795 Quicquid magicis artibus effecit Circe et Medea, omne illud tum est crimen. Sed bene habet, quod illis ipsis magicis artibus saepe torquearis, cum sanguinolenta
797 rubes per carmina quibus detraheris. O utinam scirem carmina illa quae te caelo deducunt! Quam magnas a te poenas, o scelerata, exigerem! Nam efficerem ut
799 globus tuus totus, fracto curru, in terras decideret, et currus eversus boves tuos occideret; nec quicquam tibi prodesset, quamvis magnus tubarum sonitus, et qu-
801 amvis plebs terrefacta, manibus aera sonantia concuteret. – *Unum transieram* Ex illis, quibus te merito arguere possim. – *et illo plura supersunt* Imo nihil fere est,
803 quod in Lunae vituperium faciat, omissum, et tamen rhetorum more ait, longe plurima eius se scelera commemorare nolle. – *Nequitiae–tuae* sceleris et male-
805 ficii. – *ubi* In quo nempe quod monstrares sagis herbas nocentes. – *Tu magicos cantus* Quomodo Luna monstrat cantus magicos? Non aliter, quam quod sagae
807 in nocturnis illis sacris ad lunam carmina demurmurabant. Hor. Epod. 5. 50 Ca-

782 clamabat] **ms2** clamare libabat
794 leges] **ms2** jura
804–805 et maleficii] **ms2** hiatus

807 Hor. Epod. 5. 50] *Hor. Epod.* 5. 49–53

nidia: „O rebus meis non infideles arbitrae, Nox et Diana, quae silentium regis
809 Arcana cum fiunt sacra, Nunc, nunc adeste.” etc. – *et noxia gramina* Verg. Aen.
4. 513 „Falcibus et messae ad lunam quaeruntur ahenis Pubentes herbae, nigri
811 cum lacte veneni” etc. Hor. Sat. 1. 8, 21 „simul ac vaga Luna decorum Protulit
os, quin ossa legant herbasque nocentes” etc. Nempe luna affulgente, huiusmodi
813 herbae ad veneficia potentes a Sagis legebantur – *Tu sacra etc.* Supra, *Sacra ubi
naturae iura potentis erunt?* Sunt autem *sacra*, quia vel a Deo constituta, vel invi-
815 olabilia – *vertere iura* His incantamentis credebantur leges naturae violari. Verg.
Eclog. 8. 95 „Has herbas, atque haec Ponto mihi lecta venena ipse dedit. . . . His
817 ego saepe lupum fieri et se condere silvis, Moerin, saepe animas imis excire se-
pulcris, Atque satos alio vidi traducere messes.” Lucanus 5. 460-491 „Cessavere
819 vices rerum, dilataque longa Haesit nocte dies, legi non paruit aether. . . . Et tonat
ignaro caelum Iove . . . ventis cessantibus aequor intumuit . . . amnisque cucurrit
821 Non qua pronus erat, Nilum non extulit aestas, Maeander direxit aquas” etc. etc.
Omnium autem elegantissime, ut solet, Ovid. eversas naturae leges a Magis canit
823 Amorum 1. 8, 5 „Illa magas artes Aeaeaque carmina novit Inque | caput rapidas p. 69
arte recurvat aquas. Scit bene quid gramen” etc. „Cum voluit” etc. Adde sis Pro-
825 pertium Eleg. 4. 5 Tibullum Eleg. 1. 2 Haec ergo sunt sacra Naturae iura, quae
Luna docet evertere, dum illa monstrat herbas, quibus incantamenta fiant. – *Culpa
827 tua est quicquid etc.* Lunae adscribit omnia Circes et Medeae veneficia, quod luna
lucente legerent noxias herbas et ossa, alioque quibus excantatio peragebatur. –

---

814 quia] **ms2** hiatus

814 a Deo] **ms2** divinitus

815 *vertere iura*] **ms2** naturae vertere iura doces

822 ut solet] **ms2** hiatus

822 canit] **ms2** hiatus

828 excantatio] **ms2** excantio

809–810 Verg. Aen. 4. 513] *Verg. Aen.* 4. 513–514

812 nocentes] nocentis

815–816 Verg. Eclog. 8. 95] *Verg. Eclog.* 8. 95–96

824–825 Propertium Eleg. 4. 5] *Prop. Eleg.* 4. 5, 11–12 „quippe et, Collinas ad fossam mouerit herbas stantia currenti diluerentur aqua.”

829 *Titania Circe* quae socios Ulixis in porcos mutarat. Vide nobis dicta ad Paneg. Guar. 563. *qua vi Titania vertit – Aeetae filia* Lege: *Aeetae*, quomodo est in omnibus aliis. Est autem „Aeeta" sive „Aeetes" Colcharum rex Medeae pater, unde Medea a poëtis, Aeetias, vel Aeetis et „Aeetia" dicitur. Circe autem et Medea magicis artibus celeberrimae totius antiquitatis, fere apud poëtas coniunguntur. – *Sed bene quod* Ovid. „O bene quod non sum mecum conscendere passus." – *proprias torqueris saepe per artes* Eisdem nempe incantationibus, quae doces et monstras, tute deduceris et rubes. Credebant veteres his carminibus detrahi caelo lunam. Vide Lucanum 6. 500 „Phoebeque serena, Non aliter diris verborum obsessa venenis Palluit, et nigris terrenisque ignibus arsit" etc. „Et patitur tantos cantu deprensa labores, Donec suppositas proprior despumet in herbas." Unde et videas quid sit, quod suis artibus torqueri dicatur Ovid. Epist. 6. 85 de Medea: „Illa reluctantem curru deducere lunam Nititur" etc. Sed huius plena sunt omnia poëatarum volunina. – *cruenta rubes* Ovid. Amorum 1. 8 „Sanguine, si qua fides, stillantia sidera vidi, Purpureus Lunae sanguine vultus erat." Fiebat hoc, cum luna deliquium pateretur, quam tunc putabant magorum incantationibus vexari, et hinc rubescere, quod reluctaretur, ne in terram devocetur invita, ut in herbas despumaret ad veneficia conficienda profuturas. Has spumas appellat Lucanus, „Lunare virus" – *quae te deducunt murmura* Murmura sunt illa Magarum carmina, „vox Thessala", Horatio dicta. Luc. loco citato 448. „infandum tetigit cum sidera murmur." et 568 „gelidis infudit murmura labris" et 685 „Tunc vox Letaeos cunctis pollentior herbis Excantare Deos, confundit murmura primum Dissona et humanae multum dis-

---

833 totius antiquitatis] **ms2** hiatus

842 *cruenta rubes*] **ms2** carminibus sacra cruenta rubes

847 Murmura] **ms2** Murmura caelo

829–830 Paneg. Guar. 563. *qua vi Titania vertit*] *Iani Pannonii Poemata, 1784*. Paneg. Guar. 563 „Qua tenuit Siren, qua vi Titania vertit"

834 Ovid.] *Ovid. Trist.* 1. 2, 41

837 Lucanum 6. 500] *Luc. Phars.* 6. 500–502 et 505–506

842 Ovid. Amorum 1. 8] *Ovid. Amor.* 1. 8, 11–12

848 Luc. loco citato 448.] *Luc. Phars.* 448, 568 et 685–687

849 Tunc] tum

cordia lingvae.” etc. – *Quas nobis poenas etc.* Quam probe te ulciscerer improba! – *Iam tuus in terras etc.* His carminibus ego te caelo deturbarem! – *axe revulso* Axe currus fracto. Ovid. Met. 2. 316 „illic temone revulsus Axis.” et Amorum 1. 13, 29 De Aurora: „Optavi quoties, aut ventus frangeret axem, Aut caderet spissa nube retentus equus.” Currum autem Lunae tribui, tralatitium est. – *Frangeret et versos–boves* Manilius et Ovidius equos currui lunari praeiungunt, ut: „Lunaque nocturnos alta regebat equos.” Sed hic, Pannonius Claudianum sequitur qui De Raptu Proserpinae 3. 403 „Quo Phaëton irrorat equos, quo Luna iuvencos.” Et Eidyllio De Phoenice 60. „nitidos stupefacta iuvencos Luna premit.” „Versi” autem „boves” sunt, „inversi”, ruentes pedibus in caelum sublatis, ut arbitror. – *biga supina* Soli quadrigas, Lunae bigas tribuebant. Manilius: „Quadriiugis et Phoebus equis, et Delia bigis.” Statius Thebaid. 1. 338. „Rorifera | gelidum tenuaverat aëra p. 70 biga.” Est autem „biga” currus duorum iumentorum iugo actus. Supina ergo biga est, resupinata et inversa cadendo. Currus porro Lunae „frangere” dicitur „boves suos”, quemadmodum navigantes dicuntur „frangere navim”, cum patiuntur naufragium. Sed ne sic quidem videtur sensus horum verborum satis planus et apertus. quare melius fortasse explicabuntur per Hypallagen poëtis adeo familiarem; „ut boves versi bigam supinam frangere” intelligentur. – *Nec tibi prodesset etc.* Vidimus antea veteribus persuasum fuisse, magicis incantamentis vexari lunam, in defectu, adiuvari autem putabant lunam sic laborantem, sonitibus magnis, ne voces incantantium eo possent pervenire et ab ea exaudirentur. Hinc pelves et tympana et cymbala pulsabantur, quod plurimum prodesse existimabant, id quod hodieque

853–855 et Amorum 1. 13, 29 De Aurora: „Optavi quoties, aut ventus frangeret axem, Aut caderet spissa nube retentus equus.”] **ms2** hiatus

857 Pannonius] **ms2** noster

867 melius] **ms2** rectius

853 Ovid. Met. 2. 316] *Ovid. Met.* 2. 317–

853–854 Amorum 1. 13, 29] *Ovid. Amor.* 1. 13, 29–30

854 quoties] quotiens

859 Eidyllio De Phoenice 60.] *Claud. Carm. min.* 27. 60–61

861 Manilius] *Manil. Astr.* 5. 3

873 Valachi nostri factitant in Solis et Lunae defectione. Egregie Tibullus Eleg. 1. 9, 21 „Cantus et e curru Lunam deducere tentat, Et faciat si non aera repulsa sonent.” 875 etc. – *quamvis tuba* Tacit. Ann. 1. 28 „Luna claro repente caelo visa languescere, Id miles rationis ignarus omen praesentium accepit, ac suis laboribus defectionem 877 sideris adsimilans, prospereque cessura quae pergerent, si fulgor et claritudo Deae redderetur. Igitur aeris sono, tubarum cornuumque concentu strepere” etc. – *Vul-* 879 *gus* Rationis rerum talium ignarus et imperitus. – *attonita–manu* Lunae solisque defectus ingentem iniicere terrorem solebant vulgo, adeo saepe miles obstupefac- 881 tus pugnare nollet, ut Niciae exemplo satis evidens est. – *rumperet* Sicut in illo: „rumpunt arbusta cicadae.” Plin. 2. 12 deliquio solis aut lunae veneficia arguente 883 mortalitate et ob id crepitu dissono auxiliante. Quo pavore, ignarus causae Nicias Atheniensium imperator, veritus classem portu educere, opes eorum afflixit.

885 *Quo feror? Aut quid ago? Veniam Dea magna precamur, Ostendit numen, si mea lingva tuum. Parce, ita non unquam tenebrescas obice terrae! Non ego sed* 887 *saevus protulit ista dolor. Ille domat fortes ille impia saepe coëgit Improbus in sanctos dicere verba Deos. Illo, quid deceat, mens obruta cernere nescit; Illo fit* 889 *natis saepe noverca parens* hoc est Sed quo tandem iurgiorum progredior? et quid ego facio? O Luna Dea magna veniam abs te precor; si mea lingua te conviciis 891 offendit. Parce igitur mihi misero, Sic nunquam deficiat lumen tuum interpositu terrae! Non enim ego, sed incredibilis dolor haec in te iurgia iactavit. Dolor ac- 893 ris et fortes debilitat; dolor improbus saepe cogit sanctis quoque Deis maledicere. Siquidem mens magno dolore pressa et occaecata non videt quid fit conveniens

---

874 faciat] **ms2** faceret

879 rerum talium] **ms2** hiatus

879 et imperitus] **ms2** hiatus

892 incredibilis] **ms2** ingens

873–874 Tibullus Eleg. 1. 9, 21] *Tib. Eleg.* 1. 8, 21

874 faciat] faceret

874 repulsa] recurva

876 ac suis] suis

877 adsimilans] adsimulans

882 lunae] in luna

895 atque decorum Dolor efficit ut saepe mater ipsa in suos liberos noverca fiat. – *Quo feror? etc.* Crimen imprecationis derivat in ipsum dolorem e matris obitu haustum,
897 cuius vi velut amens factus, quid diceret, nesciisse confirmat, ut sub initium huius Elegiae: *Non bene mens verum caeca dolore videt.* Sic etiam veteres poëtae. | non- p. 71
899 nunquam faciunt, ut Tib. Eleg. 1. 2 „Ianuae difficilis domini te verberet imber, Te Iovis imperio fulmina missa petant!" Statim autem subiungit: „Et mala si qua tibi
901 dixit dementia nostra, Ignoscas, capiti sint precor illa meo." – *dea magna* Luna vel quod in 12. Deis magnis Diana quoque censeretur, vel quod inter stellas minores
903 emineret, vel quod potestate magna esset. – *Offendit numen etc.* Magnum crimen habebantur Deos maledictis incessere. Tib. Eleg. 3. 4 „Si mea nec turpi mens est
905 obnoxia facto, Nec laesit magnos impia lingua Deos." Et Eleg. 5. „Nec nos insanae meditantes iurgia linguae, Impia in adversos solvimus ora Deos." etc. – *tenebres-*
907 *cas obice terrae* Melius quidam putant hanc vocem scribi hoc modo: „obiice"; sic enim poëtae, aut potius si verum fateri velimus indocti librarii ad syllabae moram
909 addendam exarant, ut apud Maronem: „Obiicibus ruptis." Sic Georg. 4. 422 „Intus se vasti Proteus tegit obiice saxi." Sed ubique sine iota addito scribendum; quia
911 illud subauditur. Vide Aen. 8. 227 et 10. 377 Defectus autem Solis et Lunae ita Plinius 2. 10 definit: „Manifestum est, Solem interventu lunae occultari, Lunamque

---

895 liberos] **ms2** filios

895–896 *Quo feror? etc.*] **ms2** Quo feror aut quid ago? Veniam

907 Melius quidam putant hanc vocem scribi hoc modo] **ms2** Melius scribas

908 aut potius si verum fateri velimus indocti librarii] **ms2** hiatus

910–912 Sed ubique sine iota addito scribendum; quia illud subauditur. Vide Aen. 8. 227 et 10. 377 Defectus autem Solis et Lunae ita Plinius 2. 10 definit:] **ms2** hiatus

---

899 Tib. Eleg. 1. 2] *Tib. Eleg.* 1. 2, 7–8 et 11–12

899 Ianuae] Ianua

904 Tib. Eleg. 3. 4] *Tib. Eleg.* 3. 4, 15–16

905 Eleg. 5.] *Tib. Eleg.* 3. 5, 13–14

905 insanae] insana

906 linguae] mente

911 Aen. 8. 227 et 10. 377] *Verg. Aen.* 8. 226–227 „deiecit saxum, ferro quod et arte paterna pendebat, fultosque emuniit obice saxis" *Verg. Aen.* 10. 377 „ecce, maris magna claudit nos obice pontus."

913 terrae obiectu, ac vices reddi, eosdem solis radios Lunae interpositu suo auferente terrae, terraque Lunae, hac subeunte repentinas obduci tenebras, rursumque illius 915 umbra sidus hebetari." Claudianus Bello Getico 233. De eclipsi: „Territat assiduus Lunae labor, atraque Phoebe Noctibus aerisonas crebris ululata per urbes, 917 Nec credunt vetito fraudatam Sole sororem Telluris subeunte globo; Sed castra secutas Barbara Thessalidas patriis lunare venenis incestasse iubar." – *Non ego* 919 *sed saevus etc.* Sic Cydippe Epist. 21. 143 „Non ego iuravi, legi iurantia verba" – *saevus–dolor* ex obitu matris. – *protulit ista* convicia et iurgia in te. – *Ille domat* 921 *fortes* Nemo est adeo forti animo, cui dolor non mentem excutiat, loco moveat, et de statu rationis deturbet. – *impia verba* Imprecationes in Deos. – *Illo, quid* 923 *etc.* Hinc dolore amentes dicimur, ut, quid agamus, nesciamus. – *Illo fit natis etc.* Multa in fabulis exempla matrum quae dolore exasperatae et in rabiem ac furorem 925 actae, filios ex sese natos occidere, et plus quam novercae factae. fabula Proenes nota. 1779. 4 Ianuarii

---

915–918 „Territat assiduus Lunae labor, atraque Phoebe Noctibus aerisonas crebris ululata per urbes, Nec credunt vetito fraudatam Sole sororem Telluris subeunte globo; Sed castra secutas Barbara Thessalidas patriis lunare venenis incestasse iubar."] **ms2** hiatus

920 matris] **ms2** hiatus

921 forti] **ms2** fortis

922–923 *Illo, quid etc.*] **ms2** illo quid deceat mens obruta

923 *Illo fit natis etc.*] **ms2** illo fit natis saepe noverca

925 occidere] **ms2** occiderunt

925–926 fabula Proenes nota.] **ms2** hiatus

926 1779. 4 Ianuarii] **ms2** Végeztem 1777. Áldozó Tsötörtökön reggel K. S.

---

913 Lunae] luna

915 Claudianus Bello Getico 233.] *Claud. Bell. get.* 233–238

918 incestasse] incestare

919 Cydippe Epist. 21. 143] *Ovid. Heroid.* 21. 145

2.11. Errata

1 |Emendationes certiores sunt sequentes; in quibus haec, quas asterisco notavimus, p. 401
attentione ceteris sunt digniores.

Ex Elegia I.

In titulo: Faeroniae, legendum: Feroniae, Ibidem haec verba: Devotus hospes, eiicienda.

1. Fontis ave sacri lege: Sacri fontis ave, Ibidem Faeronia l. Feronia

2. Faelix l. Felix

11. quando l. quanto

13. Libantis l. labantes, Ibidem totum illud distichon transponendum est hoc ordine. Viscera | Nec venter | Sudorem | Ergo operae | Ad iuga | Iam libet | ect.

15. immurmurat l. murmurat

23. post, Ante, distinctio ponenda, Ibidem manebant l. movebant

32. tu rapidis l. morosis, Ibidem levas l. levans

36. lavat l. lavit

43. Herylum l. Herilum

Ex Elegia II.

In titulo: Arbor loquitur; delendum

2. parvis l. pronis

11. Quo l. Quam

17. voluit dum l. nolint ut, Ibidem nupta l. nuptae

30. In vacuis l. Innocui

32. tu l. te

Ex Elegia III.

1. sumam l. quaeram

9. Admonitus l. Ammonitus

42. fataleis vias l. fatales vices

61. Martius l. Marcius

66. Aethnaeus l. Aetnaeus, Ibidem gigas l. Gigas

71. heros l. Heros

72. littoribus l. litoribus

74. Ambigua l. Ambiguo forte

77. Gacchum l. Iäcchum

81. Syncerus l. Sincerus

93. erat l. eat, Ibidem habebat l. habebas

94. charior l. carior

102. Contulerat l. Attulerat

126. ne l. neu

133. io l. iö

137. Pupillae certe l. Pupillae et certe

141. chara l. cara

142. artificiis l. artifici

157. fido l. fida

161. Quiriteis l. Quirites

Ex Elegia IV.

2. queis l. quis

13. autor l. auctor

54. Et l. Est

72. divo l. dio

77. ventrem l. ventri

98. lenta l. sema

115. gignas l. generes

117. peragis l. peragras

130. Acetae l. Aeetae

3. Riassunto: Sándor Kovásznai, il commentatore dimenticato di Janus

La mia tesi di dottorato di ricerca intende di presentare il poeta e scientifico della Transilvania: Sándor Kovásznai, come annotatore e filologo. Egli è uno di più dotti e importanti letterati della Transilvania settecentesca, una figura centrale della vita scientifica, professore, e inoltre poeta e scrittore. Fra le sue tante opere di importanza letteraria è una che avrebbe avuto un merito particolare: il commento delle opere di Janus Pannonius, preparato per un'edizione critica. L'opinione pubblica di allora conobbe soltanto le poesie di Kovásznai, composte sul modello di István Gyöngyösi, che vennero ben presto dimenticate a causa del giudizio negativo di Ferenc Kazinczy, l'attuale arbitro informale della letteratura dell'Epoca. Invece nelle opere filologiche scritte da egli stesso, Kovásznai si dimostra un scienziato coltissimo, che era in possesso di tutta la conoscenza del mondo storico-scientifico-letterario dell'antichità.

Studiò a Leyden, dove cominciò imparare i metodi della filologia critica seguendo le tracce dei „grandi" come Iustus Lipsius, i Vossius, i Gronovius, Thomas Farnaby e dei filologhi francesi. Tornando nella patria, Kovásznai aderisce ai lavori della preparazione critica delle opere di Janus Pannonius, iniziati dal suo patrono, Sámuel Teleki. L'edizione di Janus esce nel 1784, a Utrecht, nota come „capolavoro" di Teleki, invence la maggior parte del lavoro spettava a Kovásznai. Fu lui a ricostruire i testi originali, interpretò le allusioni difficilmente comprensibili, e preparò le note per i concetti incomprensibili ai suoi tempi. Egli scrisse inoltre un manoscritto di piu di mille pagine facendo delle ricerche su di Janus.

Grazie all'aiuto di Péter Kőszeghy, sono riuscita ad ottenere le fotografie del manoscritto originale, che si trova a Marosvásárhely (Tirgu-Mures), nella Biblioteca Teleki. Il manoscritto di Kovásznai intitolato [Notae in Ianum Pannonium (Segn: Tomi III. Tg-691, MS 553)], venne creato per le opere di Janus conosciute da Kovásznai, e contenne il commentario dei panegirici, delle elegie, dell'Eranemos, e degli epigrammi e funge come apparato critico mai pubblicato dell'edizione di Utrecht.

Il mio scopò futuro sarà preparare il commentario intero per poter pubblicareo come not d'accompagnamento per l'edizione del 1784, invece la mia dissertazione contiene l'edizione critica solo delle prime quattro elegie per dimostrare i metodi, la conoscenza profonda e i lavori dettaglati di Sándor Kovásznai. Le spiegazioni delle elegie abbondarono di riferimenti grammaticali, mitologici, storici, biografici, astrologici, filologici e filosofici, come quelle dei commentatori più dotti dell'Europa nell'epoca; nei Paesi Bassi, nella Francia e nell'Inghilterra.

Possiamo affermare che non conosciamo nessun scientifico alla fine del periodo di Kovásznai che si sia dedicato così dettogliatamente e profondamente alle opere di Janus Pannonius, e oltre questo, non conosciamo altro, che abbia scritto un 'opera filologica così elaborata nel campo della letteratura neolatina in Ungheria.

Bisogna riconoscere l'inestimabile valore del corredo culturale, filologico, mitologico e storico che Kovásznai, un compagnio degno dei commentatori più grandi, donò alla filologia neolatina d'Europa e alla storia letteraria ungherese.

4. Appendix

4.1. Catalogus librorum clarissimi quondam Alexandri Kovásznai

Pars selecta philologiae classicae (*Catalogus Kovásznai*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, M. Irod. Könyvészet 2 r. 1. sz.)

In folio

Adagia id est proverbiorum, paroemiarum et parabolarum omnium quae apud Graecos, Latinos, Hebraeos, Arabas etc. in usu fuere, Collectio, sine loco, 1629.

ALBERTI Leandri Bononiensis *Descriptio totius Italiae*, Coloniae, 1567.

ATHENAEI *Deipnosophistarum Libri Quindecim . . . in qua Isaacus Casaubonus recensuit . . .* Lugduni, 1612. – **A**

BLONDI Flavii Forliviensis *De Roma triumphante libri 10*, Basileae, 1559. – **A**

CASAUBONI Isaaci *Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri 15*, Lugduni, 1612. – **A**

CUSPINIANI IOHANNIS *De caesaribus atque imperatoribus Romanis*, Francofurti, 1601.

DIONYSII HALLICARNASSEI *Antiquitatum sive originum Romanarum libri 10, interprete Sigismundo Gelenio*, Basileae, 1549.

ERASMI Desiderii *in Novum Testamentum Annotationes*, Basileae, 1555. – **A**

EUSEBII Pamphili *Thesaurus temporum*, Amstelodami, 1658. – **A**

FLAVII Iosephi *Opera quae exstant omnia, Graece et Latine*, Coloniae, 1691.

HERODOTI HALICARNASSEI *Historiarum libri 9*, sine loco, 1592. – **A**

Hispaniae illustratae sive rerum urbiumque Hispaniae, Lusitaniae, Aethiopiae, et Indiae scriptoris varii, Francofurti, 1603.

Historiae Byzanthinae scriptores tres Graeco Latini uno tomo simul editi, Coloniae, 1615.

HORATII Flacci Quinti *Opera interprete Ioanne Brixiano*, sine loco, 1520.

IOVII Pauli Novocomensis Episcopi *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, Basileae, 1575. – **A**

IUSTINIANI Petri *Rerum Venetarum ab urbe condita ad annum 1571*, Argentorati, 1611.

Poëtae Graeci veteres tragici, lyrici, comici, et epigrammatarii, Graece et Latine, Coloniae, 1614.

POGII *Historia Florentina notis illustrata a Ioanne Baptista*, Venetiis, 1715.

ROBINSONI Hugonis *Annalium mundi universalium tomus 1*, Londini, 1677.

SIGONII Caroli *Historiarum de regno Italiae libri 20*, Francofurti, 1591. – **A**

TERTULLIANI Septimii Florentis *Opera quae reperiri potuerunt omnia*, Francofurti, 1597.

Veterum scriptorum qui caesarum et imperatorum Germanicorum res per aliquod saecula gestas litteris mandarunt, Francofurti, 1584.

XENOPHONTIS *Omnia quae exstant opera Graece et Latine*, Basileae, 1572.

In 4

AGATHIAE *Historici et poëtae de imperio et rebus gestis Iustiniani Imperatoris libri 5 Graeco Latini*, Lugduni Batavorum, 1574.

AMMIANI Marcellini *Rerum gestarum qui de 31 supersunt libri 8*, Parisiis, 1631.

APULEII Lucii *Opera cum notis Iuliani Floridi*, Parisiis, 1688.

BAUMGARTEN Sigismundi Iacobi *Historia universalis*, Halae, 1747.

BOD Péter *A Szentírás értelmére vezérlő Magyar Lexikon*, Kolozsvár, 1746.

BOXHORNII Marci Zuerii *Historia universalis sacra et profana*, Lugduni Batavorum, 1652.

BOXHORNII Marci Zuerii *Quaestiones Romanae, quibus accedunt quaestiones Plutarchi Romani*, Lugduni Batavorum, 1637.

CAESARIS Caii Iulii *Qui exstant libri notis Godofredi Iungermanni*, Francofurti, 1669.

CARTESII Renati *Geometria*, Amstelodami, 1659.

CATULLI Caii Valerii, TIBULLI Albii et PROPERTI Aurelii *Opera*, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1685.

CELLARII Christophori *Notitia orbis antiqui, illustravit et auxit Conradus Schwartz*, Lipsiae, 1731.

CICERONIS Marci Tulli *Opera omnia cum commentario Iosephi Oliveti*, Genevae, 1758.

CLAUDIANI Claudii *Opera quae exstant omnia curis Nicolai Heinsii et Petri Burmanni*, Amstelodami, 1760.

CLUVERII Philippi *Introductio in universam geographiam cum notis Iohanne Bunone*, Amstelodami, 1697.

COCCII Antonii *Historiae rerum Venetarum*, Basileae, 1670.

De bello contra Turcas prudenter gerendo cura Hermanni Convingii, Helmstadii, 1664.

FABRICII Iohannis Alberti *Bibliotheca Graeca*, Hamburgi, 1708.

FESTI Sexti Pompeii *De verborum significatione libri 20, notis Andreae Dacelii*, Amstelodami, 1699.

GASSENDI Petri *Institutio Astronomica*, Hagae- Comitum, 1656.

STEPHANI Henrici *Lexicon Graeco Latinum*, sine loco, 1611.

HORATII Flacci Quinti *Opera cum notis Dionysii Lambini, accesserunt Adriani Turnebi commentarii*, Parisiis, 1604. – **A**

IAMBLICHI Chalcidensis *De vita Pythagorae*, sine loco, 1598.

IUSTINI *De historicis Philippicis cum notis Iosephi Canteli*, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1677. – **A**

IUVENALIS Iunii Decimi et PERSII Auli Flacci *Satyrae*, Interpretatione et notis illustravit Ludovicus Prateus, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1684. – **A**

LIVII Titi Patavini *Historiarum libri cum notis Ioannis Duiacii*, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1679. - **A**

LUCRETII Titi *De rerum natura libri 6 cum notis Michaelis Fayus*, Parisiis, 1680. – **A**

MELAE Pomponii *De situ orbis*, Antverpiae, 1582. – **A**

MEURSI Ioannis *Creta, Cyprus, Rhodus*, Amstelodami, 1675.

NÁDUDVARI Péter *Prédikációi*, Kolozsvár, 1741.

NEPOS Cornelius *De vita excellentium imperatorum cum notis Nicolai Courtini*, Parisiis, in usum Serenissimi Delphini, 1675.

NICAEI Dionis *Rerum Romanarum a Pompeio Magno ad Alexandrum Mamaeae epitome*, Lutetiae, 1551.

NICETEAE Acominati *Imperii Graeci historia*, sine loco, 1593.

ORIGENIS *Contra Celsum libri 8*, Cantabrigiae, 1677. – **A**

OVIDII Publii Nasonis *Opera omnia cura et studio Petri Burmanni*, Amstelodami, 1727. – **A**

PANNONII Iani *libri 3 Poëmatum, Elegiarum et Epigrammatum*, Budae, (Conr.) 1754. – **A**

PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Dictionarium Latino Hungaricum et Hungarico Latino Germanicum*, Cibinii, 1767.

PINDARUS *Graeco Latinus*, sine loco, 1616.

PLATINAE Bartholomaei *Historia de vitis pontificum Romanorum*, Coloniae, 1600.

RICII Michaelis *De legibus Francorum Hispaniae, Hierosolimorum, Neapolis Siciliae Hungariae libri 13*, Basileae, 1505.

SCHULTENSII Alberti *Fundamenta linguae Hebreae*, Claudiopoli, 1743.

SEXTI Aurelii Victoris *Historiae Romanae compendium cum notis Annae Tanaquilli Fabri filiae*, Parisiis, 1681.

SIGONII Caroli *Historiarum de occidentali imperio libri 20*, Basileae, 1579. – **A**

STEPHANI Caroli *Dictionarium Historicum et poëticum*, Genevae, 1593.

SUETONII Tranquilli *Liber ex recensione Ioanne Georgii Graevii*, Traiecti ad Rhenum, 1708.

SYLVII Aeneae *Opera geographica et historica*, Helmstadii, 1690.

TERENTII Afri *Comoediae interpretatione Nicolai Camusii*, Parisiis, 1675.

VERGILII Publii Maronis *Opera cum notis Servii*, Genevae, 1636.

VERGILII Publii Maronis *Opera, interpretatione et notis illustravit Carolus Ruaeus*, Amstelodami, 1690.

VOSSII Gerardi Iohannis *Ars historica*, Lugduni Batavorum, 1623. – **A**

VOSSII Gerardi Iohannis *De arte grammatica libri 7*, Amstelodami, 1635. – **A**

VOSSII Gerardi Iohannis *De historicis Graecis*, Lugduni Batavorum, 1651. – **A**

VOSSII Gerardi Iohannis *De historicis Latinis libri 3*, Lugduni Batavorum, 1651. – **A**

VOSSII Gerardi Iohannis *De Poëtis Graecis et Latinis libri 2*, Amstelodami, 1662. – **A**

VOSSII Gerardi Iohannis *Institutiones oratoriae*, Marburg Cattorum, 1681. – **A**

VOSSII Gerardi Iohannis *Poëticarum institutionum libri 3*, Amstelodami, 1647.

In 8

AELIANI *Historiae variae Graece et Latine*, Lugduni Batavorum, 1701.

AELIANI *Variae historiae Graece et Latine cum notis Schefferi*, Argentorati, 1665.

AMMIANI *Marcellini Rerum sub imperatoribus Constantino, Iuliano, Ioviano, Valentiniano, et valente per 26 annos gestarum historia*, Lugduni, 1600.

APPIANI *Alexandrini Romanarum historiarum pars prior continens punicam, syriacam, parthicane, Graece et Latine*, Amstelodami, 1670.

ARISTOPHANIS *Comoediae Plutus*, Harlingae, 1744.

ARISTOPHANIS *Nubes*, Glasgow, 1755.

ARISTOTELIS *Opera*, sine loco, 1597.

ARTEMIDORI Philosophi *De somniorum interpretatione*, sine loco, 1546.

AUGUSTINI Aurelii *De civitate Dei*, Genevae, 1622.

BUCHNERI Augusti *Epistolae*, Dresdae, 1692.

BURMANNI Petri *De vectigalibus populi Romani dissertatio*, Traiecti ad Rhenum, 1614.

CAESARIS Caii Iulii *Commentarii de bello Gallico et civili*, Lipsiae, 1705.

CAESARIS Caii Iulii *Commentum de bello Gallico et civili*, Lugduni Batavorum, 1711.

CASSII Dionis *Historiae Romanae libri 46*, Francofurti, 1592.

CATONIS Marci Portii et aliorum *Libri de re rustica*, Coloniae, 1536.

CATULLI, TIBULLI ET PROPERTII *Opera ex recensione Simonis Abbes Gabbema*, Traiecti ad Rhenum, 1659.

CELLARII Christophori *Grammatica Latina*, Claudiopoli, 1771.

CENSORINUS *De die natali*, Cantabrigiae, 1691.

CETTI Benedicti *Dissertatio de Sinensium Imposturis* Viennae, 1781.

CICERONIS Marci Tullii *Filii vita*, Hamburg, 1730.

CICERONIS Marci Tullii *De officiis cum notis Georgii Graevii*, Lugduni Batavorum, 1710.

CICERONIS Marci Tullii *Epistolae ad familiare*, Amstelodami, 1693.

CICERONIS Marci Tullii *Epistolae ad Pomponium Atticum cum notis Georgii Graevii*, Amstelodami, 1684.

CICERONIS Marci Tullii *Epistolarum ad diversos libri 16 cum notis Christophori Cellarii*, Lipsiae, 1708.

CICERONIS Marci Tullii *Orationes ex recensione Georgii Graevii*, Amstelodami, 1699.

CLAUDIANI Clementi *Opera cum notis Nicolai Hensii et aliorum*, Amstelodami, 1665.

CURTII Rufi Quinti *De rebus testis Alexandri Magni cum notis Michaelis Le Tellier*, Londini, 1705.

CURTII Rufi Quinti *Historia Alexandri Magni cum notis variorum*, Amstelodami, 1684.

DICTYS CRETENSIS et DARES PHRYGIUS *De bello Troiano cum notis Annae Daceriae*, Amstelodami, 1702.

DIODORI SICULI *Bibliothecae Historicae libri 15*, Hannoviae, 1611.

DIONYSII HALLICARNASSEI *Scripta quae exstant omnia*, Hannoviae, 1615.

GELLII Auli *Noctes Atticae notis et commentariis*, Lugduni Batavorum, 1666.

GRONOVII Iohannis Friderici *De sestertiis seu subsecivorum pecuniae veteris Graece et Romane libri 4*, Amstelodami, 1656. – **A**

GROTII Hugonis *Annales et historiae de rebus Belgicis*, Amstelodami, 1658. – **A**

GROTII Hugonis *De iure belli et pacis libri 3*, Amstelodami, 1701.

GROTII Hugonis *Historia Gothorum Vandalorum et Longobardorum*, Amstelodami, 1655. – **A**

HEDERICI Beniaminis *Lexicon Graecum tribus partibus constans, hermeneutica, analytica, synthetica*, Lipsiae, 1754.

HERODIANI *Historiarum libri 8 Graece et Latine*, Argentorati, 1694.

HERODOTI *Historiarum libri 4 et de vita Homeri libellus*, Francofurti, 1620.

HESIODI Ascraei *Quae exstant opera cum notis variorum Graece et Latine*, Lipsiae, 1703.

HESIODI Ascraei *Quae exstant opera*, Amstelodami, 1667.

Historiae Augustae scriptores cum notis Isaaci Casauboni, Lugduni Batavorum, 1661.

HOMERI *Iliados libri*, Amstelodami, 1658.

HORATII Flacci Quinti *Poëmata cum notis Petri Rodellii*, Londini, 1690.

HYGINI *Fabulae cum notis Ioannis Scheffer*, Hamburgi-Amstelodami, 1674.

IOVII Pauli Novocomensis Episcopi *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, Basileae, 1561.

SILII ITALICI Caii *De bello punico secundo libri 16 cum notis Christophori Cellarii*, Lipsiae, 1698.

IUSTINI *Historiae cum notis variorum*, Amstelodami, 1659.

LACTANTII Firmiani *Opera omnia cum notis Christophori Cellarii*, Lipsiae, 1698.

LIPSII Iusti *Opera omnia quae ad criticam proprie spectant*, Lugduni Batavorum, 1596. – **A**

LUCANI Marci Annaei *De bello civili libri 10*, Lipsiae, 1727.

LUCIANI Samosatensis *Opera*, Salmurii, 1619.

LUTHERI Martini *De servo arbitrio ad Erasmum*, Augustae Vindelicorum, 1526.

MACROBII Ambrosii Theodosii *Opera*, Lugduni Batavorum, 1597. – **A**

MANILII Marci *Astronomicon*, Basileae, 1740.

MARTIALIS Marci Valerii *Epigrammata paraphrasi et notis variorum*, Amstelodami, 1684.

MELAE Pomponii *De situ orbis cum notis Isaaci Vossii* Francofurti, 1700.

MIRANDULAE Ioannis Pici *Epistolarum liber*, Cirae, 1682.

MURETI Antonii *Orationes, epistolae et poëmata*, Lipsiae, 1690.

NEPOS Cornelius *Vitae excellentium imperatorum notis commentorum omnium*, Amstelodami, 1707.

OVIDII Publii Nasonis *Metamorphosis cum notis variorum*, Lugduni Batavorum, 1735.

PANNONII Iani *Poëmata*, Traiecti ad Rhenum, 1784.

PASORIS Georgii *Lexicon Graeco Latinum*, Genevae, 1637.

PETRONII Titi *Satyricon cum fragmentis Albae Graecae recuperatae*, Lipsiae, 1731.

PHAEDRI *Fabulae Aesopianae libri 5 curante Petro Burmanno*, Amstelodami, 1698.

PLAUTI Titi Maccii *Comoediae cum notis variorum*, Lugduni Batavorum, 1669.

PLAUTI Titi Maccii *Comoediae cum commentis variorum*, Lugduni Batavorum, 1645.

PLINII Caii Caecilii *Epistolae et Panegyricus*, Lipsiae, 1693.

PLINII Caii Caecilii *Historiae Mundi libri 32*, Francofurti, 1608.

PLUTARCHI *Moralia*, Francfurti, 1603.

PLUTARCHI *Vitarum paralellarum*, Argentorati, 1630.

POLYBII *Historiarum qui supersunt libri*, sine loco, 1610.

PRISCIANI *Grammatici libri omnes*, Basileae, 1554.

PRUDENTII Aurelii *Opera cum notis Iohannis Weitzii*, Hannoviae, 1613.

QUINTILIANI Marci Fabii *Institutionum oratoriarum libri 12*, Coloniae, 1618.

RUNKENII Davidis *Epistola critica 2 in Callimachum et Apollonium Rhodium* Lugduni Batavorum, 1757.

RUNKENII Davidis *Epistola in Homeridarum himnos et Hesiodum*, Lugduni Batavorum, 1749.

SALUSTII Crispi Caii *Opera omnia quae exstant cum commentis variorum*, Amstelodami, 1690.

SALUSTII Crispi Caii *Opera quae exstant omnia*, Lugduni Batavorum, 1594.

SCALIGERI Iulii Caesaris *Poëmata omnia*, Heidelbergi, 1621.

SENECAE Lucii Annaei *Epistolae et quaestiones naturales*, Lipsiae, 1702.

SENECAE Lucii Annaei *Rhetoris et philosophi tomi 2*, Genevae, 1661.

SERENI Sammonici Quinti *De medicina praecepta saluberrima*, Amstelodami, 1662. – **A**

STATII Publii Papinii *Silvarum libri 5, Thebaidos libri 12, Achilleidos libri 2 cum notis variorum*, Lugduni Batavorum, 1671. – **A**

TACITI Cornelii *De vita Cnaei Iulii Agricolae*, Lipsiae, 1683.

TACITI Cornelii *Opera quae exstant*, Lugduni Batavorum, 1687.

TERENTII Afri Publii *Comoediae 6 cum Donati et aliorum notis*, Amstelodami, 1686.

TERENTII Afri Publii *Comoediae 6*, Amstelodami, 1710.

TERENTII Afri Publii *Comoediae 6 cum notis variorum*, Lugduni Batavorum, 1651.

THUCYDIDIS *De bello Peloponnesiaco libri 8 e Graeco sermone in Latinum nova interpretatione conversi*, Tubingae, 1596.

VARRONIS Terentii *Fragmenta*, Francofurti, 1590.

VIGERI Francisci *Libellus de praecipuis Graece dictionis*, Lugduni Batavorum, 1766.

XENOPHONTIS *Memorabilium Socratis dictorum libri 6*, Lipsiae, 1742.

In 12

ARISTOPHANIS *Comoediae 11 Graece et Latine*, Amstelodami, 1610.

ARISTOPHANIS *Comoediae 11 Graece et Latine*, Lugduni Batavorum, 1624.

ARISTOPHANIS *Comoediae 11 Graece et Latine*, Lugduni Batavorum, 1665.

CAESARIS Caii Iulii *Quae exstant ex emendatione Iosephi Scaligeri*, Lugduni Batavorum, 1624.

CELLARII Christophori *Historia universalis*, Jenae, 1708.

CELSI Cornelli *De medicina libri 7*, Lugduni Batavorum, 1666. – **A**

CICERONIS Marci Tullii *De officiis libri 3*, Amstelodami, 1664.

Compendium geographiae Hispaniae, Galliae et Italiae totius, Ulttraiecti, 1659.

ERASMI Desiderii *Colloquia cum notis Arnoldi Montani*, Amstelodami, 1658. – **A**

FLORII Iulii *Historiae Romanae libri 4*, Lugduni Batavorum, 1648.

HEINSII Danielis *Orationes*, Lugduni Batavorum, 1612.

HEINSII Danielis *Poëmata*, Amstelodami, 1649.

HIPPOCRATES *Aphorismorum lectiones 8 Graece et Latine*, Lugduni Batavorum, 1633.

HORATII Flacci Quinti *Poëmata cum notis Minellii*, Roterodami, 1700. – **A**

IOVII Pauli *Historiarum sui temporis*, Lugduni Batavorum, 1561.

IUSTINI *Historiarum libri 44 cum notis Isaaci Vossii*, Lugduni Batavorum, 1640.

LIPSII Iusti *Psychologiae libri 3*, Lugduni Batavorum, 1644. – **A**

LIPSII Iusti *Epistolarum decades 18 et poëmata eiusdem*, Hardervici, 1621. – **A**

LIVII Titi *Historiarum libri*, Amstelodami, 1635. – **A**

LUCANI Marci Annaei *Pharsalia cum notis Hugoni Grotii et Thomae Farnabii*, Amstelodami, 1643. – **A**

LUCANI Marci Annaei *Pharsalicum*, Amstelodami, 1671.

MACHIAVELLI *De republica libri 3*, Lugduni Batavorum, 1649.

MACHIAVELLI *Historiae Florentinae libri 8*, Hagae-Comitis, 1658.

MARTIALIS Marci Valerii *Epigrammata*, Antverpiae, 1568.

OVIDII Publii Nasonis *Metamorphosis cum notis Farnabii*, Amstelodami, 1661.

OVIDII Publii Nasonis *Metamorphoseon libri 15 cum notis Minellii*, Roterodami, 1710.

OVIDII Publii Nasonis *Metamorphosis*, Amstelodami, 1655.

OVIDII Publii Nasonis *Tristium libri 5 cum notis Iohannis Minellii*, Hagae-Comitis, 1664.

PETRONII Titi *Satyricon cum fragmentis*, Lugduni Batavorum, 1615.

PETRONII Titi *Satyricon*, Amstelodami, 1677.

PETRONII Titi *Satyricon et fragmenta*, Lugduni Batavorum, 1645.

PLATINAE Bartholomaei *Opus de vitis ac gestis summorum pontificum*, Coloniae, 1645.

PLAUTI Titi Maccii *Comodiae superstites 20*, Amstelodami, 1650. – **A**

PLAUTI Titi Maccii *Fabulae superstites 20*, Francofurti, 1617.

Respublica et status Regni Hungariae, Lugduni Batavorum, 1634.

SALUSTII Crispi *Bellum Iugurticum et Catilinarum*, Lugduni Batavorum, 1645.

SENECAE Lucii Annaei *Tragoediae cum notis Farnabii*, Amstelodami, 1643. - **A**

SILII ITALICI Caii *De bello Punico*, Amstelodami, 1631.

STRABONIS *De situ orbis libri 18*, Amstelodami, 1652.

SUETONII Caii Tranquilli *De Caesaribus*, Amstelodami, 1571.

SUETONII Caii Tranquilli *De Caesaribus*, Amstelodami, 1671.

TACITI Cornelii *Annales cum optimis exemplaribus collati*, Amstelodami, 1701.

TACITI Cornelii *Opera quae exstant ex recensione Boxhornii*, Amstelodami, 1664.

TACITI Cornelii et in eum Boxhornii observationes, Amstelodami, 1693.

TIBULLI Albii *Poëtices quae supersunt*, Claudiopoli, 1727.

Tractatus varii de principibus Italiae, Lugduni Batavorum, 1628.

VALERII MAXIMI *Dictorum et factorum memorabilium 59*, Roterodami, 1661.

VALERII MAXIMI *Dictorum et factorum memorabilium libri 4 cum notis Lipsii*, Amstelodami, 1660.

VERGILII Publii Maronis *Opera accurante Nicolao Heinsio*, Amstelodami, 1670.

VERGILII Publii Maronis *Opera cum notis Minellii*, Roterodami, 1704.

4.2. Ad Bartholomaeum Fontium – manuscriptum

Tárgymutató

Acca Larentia, 195
Acca Larentia, 172, 195, 196
Adrastos, 146, 162
Aegypti, 221, 268
Aegyptum, 145, 146, 220
Aelianos, 193, 268
Aeneas, 195
Aer, 272
Aethiopus, 154
Aethnaeus, 172, 192, 193
Aetna, 192–194
Africa, 177
Agamemnon, 158, 161, 162
Agesianax, 251
Agrippina, Iulia, 263
Aiaie, 275
Aietes, 233, 274, 276
Aigisthos, 162
Aktaion, 233, 273, 274
Alba Iulia, 216
Albrecht, Michael von, 28
Alcmaion, 162
Aldus, 114
Alemanni, 216
Alemannus Lyricus, 272
Ali bég, 68, 69, 185, 186
Alphonsus V. rex Aragoniae, 69
Altium, 208
Amphiaraos, 161, 162
Amphinomos, 192–194
Amyot, Jacques, 41
Anapos, 192–194
Andreola, 109
Andria, 220, 259
Antonius Constantinus, 186
Anxur, 142, 143
Aonia, 162, 216
Apollon, 142, 259–261
Aponus, 141, 142, 145, 148, 156
Apuleius, 37, 38, 46, 118, 181, 199, 200, 236, 263, 267
Aquarius, 186, 241
Aquilo, 186, 248
Arar, 145
Arbor, 62, 160
Arcadia, 156, 178
Arcadius deus, 233, 270, 272
Arcana sacra, 275
Archangeli, 227
Arethusa, 156
Argivi, 140, 146, 162, 194
Argos, 162, 172, 192, 194
Aries, 197
Aristarkhos, 30
Aristoteles, 30, 66, 235
Arktos, 177
Artemisia, 221
Assyria, 146

Ateste, 208
Athenaios Naukratios, 42, 117, 256
Atheni, 200
Athenienses, 278
Attica terra, 146
Augustinus, Aurelius, 32, 39
Augustus, Octavianus Caesar, 145
Auriga, 197
Aurora, 251, 277
Ausonia, 138, 155, 156, 174, 180, 202, 205
Ausonius, Decimus Magnus, 188, 237
Auster, 170, 179, 182, 248
Axis, 277
Ábel Jenő, 17–20, 25, 52, 53, 99, 114–116, 120, 123, 124

Bán Imre, 22, 23
Békés Enikő, 17, 25
Bacchus, 137, 151, 173, 195, 197
Barbari, 182
Barbaro, Ermolao, 37, 46
Bartholinus, Erasmus, 6
Basileensis Editio, Codex, 139, 141, 148, 149, 163, 177, 200
Baumeister, Friedrich Christian, 7, 12
Beatrix d'Aragona, 70
Bellerophon, 261
Bellona, 232, 259, 261, 263, 264
Benda Kálmán, 68
Bentley, Richard, 24, 33, 45, 47, 118
Beroaldo, Filippo senior, 37, 46, 74, 118
Bessenyei György, 22
Bethlen Zsuzsanna, 10
Birnbaum, Marianna D., 17, 70
Biton, 192, 194
Blandusia, 151
Blasius miles, 211
Bloemendal, Jan, 44
Bloeuw
    Guilielmus, 108
    Iohannes, 107, 108, 111
Blondus, Flavius, 104
Boccaccio, Giovanni, 31
Bod Péter, 4
Boeckh, August, 28
Boethius, Anicius Manlius Severinus, 32
Bohemia, 204, 216
Boiotia, 265
Bollók János, 17, 72
Bonfini, Antonio, 65, 68–70, 77, 208
Bongars, Iacques, 104
Bononiensis Editio, Codex, 139–141, 149, 151, 153, 160–164, 166, 168, 177, 181, 182, 188, 200, 204, 217, 219, 220, 250, 256, 259, 267, 272, 273
Boreas, 230, 247
Boronkai Iván, 17
Borsa Gedeon, 73

Borzsák István, 17–19, 21, 25
Bosnia, 185, 216
Bracciolini, Poggio, 31
Bruni, Leonardo, 31
Brutus, 145
Buchnerus, 145
Budé, Guillaume, 38, 40, 41
Buda, 209
Budai Ézsaiás, 17, 21, 25, 99
Budensis Editio, Codex, 139, 141, 153, 164, 203, 210, 211
Burmann, Pieter, 45, 47, 118
Byblis, 156

Caesar, Caius Iulius, 99, 145, 146, 180
Caieta, 172, 195
Calvin, Jean, 41
Camerarius, Ioachim, 44
Camers, Iohannes, 51, 77
Campania, 222
Camus, Nicolaus, 109
Cancer sidus, 145
Cantiuncula, Hilarius, 52, 77
Capena, 143
Capenate, 143
Capra, 197
Casaubonus, Isaac, 24, 33, 42, 47, 104, 111, 117
Casella, Maria Teresa, 37
Cassius, 145
Castalia, 137, 153, 155
Cathemerinon, 223
Cellarius, Christophorus, 11, 12
Celsus, 67, 71, 111, 262
Censorinus, 64, 186, 188, 189
Ceres, 271
Cesinge, Ioannes ld. Pannonius, 15, 66, 210, 225
Cicero, Marcus Tullius, 7, 9, 10, 12, 23, 39–41, 72, 99, 100, 117, 153, 162, 163, 189, 191, 196, 224, 226, 227, 235, 236, 241, 244–246, 254, 267, 272
Claudianus, Claudius, 44, 106, 141, 142, 145, 148, 156, 162, 182, 183, 189, 193, 194, 217, 218, 221, 226, 254, 264, 268, 271, 277, 280
Claudius, Caesar Augustus, 263
Colet, John, 39, 46
Collège Royal, 40
Concordia, 208
Conradi Norbert, 23, 52, 77
Considine, John, 43
Corinna, 218
Coriolanus, Cnaeus Martius, 192
Coriolanus, Cnaeus Martius, 172, 192
Cornides Dániel, 14, 50
Cornificius, Quintus, 251
Crosnensis, Paulus, 77
Csapodi Csaba, 17
Csokonai Vitéz Mihály, 8
Cynthia, 229, 235, 239

Czvittinger Dávid, 77

Dacia Nova, 66, 216
Daidalos, 110
Daimon, 262
Dalmatia, 204
Danubius, 183, 186
Deé Nagy Anikó, 17, 22, 24–26, 49, 102, 103, 105, 113
Delia, 277
Delias vires, 267
Delos, 239
Demosthenes, 44
Descartes, René, 6
Diana, 239, 240, 249, 259–262, 270, 271, 273, 275, 279
Dictynna, 261
Diomedes, 154, 261
Dionysios Halicarnasseos, 143
Dioskurides, 37
Donatus, Aelius, 30
Dorat, Jean, 41
Dousa, Ianus, 77
Dracula, 68
Dravus, 204, 216
Duiatus, Iohannes, 104

E. Kovács Péter, 68
Egeria, 156
Elicia, 197
Elzevirius
    Danielus, 107, 109
    Ludovicus, 107, 109
Endymion, 233, 248, 270, 272
Enkelados, 194
Epikuros, 107
Episcopus Olomucencsis, 70
Eranemos, 182
Erasmus Roterodamus, Desiderius, 20, 24, 31, 33, 39–41, 46, 104, 114, 118, 123
Eratosthenes, 30
Eridanus, 156
Erigone, 146
Eriphyle, 161, 162
Etruria, 140, 143
Euander, 137, 155, 156
Euboia, 265
Eugania, 207
Eumeniszek, 255
Euripus, 232, 264–266
Euripus Chalcidicus, 265
Euripus Euboicus, 265
Europa, 184
Eurota, 194
Eurus, 182
Euryalus, 202
Eusebius, Pamphylus, 42
Étienne-család, 118

Fénelon, 6
Faber, Iohannes Matthias, 269
Farnaby, Thomas, 24, 45, 104, 107, 108, 111, 118

Fasching Ferenc, 66, 216, 217
Fata, 237
Faustulus, 195, 196
Favorinus philosophus, 199
Fayus, Michael, 104, 107, 110
Feralia, 186
Ferdinandus II. rex Aragoniae, 69
Feronia, 59, 61, 136, 139–145, 148, 151, 152, 155–157
Ferraria, 140, 152, 184, 206–209
Festus, Sextus Pompeius, 110, 186, 196
Ficino, Marsilio, 32, 69, 70, 100, 117
Florentia, 207
Fontius, Bartholomaeus, 58, 65, 73, 74, 78, 109, 121, 123
Fortuna, 200, 274
Fortunatus, Matthaeus, 20, 99, 114, 116, 123
Francia, 169, 215
Franciscus I. rex Franciae, 40
Francofurtensis Editio, Codex, 139, 200
Fridericus III. imperator Germaniae, 69, 181
Froben, Iohann, 61, 77, 104, 150, 168
Frobeniana Editio, Frobenianus Codex, 139, 141, 149, 150, 153, 161, 162, 164, 200
Fulgentius, Fabius Planciades, 266
Furiae, 226, 231, 252, 255, 261, 263, 264
Galeotto Marzio, 53, 66, 73, 169, 214, 215
Galli, 180
Ganymedes, 153, 154
Garázda család, 15, 22, 66
Garázda de Mecsenics, 15
Garázda Péter, 216
Gellius, Aulus, 196
Gellius, Aulus, 30, 180, 198, 199, 221, 267, 268
Gemini, 197
Genius, 64, 171, 183, 186, 196
Gentiles, 221, 223, 227, 262
Gerézdi Rabán, 17
Gergely XIII. papa, 72
Germania, 145
Gerula, 199
Getuli, 178
Gibson, Roy, 28
Gigantes, 231, 252, 255
Giganteus triumphus, 194
Giovanni Antonio della Torre, 209
Giraldus, Lilius Gregorius, 61, 62, 77, 141–145, 154, 157
Giunta, Iacobus, 49
Glaukos, 261
Gorgo, 71
Graeci, 184, 195, 219, 240, 243, 263
Grafton, Anthony, 28, 38
Gronovius
Friedrich, 24, 44, 103, 110

Iacob, 24, 44, 103
Grotius, Hugo, 43, 103, 107
Grynaeus, Simon, 44
Guarino da Verona, 64, 144, 171, 183, 184, 186, 205, 206, 208–211, 226, 276
Gyöngyösi István, 4, 8–10, 13

Haig Gaisser, Julia, 38
Haner Jeremiás, 12
Hankins, James, 37
Hannibal, 180
Hebe, 154
Heinsius
Daniel, 24, 33, 43, 118
Nicolaus, 24, 33, 43, 47, 103, 106, 118
Hekate, 270, 271
Hektor, 181
Helena, 271
Helike, 178
Helikon, 156, 216
Hell Miksa, 6
Heltai Gáspár, 53
Hemsterhuis, Tiberius, 7, 45, 47, 118
Herakles, 264
Herennius, 251
Herilus, 137, 155, 156
Hermányi Dienes József, 4
Hermann, Gottfried, 28
Herodotos, 41, 109, 144, 194, 271
Hesiodos, 255
Hesperius orbis, 172, 192
Hieronymus, 226
Hispania, 192, 193
Hoedi, 197
Hoffmann, Friedrich, 111, 269
Homan Ottó, 18
Homeros, 40, 107, 154, 218, 261
Horatius, Quintus Flaccus, 141–143, 148, 151, 155, 156, 182, 240, 256, 260, 262–264, 266, 267, 273–276
Horváth István, 23
Hungari, 185, 205, 216
Hungaria, 160, 168, 185, 203, 204, 208, 211, 215
Huszti József, 17, 116, 120
Hyades, 173, 195, 197
Hyginus, Caius Iulius, 30, 146, 156, 197
Hymen, 176, 225
Hyrkania, 273

Iapetos, 255
IJsewijn, Josef, 17
Ikarios, 136, 140, 146, 165
Incze István, 5
India, 273
Ioannes Episcopus Militae Melitensis, 197
Iocus, 186
Iosephus, filius Iacobi, 202
Iovialis stella, 72, 238, 242

Iovius, Paulus, 103
Isis, 268
Isokrates, 44
Itala tellus, 174, 205, 208, 209
Itali, 141, 208
Italia, 140, 141, 143, 155, 156, 203, 205, 208–211
Iuno, 141, 154, 173, 180, 192, 194, 197–199, 259
Iuppiter, 138, 153–155, 172, 180, 194–196, 229, 232, 235, 238, 245, 256, 258, 259, 261, 271, 275, 279
Iustinus, Iunianus Marcus, 107, 108, 263
Iuvenalis, Decimus Iunius, 110, 262–264
Iuvencus, Gaius Vettius Aquilinus, 67, 261
Ivanich Pál, 65, 209, 210
Ixion, 237

Jankovits László, 17
Juhász László, 120

Kallendorf, Craig, 38
Kallimakhos, 30, 260
Kalliope, 156
Kallisto, 178
Kapitánffy István, 29
Kaprinai István, 59, 65, 77, 210, 225
Kardos Tibor, 17
Karia, 220, 221, 272
Kastor, 192, 194
Kazinczy Ferenc, 8–10, 15, 22, 66
Kemény
    János, 9
    Sámuel, 8
Keszthelyi Mihály, 206
Keuchenius, Robertus, 104
Khaldaei, 146, 188
Kharites, 237
Kirke, 233, 274–276
Kiss Áron, 10
Kivistö, Sari, 38
Klaniczay Tibor, 17
Kleobis, 192, 194
Klotho, 174, 212, 213
Klytaimnestra, 161, 162
Kocziány László, 4–16, 24–26, 113
Koczinszky Éva, 17
Koehler, Iohann David, 12
Koios, 255
Kollár Ádám, 14, 50, 51
Koller József, 23
Koncz József, 10
Koppi, Carolus, 50
Kovács Endre, 29
Kovásznai Kelemen, 5
Krüger, Iohann Gottlob, 6
Kratylos, 227
Krautter, Konrad, 37
Kulcsár Péter, 82

Kyanes, 156
Kydippe, 280
Kyklops, 221
Kymothoe, 162
Kynthos, 239

Lázár
    Imre, 5, 6, 8
    János, 4–7, 9, 12, 13, 227
Laelius, 246
Lakedaimon, 141
Lakhesis, 232, 268
Lambeck, Peter, 51
Lambinus, Dionysius, 24, 41, 104, 118
Langia, 136, 140, 146
Laodameia, 232, 258, 259, 261
Lares, 174
Latini, 184, 219
Latium, 137, 140, 141, 143, 151, 156, 172, 195, 216
Latmos, 272
Latonia, 229, 240
Leander Albertus, 61, 62, 142, 149, 150, 152
Leda, 193, 194
Leo sidus, 146
Lethaei dei, 276
Leto, Pomponio, 36
Leunclavius, Iohannes, 64, 185
Lipsius, Iustus, 33, 43, 47, 103, 118
Livia Augusta, 182, 198
Livius, Titus, 34, 141, 145, 259, 266
Lovati, Lovato, 31
Loyola, Ignác, Szent, 41
Lucanus, Marcus Annaeus, 107, 111, 145, 275, 276
Lucina, 197, 198, 259, 271
Lucretius, Titus Carus, 41, 107, 110, 111, 153, 227
Ludovicus (Anjou), rex Hungariae, 65, 203
Lukianos Samosatensis, 262
Luna, 182, 199, 229, 235–246, 248, 250–256, 258–262, 265–275, 277–280
Lunatici, 261, 262
Lupanaria, 196
Luther, Martin, 40
Lykaon, 178
Lykaonius sidus, 170, 177

Macrobius, Ambrosius Theodosius, 30, 32, 64, 69, 70, 100, 112, 117, 154, 180, 186, 188, 189, 196, 227, 236–239, 242–246, 253, 256, 258–260, 262, 272
Maera, 146
Magae, 276
Magyi Sebestyén, 51, 77, 139, 141, 163
Mai, Angelo, 123
Manes, 64, 178, 179, 183, 186, 187, 221
Manilius, Marcus, 37, 42, 188, 190, 267, 277
Manuscriptum Budense, 55, 139, 160

Manuscriptum Vindobonense, 140, 141
Manuzio, Aldo, 49
Marcellus, Iacobus Antonius, 207, 211, 227
Mare Tyrrheneum, 195
Mária Terézia, 8
Mars, 137, 153, 154, 180, 186, 196, 231, 242, 245, 258–260, 263
Marsia, 156
Martels, Zweder von, 38
Martialis, Caius Valerius, 36, 111, 117, 142, 149, 150, 193, 206, 220–222, 226
Máté, 261
Matthias (de Hunyad), rex Hungariae, 15, 22, 64, 68, 70, 73, 121, 168, 169, 185, 204–206, 212, 214, 215
Mayer Gyula, 17, 83
Mead, Richard, 111, 269
Meander, 275
Medea, 71, 236, 274–276
Medici
  Lorenzo de, 74, 207
  Pietro de, 74, 207
Medusa, 71
Megaera, 232, 261, 264
Megyericsi János, 66
Mehmet II., 64, 68, 185
Mela, Pomponius, 265
Melanchton, Philipp, 44
Melius Juhász Péter, 279
Memphis, 221
Mera, 146
Mercurius, 71, 197, 245
Messius Cicirrus, 156
Mezey László, 23, 34, 84
Minellius, Iohannes, 104
Minerva, 174, 202–204, 255, 259
Moeris, 109, 275
Most, Glenn W., 34
Mózes, 69
Muessenbroek, Petrus van, 6
Muretus, Marcus Antonius, 41, 42, 104, 197, 200
Musae, 137, 153, 155, 156, 174, 186, 202, 205
Mussato, Albertino, 31
Mutina, 145
Mykene, 178
Myrtilos, 197
Mysia, 110

Nádudvari Sámuel, 5
Naiades, Naides, 140
Napaeae, 233, 270, 273
Nar, 62, 72, 141, 142, 144, 149, 150, 152
Narnia, 72, 140–143, 149, 150, 152
Narniensis mons, 146
Nemea, 140
Nepos, Cornelius, 7, 256
Niccoli, Niccolò, 31

Nicolaus V. papa, 109
Nikias, 278
Nilus, 275
Niobe, 232, 258, 260, 261
Nituus, 72
Notus, 230, 247, 273
Novum Testamentum, 40, 104, 118, 262
Numa Pompilius, 151, 156
Nursia, 193
Nymphae, 137, 140, 141, 151, 156, 273
Nymphae Laurentes, 141

Ocyus, 137, 151
Oinomaos, 197
Okeanos, 141, 154, 250, 254
Oláh Miklós, 77
Olympos, 176, 210, 224, 227, 233, 270, 272
Omnibonus Leonicenus, 35
Opitergium, 208
Oporin, Iohannes, 52, 139, 141, 148, 168
Oporinia Editio, Oporinius Codex, 149, 153, 161, 162, 164, 200
Orcus, 156, 231, 252, 255
Orestes, 161, 162
Origenes, 32
Orion, 146, 233, 273
Országh János, 68
Osiris, 268
Osmond, Patricia J., 35, 36
Ovidius, Publius Naso, 195, 196
Ovidius, Publius Naso, 39, 43, 62, 64, 69, 107, 145–147, 150, 151, 153, 156, 160–164, 166, 167, 180–182, 184–189, 191, 197, 198, 201, 202, 212, 213, 218, 228, 237, 240, 242, 249–251, 260, 262, 265, 270, 271, 273–277, 280

Pápai Páriz Ferenc, 77
Pade, Marianne, 28, 33–38, 117
Pado, 207
Pagani, 190
Paion, 142, 154
Pajorin Klára, 17
Pallas, 198
Pallas Athene, 71, 186
Pan, 270, 273
Pannonia, 204
Pannonica humus, 216
Pannonius, Janus, 4, 7, 9–11, 13–17, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 33, 39–41, 44, 47–50, 52–54, 59–69, 71–74, 77–79, 84, 86, 100–102, 106, 107, 109, 110, 113, 115, 119, 121, 123, 124, 136, 139–146, 149, 152, 153, 155, 157, 160, 162–164, 167–169, 178, 180, 182, 183, 186, 187, 192, 193, 198–214, 216, 217, 220, 223–225, 236, 239, 240, 242, 246, 248–251,

256, 257, 259–261, 265, 267, 269, 271, 277
Parcae, 186, 213, 235, 237, 268
Pareana Editio, Pareanus Codex, 153
Pareus, Iohannes Philippus, 52, 139, 141, 149, 161–164, 166, 168, 177
Paris, 181
Parnassos, 155
Pasor, Georgius, 12
Patavium, 145, 206–209
Paulus, 39
Pausanias, 193
Perotti, Niccolò, 36, 46, 117
Persephone, 232, 270, 271
Perseus, 71
Persius, Flaccus, 35, 110
Petrarca, Francesco, 28, 31, 33, 34, 40, 46, 77, 114, 116, 117
Pfeiffer, Rudolf, 28, 30, 31, 34, 40, 42, 43, 117
Phaedrus, 99
Phaeton, 277
Phaidon, 227
Philalethes, 8
Philippi, 145
Philippus Cardinalis Bononiensis, 109
Phoenix, 4, 9, 13
Phoibe, 233, 241, 251, 254, 270, 272, 276, 280
Phoibos, 186, 241, 251, 277
Phoinix, 277
Phrygius heros, 195
Phryx puer, 137, 153, 154
Phurnutus, Lucius Annaeus, 260
Piccolomini, Enea Silvio, 38, 59, 140, 184
Pius II. papa, 64, 66, 77, 184, 186, 210, 226
Platina, Bartholomaeus, 109
Platon, 30, 37, 66, 69, 70, 100, 117, 156, 227, 235, 237, 238
Platonici, 226, 238, 242, 244
Plautus, Titus Maccius, 10, 44, 109, 200
Plinius, Caius Secundus Maior, 37, 67, 71, 109–111, 146, 200, 221, 236, 238, 239, 243–245, 248–252, 254, 256–258, 260, 266, 268, 272, 273, 278, 279
Ploutarkhos, 45, 193, 196, 243, 250, 251, 268
Pluto, 255, 259, 270, 271
Poliziano, Angelo, 31, 58, 65, 73, 74, 78, 207
Pollux, 192, 194
Polonia, 214
Polybios, 42
Polyneikes, 162
Pompeius Magnus, 145
Pomptina palus, 143
Pongrátz János, 68
Ponori-Thewrewk Emil, 123

Pontanus, Iohannes Iovianus, 69
Pontanus, Isaac Iohannes, 103
Prateus, Ludovicus, 110
Pray, Georgius, 12, 65, 205, 206
Press Royal, 33, 59, 118
Principes Estenses, 206, 207
Propertius, Sextus, 223, 225, 226, 275
Proserpina, 194, 266, 268, 270–272, 277
Proteus, 279
Prudentius, Aurelius, 223
Ptolemaios, 44, 263
Punici, 271
Purgatorium, 169, 224
Pythagoras, 245

Quirites, 176, 225, 226

Ráday Gedeon, 10, 13
Rabelais, Francois, 41
Racacinus, 70, 71, 201, 214
Ramazzini, Bernardino, 269
Ramminger, Johann, 37
Remus, 195, 196
Rhea, 192
Rhenanus, Beatus, 40
Ritoókné Szalay Ágnes, 17, 59, 63
Roma, 140, 172, 180, 184, 192, 214
Romani, 146, 179, 186, 192, 195, 196, 222, 225, 226
Romulei fasti, 172, 195, 196
Romulus, 195, 196
Ronsard, Pierre, 41
Rossi, Giovanni, 42
Runken, David, 45, 47, 118

Sabini, 143, 150, 152, 193
Sallustius, Caius Crispus, 35, 145
Salutati, Coluccio, 31
Sambucina Editio, Sambucus Codex, 139, 153
Sambucus, Iohannes, 25, 51, 52, 74, 77, 101, 116, 140, 141, 153
Sandys, John Edwin, 28, 42
Sarmentus, 156
Sarpedon, 261
Saturnalia, 64, 186
Saturnus, 186, 242, 243, 245
Savus, 186, 204
Saxe, Christophorus, 14, 50, 77
Scaliger
    Iosephus Iustus, 24, 33, 42, 43, 47, 118
    Iulius Caesar, 24, 33, 42, 47, 118
Schultens, Iohann Iacob, 7
Schwandtner, Iohann Georg, 208
Schwartz, Godofred, 50
Sclavonia, 204, 206
Sclavonis gens, 206
Seneca, Lucius Annaeus, 20, 99, 107, 114, 236, 249, 254, 264, 266
Sennertus, Daniel, 269
Serenus Sammonicus, 67, 111, 262
Sertorius, 172, 192

Servius, Maurus Honoratus, 30, 107, 150, 156, 162, 178, 195, 196, 243, 255, 270
Sherman, William H., 38
Siculi fratres, 172, 192, 193
Sigismundus (de Luxembourg), rex Hungariae, 203, 219
Sigonius, Carolus, 104
Silius Italicus, 141–143, 254
Siren, 276
Sirmia, 186
Sirmio, 215
Sixtus IV. papa, 214
Slavini, 216
Slavinia, 204
Sokratés, 30
Sokrates, 236
Sol, 72, 136, 146, 153, 154, 179, 181, 182, 184, 197, 226, 238, 241, 246, 248, 250–252, 257, 259, 260, 264, 266, 269, 277–280
Solinus, Caius Iulius, 193, 273
Solon, 63, 163
Somnus, 242
Soracte, 141
Spencer, William, 104
Stainhofer, Caspar, 52
Statius, Papinius, 110, 145, 146, 148, 181, 182, 186, 191, 198, 217, 218, 221, 277
Stephanus
    Henricus, 41, 42, 49, 104, 144
    Robertus, 41
Stephanus, rex Bosniae, 185
Stoici, 243
Strabon, 37, 42, 110, 184, 193
Strozza, Tito Vespasiano, 73, 121, 124
Sturmius, Iohann Christophorus, 6
Styx, 232, 270, 271
Suetonius Tranquillus, Caius, 30
Superi, 171, 187
Surdél, S., 43
Syrtis Maior et Minor, 178
Szörényi László, 17, 100
Szelestei N. László, 22
Szokoly
    Mihály, 68, 69
    Péter, 68, 69

Técsi Sámuel, 5
Tacitus, Cornelius, 110, 263, 278
Tacquet, André, 6
Tartaros, 156
Taurus, 173, 195, 197
Telekenses, 216, 217
Teleki
    család, 7, 15, 22, 66
    Domokos, 10
    László, 8
    Sámuel, 4, 7, 13, 15, 19, 20, 22–26, 48–53, 55, 61, 77, 78, 102–105, 109, 113, 115, 119, 124
Terentius, Publius Afer, 198

Terentius, Culleo, 34
Terentius, Publius Afer, 10, 34, 99, 109, 199, 220, 259
Terracina, 142, 143
Tethys, 231, 252, 254
Theba, 140, 146
Theophrastos, 42, 266
Thessala vox, 276
Thimár Attila, 22, 116
Thraci, 181
Thuróczy János, 68, 69, 204
Tiberis, 143
Tiberius, Iulius Caesar Augustus, 258
Tibullus, Albius, 228, 275, 278, 279
Tigris, 145
Timaios, 69
Timavus, 145
Tisiphone, 264
Titan, 176, 219, 225, 226
Titania, 233, 274, 276
Tonans, 261
Tordai Zsigmond, 53
Török László, 17, 83
Troia, 162, 195
Tros, 154
Tubero, Ludovicus Cervinus, 204, 206, 215, 216, 219
Turci, 171, 183, 185, 186, 211
Turnebus, Adrianus, 41, 104, 118, 259
Turnus, 156
Tuscia, 152
Tyberinus, 141
Tybris, 141
Tyndareos, 194
Tyndaridae, 172, 192, 194
Typhoeus, 255
Tyrus, 111

Ulery, Robert W., 34, 35
Ulixes, 195, 276
Umbria, 141, 143
Ursa Maior, 178

V. Kovács Sándor, 17, 56, 120
Váradi Péter, 206
Vári Rezső, 114
Valerianus, Iohannes Pierius, 77
Valerius Maximus, 192
Valerius Maximus, 193, 194, 226
Valerius Probus, 30
Valla, Lorenzo, 31, 34, 35, 40
Veii, 143
Veneria stella, 72, 238, 242
Veneta Editio, Venetus Codex, 139, 141, 148, 149, 153, 161–164, 168, 177, 200
Veneta urbs, 206, 208
Venetae urbes, 174, 205–207, 210
Venetia, 208
Venus, 72, 228, 245, 247
Verestói György, 5
Vergilius, Publius Maro, 195
Vergilius, Publius Maro, 198

Vergilius, Publius Maro, 23, 44, 61, 64, 70, 107, 109, 110, 141–143, 145, 149, 150, 153, 155, 156, 160, 161, 165, 178, 179, 189, 190, 196, 202, 203, 218, 224, 240, 242–244, 250, 254, 255, 263, 272, 273, 275, 279
Verona, 206
Verrius Flaccus, Marcus, 30, 180
Vespasiano da Bisticci, 73, 121, 123
Vestales virgines, 200
Veturia, 192
Via Flaminia, 152
Vicetia, 208
Victoria, 259
Vida, Girolamo, 100
Viennensis Editio, Codex, 139, 147, 153, 155, 162, 164, 168, 177, 178, 181, 182, 188, 200, 204, 217, 219, 220, 236, 250, 256, 259, 267, 272, 273
Vitéz
    Borbála, 63–65, 168, 170, 177, 183, 199, 202, 204, 213, 219, 221, 222, 225, 226, 236
    János, 15, 63, 65, 123, 168, 204–206, 208–210, 214–217
Vladislaus II. (Jagello), rex Hungariae, 65, 78, 206, 216
Volaterranus, 72, 206, 207
Volsci, 192
Voltaire, 6
Vossius
    Gerhardus Iohannes, 24, 33, 44, 103, 118
    Isaac, 24, 33, 44, 103, 118
Vulcanus, 110

Waszink, Jan H., 43
Weidler, Iohannes Fridericus, 6
Wellek, René, 28
Wesseling, Petrus, 13, 49, 50, 77
Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich von, 28
Wolf, Friedrich August, 28
Wolf, Hieronymus, 44
Wolff, Christian, 5, 6, 12
Wolphardus, Adrianus, 51, 77, 139

Xilander, 44

Zenodotos, 30
Zilahi Sámuel, 14, 26, 49, 50, 103
Zodiacus, 154
Zoile, 216
Zrínyi Miklós, 100